CELÂL BAYAR

BEN DE YAZDIM

Millî Mücadeleye Giriş

5

SABAH KİTAPLARI
TÜRKİYE'DEN

CELÂL BAYAR

BEN DE YAZDIM

Millî Mücadeleye Giriş

5

SABAH
KİTAPLARI
TÜRKİYE'DEN

Bu kitap, Sabah Gazetesi'nin Türk okuruna bir kültür hizmetidir.

BEN DE YAZDIM: Millî Mücadeleye Giriş, 5. Cilt
Sabah Kitapları 52
Türkiye'den Dizisi 2

Yazan: Celâl Bayar

İstiklal Cd. No. 192 Beyoğlu/İstanbul

Yayın Yönetmeni: Serpil Demirtaş
Editör: Cem Çobanlı
Üretim asistanları: Mustafa Sünnetçioğlu, Yasemin Bakkal

Kapak Düzeni: Naci Yavuz

BASKI - CİLT

MEDYA OFSET

0.212.624.14.00

IÇİNDEKİLER

Bölüm 4

Bölüm 5

Bölüm 6

Bölüm 7

Bölüm 8

Bölüm 9

Bölüm 10

BÖLÜM 1

İTİLÂF KUVVETLERİ İSTANBUL'DA

Tevfik Paşa Kabinesi her gün gittikçe artan yabancı baskısını önleyecek kabiliyetten yoksun görünüyordu.

13 Kasım 1918'de İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunanlıların büyük harp filoları Çanakkale'yi geçerek İstanbul limanında, parlamento binası ve Padişahın oturduğu Dolmabahçe Sarayı önünde demirlemişlerdi.

Bunlar 55 parça İngiliz, Fransız, İtalyan, Yunan Gemileriydi. Mondros Mütarekesi'ni imza eden İngiliz delegesinin resmî vaadine rağmen başlarında *Averof* zırhlısı olmak üzere Yunan filosu da bulunuyordu.

Birkaç gün sonra İtilâf Devletleri'nin İstanbul'daki kuvvetleri başkumandanlığına atanan General Franchet d'Esperey, İstanbul'a geldi. Sonraları mareşal olan Franchet d'Esperey 1918'de İtilâf kuvvetlerinin Selânik cephesi başkumandanıydı. Bulgarlara karşı kesin bir zafer sağlamıştı. İtilâf donanmasının ve Fransız generalinin gelişi, İstanbul'da ayrılık fikri besleyen unsurların ve levantenlerin büyük gösterileriyle karşılandı. Fransız generali Romalıların zafer alaylarını taklit etmek hevesine kapılmış olacak ki Sirkeci Garı'ndan Beyoğlu'ndaki Fransız Elçiliği binasına kadar iki taraflı yolları dolduran askerlerinin arasında geçti. Hükümdarların binmesi âdet olan beyaz bir at üzerinde şahane bir eda ile karşısına çıkanları selamladı. Kozmopolit beyoğlu alkış ve yaşa sesleriyle çalkalandı durdu. Halbuki mütareke imzalanmıştı. Düşman başkente silah kuvvetiyle girmiş değildi.

Ertesi günü, ıstırap içindeki Türk yüreklerine su serpen serinletici küçük bir hadise oldu: *Hadisat* gazetesinde eski valilerden Süleyman Nazif

Bey'in "Kara Gün" başlığı altında siyah çizgilerle çerçevelenmiş bir yazısı çıktı.[1] Fransız kültürü ile maneviyatı beslenmiş hisli edip ve devlet adamı, ruhunda uyanan heyecan ve reaksiyonun etkisiyle Fransız kumandanını hırpaladı, ayıpladı. Şimdi de hatırlarım, bu kadarcık bir karşı koyma hareketi bile birçoklarımız için günlerce teselli vesilesi olmuştu. Halk içinde, millî gururu ve menfaatleri çılgınca ayaklar altına alanlara karşı susmamak fikrini uyandırmıştı.

İstanbul çok kısa bir zamanda İtilâf Devletleri'nin garnizonu haline gelmişti. Boyuna asker getiriliyor, bunların bir kısmı Odesa istikametinde Çar ordusu generallerini kuvvetlendirmek için ihtilal halindeki Bolşeviklere karşı gönderiliyor, diğer yandan, o zaman Osmanlı idaresi altında bulunan Batum'un Bakü'nün (17 Kasım) ve Samsun limanı ile Merzifon'un işgalinde kullanılıyordu. Ankara-İstanbul demiryolu kontrol altına alınıyordu. Bir kısım asker de İstanbul içinde bırakılıyordu. Osmanlı Devleti'nin hükümet merkezi, düşman işgali altında bir şehir manzarası içindeydi. Mütareke hükümleri unutulmuş gibi idi. Yabancı subaylar, hoşlarına giden köşklere yerleşiyor, sofra, yatak takımı gibi beytî eksiklerini keyiflerine göre tamamlamak için ev sahiplerini zorluyorlardı.

Bunlara ses çıkaran yoktu, çünkü Padişah ve Padişah'ın kurduğu kabinelerin politikası 'mümâşat etmek', hoşa gitmek esasını dayanıyordu.

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN İSTANBUL'A GELİŞİ VE SİYASİ ÇALIŞMALARI

Yıldırım Orduları Grubu ile Yedinci Ordu Karargahı 7 Kasım 1918'de lağvedildiğinden Mustafa Kemal Paşa Harbiye Nezareti emrine verilmişti. Dikkati çeken bir tesadüftür, İtilâf Devletleri filoları İstanbul'a girdikleri gün Mustafa Kemal Paşa'da sessizce Haydarpaşa'ya gelmişti. Askerî Sevk Dairesi'nin eski bir motoru ile bütün limanı kaplayan düşman savaş gemileri arasından geçerken asil bir duygu ile:

Bunlar geldikleri gibi giderler,[2]

dediği işitildi. Yanındakilere, "Vatanın bağrına yaslanan bu düşman kuvvetlerini ben kovacağım," demek istiyordu. Paşanın bu sözü gelişi güzel bir heyecan veya teessür ifadesi değildi, hesaba, milletine güvene ve vatan sevgisine dayanıyordu.

Mustafa Kemal Paşa, Şişli'de 250 numaralı eve yerleşti. Sonraları bu semte Halâskâr Gazi Caddesi adı verildi. 1925 yılında evin kapısı üstüne eski harflerle, 'Gazi Mustafa Kemal Paşa vatanın kurtuluşunu 1335 (1919) senesinde bu evde hazırladı', yazılı kabartma bir kitabe konuldu. Harf inkılâbından sonra bu kitabe binanın holüne kaldırıldı; kapının üs-

tündeki cama yeni Türk harfleriyle, 'Atatürk vatanın kurtuluşunu bu evde hazırladı', cümlesi yazıldı. Ev, 1929 senesinde İstanbul şehri namına istimlâk edildi ve müze haline konuldu. Bugün adı, 'Atatürk İnkılâbı Müzesi'dir. Paşa, siyasi çalışmalarına, dostlarıyla temas ederek bu evde başladı. İstanbul'a gelişinin sebebini ve çalışma tarzını Mustafa Kemal Paşa şöyle anlatmıştır:

Bir gün İzzet Paşa tarafından makine başına davet olundum. Muşarünileyh, kabineden istifa ettiklerini bildirdikten sonra benim İstanbul'da bulunmaklığım münasip olacağını söyledi. Ben, bu imadan İstanbul'da buhranlı vaziyetler cereyan ettiğini anlayarak zaten kumanda ettiğim grup da lağvedilmiş olduğundan İstanbul'a hareket ettim.

Hatıramda yanılmıyorsam, İzzet Paşa ile ilk defa henüz terketmemiş olduğu Fuat Paşa Türbesi karşısında sadaret konağında görüştük.

İzzet Paşa, kabineden niçin çekildiklerini izah etti. Bu nihayet bir izzet-i nefis meselesi idi. Ben çekilmiş olmalarını doğru bulmadığımı, kendisine sadaret tevcih olunan Tevfik Paşa Kabinesi'ni teşekkül ettirmemek ve tekrar İzzet Paşa riyasetinde yeni kabine teşkil etmek lüzumuna kani olduğumu bildirdim. Vaziyet münakaşa olunarak teklifim kabul edildi. Hatta yeni kabine listesi de yapıldı. Sadaret konağında verilen karardan sonra her birimiz bir türlü çalışmaya başladık. İlk maksat kabineyi iskat etmek (düşürmek) olduğuna nazaran ben derhal Meclis-i Mebusan'la temas aradım. Ötenden beri arkadaşım olan mebuslarla konuştum. Nokta-i nazarımı onlara izah ettim ve beni daha büyük mebus kütleleriyle temasa getirmelerini kendilerinden rica ettim.

Bu arkadaşların delaletiyle ilk defa olarak ve sivil kıyafet ile Fındıklı'daki Mebusan binasına girdim. O günlerde Tevfik Paşa Kabinesi'ne itimat (güvenoyu) mevzubahisti. Ben adem-i itimat reyi (güvensizlik oyu) verilmesi fikrinde idim. İşte Meclis-i Mebusan binasına girdiğim gün itimat meselesi mecliste reye konulacağı gündü. Kanaatımı mümkün olduğu kadar süratle tanıdığım veya orada bana tanıtılan mebuslara izaha çalışıyordum. Bir kısım mebuslarda şu tereddüt vardı: "Eğer adem-i itimat reyi verecek olursak meclisi dağıtacaklardır. Fakat Tevfik Paşa Kabinesi'ne itimat reyi verecek biraz zaman kazanmak ve bu esnada belki faydalı işler görmek mümkün olur."

Ben ise meclisin zaten behemahal dağıtılacağına kani idim. Ve dağıtacak olan da yeni sadrazamdı. Bu kararını tatbik için bittabi meclisin evvela itimadını alarak makam-ı sadareti usülü dairesinde işgal etmesi lâzımdı. Bunu temin ettikten sonra bazı zevatın düşündüğünün aksine olarak hiçbir zaman ve fırsat vermeksizin meclisi dağıtacağına şüphe yoktu. O halde netice madem ki bu olacaktı. Kabineye adem-i itimat reyi vermek ve bunu tekrar ederek zaman kazanmak daha muvafıktı. İşte belki kazanılacak zaman zarfında tekrar İzzet Paşa riyasetinde bir kabine vücude getirmek esbap ve şerâitini (sebep ve şartlarını) hazırlayabilirdik.

Meclis salonlarında koridorlarda ayak üstü ani mantıklarla yapılan bu münakaşalar şöyle bir netice verdi: Mühim bir kısım mebuslar salonlardan birinde toplandılar, oraya davet ederek heyet-i umumiyesine izahat vermemi teklif ettiler. Vaziyeti, içinde bulundukları şerâit ve yapılması lâzım gelen hareketi muktedir

olduğum kadar kendilerine izah ettim. Behemehal kabineye adem-i itimat verilmesini tavsiye ettim. Teklifim orada hazır bulunanlarca kabul olundu ve muvaffak olacakları hakkında kat'i ümitlerini söyleyerek bulunduğumuz salondan çıkıp içtima işaretine şitâb ettiler. Ben bir locada karar neticesini bekliyordum.[3]

Mustafa Kemal Paşa'nın büyük hakkı vardı. Tevfik Paşa meclisi dağıtacaktı. Nitekim –daha önce işaret ettiğim gibi– Sait Paşa'nın 1912'de kabine reisliğinden çekilmesi sırasında, hükümetin kurulmasına memur edilmek istenilen Tevfik Paşa, meclisin feshini şart olarak öne sürmüştü. Şimdi güvenoyu vermek isteyenlerin bu hadiseyi bilmeleri lâzım gelirdi. Ve vaktiyle geçen bu olayı bilecek mevkide idiler. Paşa –Atatürk– kendisine, anlattığı yolda cevap verenlerin kimler olduğunu da bize söylerdi. Bu büyük adamın müsamahasına bakınız ki bunlardan bazıları (mesela Şemsettin Günaltay gibi) sonradan büyük Millet Meclisi'ne seçilmiş, hatta Cumhuriyet hükümetinde mühim yer almışlardır.

TEVFİK PAŞA KABİNESİ'NE GÜVENOYU MESELESİ

Bu sırada Meclis'de Tevfik Paşa Kabinesi'nin beyannamesi okunuyordu. Beyanname kısa ve fikir bakımından aşağı yukarı benzerlerinin aynı idi.

Rum mebuslar, İzzet Paşa Kabinesi için oy vermektan çekinmişler, 'müstenkif' kalmışlardı. Şimdi daha ileri giderek yeni kabineye güvenoyu vermeyeceklerini söylüyorlardı:

Kabine programında cins ve mezhep farkı olmaksızın kanunların uygulanacağından bahsediliyor; biz bunu yüz senedir işittik ve işitiyoruz. Bu memleket yalnız Talât Paşa, yalnız Sait Halim Paşa Kabinelerini görmemiştir. Reşit Paşa'lar, Ali Paşalar, Fuat Paşalar, Mithat Paşalar bu memleketi ve hükümeti idare etmeye çalışmışlardır. Tevfik Paşa'yı da bu yükseklikte görürüm. Fakat muhakememiz, düşüncemiz onlar için ne ise Tevfik Paşa için de öyledir. Onların siyaseti de Talât Paşa, Prens Sait Halim Paşa Kabineleri 'dahilî siyasetine müncer' olmuştur. Tevfik Paşa'nın dahilî siyasetinin bundan sonra ne olacağını kimse keşfedemez. Kabinenin millîyet hukukundan bahsetmemesinden üzüntülüyüz. Bu asırda bundan bahsetmemek caiz değildir; ve kimsenin elinden gelmez, milliyet prensibi galebe etmiştir; "Ben sana hâkim olurum" yoktur. Buna medeniyet âlemi müsaade etmeyecektir. 'Cemaat hukuku' sözü eski istibdat zamanlarından kalmıştır. Ben, bunlarla iktifa edemem. Neticede güvenim yoktur, oyumu öyle kullanacağım demek benim için elim bir zarurettir.

Rum mebuslarının lideri sıfatıyla konuşan Emanuelidis'in bu demecine Maarif Nâzırı Dr. Rıza Tevfik Bey hükümet namına cevap verdi:

Amerikalılarla temasta bulunduğum için pek iyi biliyordum ki, dünyanın gidişi milliyet prensibi üzerinedir. Bizce de, Türk milletini kurtaracak bir şey varsa o prensiplerdir.

Oturduğumuz dalı kesmek istemeyiz. Biz ilk evvel bu prensiplerle uğraştık ve evvela benim hatırıma geldi. Kabine içinde hiçbir kimse itiraz etmemiştir.

Beyefendinin beyan buyurdukları teveccühleri olmasaydı da –farzı muhal– bizi münafık zannetselerdi, bugün kabinemiz ne olursa olsun, Reşit Paşa devri, Fuat Paşa devri ve hatta bugünkü ve dünkü, Talât Paşa devriyle kıyas kabul eder derecede değildir. Biz bunu yapmasak bile zorla yaptıracaklardır. Biz bunu takdimen (daha önce) yapmayı bir şeref addederiz. Şüphe yok ki, buna teşebbüs ettik.

Bazı mebuslar, Mütareke'nin fena tatbikinden, hükümlerine aykırı hareketlerden şikâyet ettiler:

İstanbul'da ecnebi askerler vardır. Bir yere silahlı kuvvet çıkarmak askerî işgaldir, bu tevil olunamaz!

İskenderun, Musul işgal olundu. Buna işgalden ziyade istila da denilir. Yeni hükümetin bunlara karşı bir hareketini, protestosunu göremedik. Mütarekename bizimle istihza için mi yapıldı?,

dediler. Maarif Nâzırı bunları da cevapsız bırakmadı:

Mütarake'yi yapan biz değiliz. Her halde bilirsiniz ki 'hüküm galibindir'. Mütareke'de bazı maddeler vardır ki, türlü türlü tefsir olunabilir. Bize bir mütarekename kabul ettirirler de, "icabettiği takdirde bazı noktaları işgale lüzum görürsem işgal ederim," derse ve bunu kahir ve dehşetli bir düşman söylerse öyle bir düşman ki Almanya'yı vesaireyi, fevkalâde müthiş bir kuvvetle ortaya çıktıkları halde bugün ne hale getirmiş olduğunu görüyorsunuz.

Bu arada Bursa mebusu Rıza Bey'in sesi yükseldi:

Mütareke'yi imza etmişler. İmzalarını tanımıyorlarsa, o başka...

Maarif Nâzırı sözüne devamla:

Söyleyeyim, elimizde misal var. Mütarekenamede: "Deniz hareket üslerini işgal edeceğim. Lâzım gelen noktaları işgal eyleyeceğim," denilmiş ve imza edilmiş!..

(Gürültüler ... "Mütarekede öyle madde yok" ... "Mütarekenameyi okumamışsın!"... sesleri)

Hakikaten mütarekename okunmadan hükümet namına konuşulduğu anlaşılıyordu. Mesele böyle olunca ve böyle düşünülünce yavaş yavaş her tarafını işgal ve hatta istila edileceğini beklemek gerekirdi. Yeni hükümet tedbir olarak bir 'muhtelit mütareke komisyonu' teşkil etmiş ve bu komisyonda İtilâf kuvvetlerinden birer mümessil bulunmuştu. Bütün kerameti bunlardan bekliyordu.

Mecliste Fethi Bey'in (Okyar) reisliği altında harp sonlarına doğru kurulmuş Terakkiperver Avam Partisi vardı. Üyelerinin hemen hepsi ittihat ve Terakki Partisi'nden buraya geçmişlerdi. Bu partiye göre, kabine

üyeleri arasında fikir birliği yoktu. İçlerinde Mebusan Meclisi'nin meşruiyetini tanımak istemeyenler bile vardı. Kabine, kuvveti, milletten değil, saltanattan almayı yeter görüyordu. Sadrazam Tevfik Paşa'nın siyasi hayattaki 'güzel şöhreti' kabinesine seçtiği adamlarla gölgelenmişti. Bu zayıf durumla memleketi ve milletin mukadderatını idare edebileceklerine güvenleri yoktu.

İttihat ve Terakki'nin devamı Teceddüt Partisi, en şiddetli hasımlarının bulunduğu kabineye güvenoyu vermek istiyordu. Düşüncesi çok saftı: Tevfik Paşa'nın nezahetine, siyasi hayatının samimiyetine dayanıyordu.

"Tehlike karşısında memleketin selâmet bulması için kabineye müzaheret etmek kanaatinde," olduğundan, bahis konusu olabilecek meselelerin müzakeresini geleceğe –hatta hatırlarda olan İzzet Paşa Kabinesi'nin istifası meselesinin tenkidini– tarih sahifelerine bırakıyordu.

Teceddüt Partisi için günün iki mühim meselesi vardı: Mütareke ve barış. Mütareke hükümlerinin tatbikinde, 'biraz ihmal edilecek olursa büyük zararlara' uğranırdı. Bunun 'gözönünde tutulduğunu' hükümetin sözlerinden öğrenmişti.

Barış meselesinde kabineye yardım edecekti. Kabinenin, 'memleketi ve milleti tamamıyla teşekküre borçlu edecek yerinde bir barış' elde etmesini temenni ediyordu.

Meclis reisi, Teceddüt Partisi'nin hükümete güvenini ifade eden önergisini reye koydu. Kabine çoğunlukla güvenoyu aldı.[4]

Bu suretle, gözleri önünde Tevfik Paşa Kabinesi'nin itimada mazhar olduğunu gördükten sonra Mustafa Kemal Paşa Diyor ki:

Ne yalan söyleyeyim? Biraz mütehayyir kaldım [şaşırdım]. Benim tekliflerimi kabul ettiklerini söyleyen mebus sayısı azımsanacak gibi değildi. Bahusus bunlar arasında sözlerinin, mevkilerinin çok nâfiz olduğu [tesir edici] zannını verenler de vardı. Fakat şüphesiz meclis hayatının bir an içinde bin bir renk alabilecek mahiyette olduğundan daima uzak kalan benim gibi bir askerin hayretine taaccüp edilemez [şaşırılamaz]

Bu acaip hisler ve fikirler topluluğudan çıkmak için fazla beklemedim. Derhal Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın sarayını terkettim

Mustafa Kemal Paşa, Sarayla Temas Ediyor

Evime döner dönmez Saray'a telefon ederek Vahdeddin'den mülâkat istedim. Onunla hemen bir mülâkatta bulunmayı faydalı buluyordum. Maksadım kendisi ile açık görüşmek, tedbir alarak düşündüğümü açık söylemek ve bu tedbirin tatbikatındaki zarureti izah etmekti. Padişahı tasavvur ettiğimiz teşebbüse ikna edebileceğimi zannediyordum. Mülâkat talebi için vazifesi itibarıyla delâlette bulunan Naci Bey'e de[5] maksadımı izah ettim. Naci Bey'in bu mülâkatın o gün veya ertesi gün olması için çok çalıştığına eminim. Fakat kafasında gizli bir kararı, şeytani bir surette saklayan Vahdeddin saffet ve samimiyet gösteren aldatıcı tavrı

ile önümüzdeki cuma günü selamlığında hazır bulunmaklığımı ve orada benimle görüşeceğini bildirmişti. Cumaya çok gün vardı. Mamafih, yapılacak bir şey yoktu. Cuma günü selamlığa gittim, namazdan sonra beni oradaki salona davet eden Vahdeddin'le dışarıda bekleyenler tarafından çok uzun olarak tefsir edilmiş bir görüşmede bulundum. Hakikaten görüşme zaman itibarıyla cok devam etti. Lâkin fikir teatisi bakımından pek kısa olmuştur. Tahmin edebileceğimiz zemin üzerinde onu tenvir ve ikaz için mukaddeme yaparken o çok mahirane bir tarzda izahatımın önüne geçti ve dedi ki:

"Ordunun kumandan ve zabitleri (subayları) eminim ki, seni çok severler, bana teminat verir misin ki onlardan bana bir fenalık gelmeyecektir."

Birdenbire böyle bir sualin maksat ve manasına intikal edemedim. Sordum:

"Ordu tarafından aleyhte harekete ait malûmat ve mahsusatınız mı var efendim?"

Gözlerini kapadı, müsbet veya menfi cevap vermedi, aynı suali tekrar etti. Cevap verdim:

"Vâkıâ, ben İstanbul'a geleli bir gün oldu, buradaki ahvali yakından bilmiyorum, fakat ordu rüesa (reisler) ve zabitlerinin (subayların) zât-ı şâhânenizle karşı karşıya bulunması için bir sebep olabileceğini zannetmiyorum. Onun için de temin ederim ki hiçbir fenalığa intizar buyurmayınız."

Çok mühim bir şekilde ilave etti:

"Yalnız bugünden bahsetmiyorum, bugün veya yarından..."

Son cümlesi bende bir şüphe uyandırdı, demek ki yarın padişahın öyle bir hareket yapmak imkânı vardır ki, ordunun vatanperver kumandan ve zabitleri müteessir olabilirlerdi. Zât-ı şâhâne, beni iğfal ederek, vasıtamla onlardan emin olmak istiyordu. Fakat bu düşüncemi kendisine nasıl izah edebilirdim. Ve böyle bir izahta bulunmak, kendim için ve maksat için faydalı olur muydu?

Karşımdaki adam, kararını çoktan vermiş görünüyordu. Biz ise bu kararın ne olduğunu anlamayan veya anlamak istemeyen kimselerle temasta kalmış, mukabil hiçbir tedbir almaya zaman ve fırsat bulamamış vaziyette idik. Padişah gözlerini açarken ayağa kalktı, ve şu sözlerle şeref mesûlüme (görüşmeye, huzuruna alınmaya) nihayet verdi:

"Siz akıllı bir kumandansınız, arkadaşlarınızı tenvir ve teskin edeceğinizden eminim."

Çok ümitsiz ve müteessir, fakat teessürümün hakiki sebebini dahi anlayamamış halde, Vahdeddin'in salonundan çıktım.[6]

VAHDEDDİN KENDİNİ FAZLA KUVVETLİ BULUYOR

Bundan sonra Vahdeddin, kendini fazla kuvvetli görmeye başladı. Meclisin kapatılması zamanı geldiğine inandı. Bu arada bütün memlekette parti kavgaları çok şiddetlenmişti. O derece ki, İttihatçıların topyekûn mahvedilmesini isteyenler çoğalmıştı. Muhalif gazetelerde, "mühim siyasi rical trafından Atabe-i seniyye-i Hazret-i Pâdişâhîye" yazılmış 'açık arizalara' [asttan, üste yazılan yazı] rastlanıyordu. Maksatları Padişahın

kin ve intikam duygusunu derinleştirmek ve harekete getirmekti. Mesela, diyorlardı ki:

Padişahım, İtilâf Devletleri'nin, İstanbul'daki yetkili adamları ile konuştuk. –Konuştukları adamlar işgal kuvvetleri şefleri veya siyasi ajanları idi.– Öğrendiklerimizi size açıkça söylemek sadakat ve kulluk borcumuzdur. Memlekette birçok adamlar öldürülmüş, cinayetler olmuştur, bugüne kadar hiçbiri hakkında adalet yerine getirilmemiştir. Millî kurullar olduğu gibi duruyor. İttihat ve Terakki Cemiyeti dağılmamıştır. Yalnız maskesini değiştirmiştir.

Biz görüyoruz ki, sizi bu hale getirenlere sarılıyorsunuz, demek ki memnunsunuz. Nasıl olur da Halil, Cahit, Kemal, Canbulat, Mithat Şükrü, Ahmet Şükrü, Sait Halim, Hayri, Musa Kâzım, Rahmi, Ali Münif ve daha bir çokları dîvân-ı harbe verilmedi, hapse tıkılmadı? Şimdiye kadar dîvân-ı harplerde idam edilmiş olmaları lâzım gelen bu adamların çoğu sokaklarda geziyor.

Ne bekliyorsunuz, şimdiye kadar çok söylediniz, yazdınız henüz bir şey yapmadınız. İcraatınızı kanuna uydurmak istemenizi anlarız. Ama karşınızdakilerde asrî [çağdaş] zihniyet yoktur.

İstanbul'da kalmanız, medeniyet icaplarını yerine getirmekle olur. Bunları yapmayan veya yapamayanlar bu güzel topraklarda oturmaya, bîçâre halkı asrî surette idareye ehil olmayan insanlardır.

Düşmanların fikri olarak anlatılan bu ve buna benzer sözler ağır başlı Ayân'ın müzakerelerinde bile yer buluyordu. Damad Ferit Paşa doğruca Mebusan Meclisi'nin meşruiyetine hücum ediyordu. Harp kabinelerini Dîvân-ı Âlî'ye vermek için meclisin çalışmasını doğru bulmuyordu. "Bunların hepsi bir partidendir. Hem suçlu hem hâkim mevkiinde nasıl bulunabilirler," diyordu.[7]

Bu açık sözler ve yazılarla aşağıdan yukarı Padişah'a tesir yapılıyordu. Padişah da 'sadık kullarını' yukarıdan aşağıya propaganda için emir ve irade buyuruyordu. Memlekette en büyük kuvvet olan Millî Meclis baştan atılırsa yerli ve yabancı emirler ve iradelerin arzuya göre yürümesi için engel kalmayacaktı.

PRENS SAİT HALİM PAŞA VE TALÂT PAŞA KABİNELERİ YÜCE DİVANA VERİLİYOR

Parlamentoda eski hükümet aleyhindeki cereyan şiddetleniyordu. Savaş yıllarında iktidarda bulunan Prens Sait Halim Paşa ve Talât Paşa kabineleri Yüce Divan'a verilmek isteniyordu.

Prens Sait Halim Paşa, zamanına ait işlerin incelenmesi için anayasaya göre bir divan kurulmasını, Ayân Reisliği'ne verdiği bir önerge ile istemiş ve bunu prensin kabinesinde bulunan Ayân'dan Çürüksulu Mahmut Paşa'nın talebi takip etmişti.

Divaniye mebusu Fuat Bey, mecliste beliren arzuya tercüman olarak Prens Sait Halim Paşa ve Talât Paşa Kabineleriin yüce divana verilmesi için on maddelik bir önerge ile Mebusan Meclisi başkanlığına başvurmuş, önergesi, Ayân'dan gelen anlattığımız yazılarla birleştirilerek kura ile beşinci şubeye havale olunmuştu.

Beşinci şube, memlekette kalan iki harp kabinesi üyelerinin ve prensin sorgusuna başlamış, yalnız iki şeyhislam Hayri ve Musa Kâzım Efendileri sorgu dışında bırakmıştır.

Meclis dağıldığından yüce divan kurulamamıştır. İleride göreceğiz: Bunlar, Tevfik Paşa Hükümeti'nin özel bir kararnamesiyle sıkıyönetim mahkemesine verilecekler, daha sonra da İngilizler tarafından alınıp Malta'ya götürüleceklerdir.[8]

TEVFİK PAŞA HÜKÜMETİ ALEYHİNE BİR GENSORU

Memleketin her gün birer suretle kötüye doğru gittiği anlaşılmıştı. Mecliste konuşmak ve dertlere umumi çareler aramak cesaretini gösterenler vardı. Teceddüt Partisi'nin bir kısmı gerçeği anlamış, artık uyuşukluğu bırakmak istemişti. Fethi Bey'in Terakkiperver Avam Partisi'nden de bunların fikrine katılanlar olmuştu. Zaten hepsi bir asıldan gelmişlerdi; sonunda birleştiler, meclise, Tevfik Paşa Hükümeti aleyhine beş imzalı bir gensoru verdiler. Hükümeti, güvenoyu sırasında mecliste okuduğu programına sadakatsizlikle suçlandırıyorlardı:

1) Devletin şeref ve haysiyetine uygun bir sulh için büyük gayret gösterilecekti.

2) Kanuna aykırı işlerin önüne geçilecekti. Bütün halk arasında fiili ve samimi olarak bir kardeşlik havası yaratılacaktı. Bütün unsurların siyasi haklarından faydalanarak mazlumiyet ve mağduriyetin önüne geçilerek memlekette ciddi ve huzur ve sükûn temin olunacaktı.

3) Asayiş ve emniyetin iadesi; sükûnu bozanların derhal önüne geçilmesi için ciddi tedbirlere başvurulacak ve her an bu nokta gözönünde tutulacaktı.

4) Memleket idaresinde meşrutiyet ve meşrutiyet dairesinden zerre kadar ayrılınmayacaktı.

5) İhtikârın men'i ile geçim işleri düzenlenecek, günlük işler normal hale gelecekti.

Gensoruda bunlar sıralandıktan sonra:

Kabine bir ay içinde meclise vadettiği esaslı noktalarda umumi efkârı tatmin edecek isabetli icraat şöyle dursun, yaptığı bütün işlerin, beyanatın tamamen tersine bir meslek tuttuğunu göstermiş ve şu geçen bir ay içinde memleket hayatını ilgilendiren konularda acizden başka bir şey görülmemiştir,

deniliyor ve şöyle devam olununuyordu:

Sulh hazırlıkları namına ciddi bir teşebbüs olmamış, Kabine, dünya ile rabıtasını keserek hakkında verilecek kararı beklemekle vakit geçirmişti. Emniyet ve asayişi iade, ve teminine mecbur olan hükümetin zabıta kuvvetleri arasında yarattğı anarşi yüzünden şehirlerin büyük caddelerinde bile geceleri gidip gelinemeyecek derecede suç ve cinayet işlenmektedir.

Ne geçim işleri düzenlenmiş ve ne de gelecek için inandırıcı tedbire başvurulmuştur. Memleket bugün geçim bakımından harp senelerinin en sıkışık devirlerinde görülmemiş bir sıkıntı içindedir; umumi hayat atalete uğramıştır. Bütün bu meselelerden bahsedecek olan basın, bir taraflı sansüre tâbi bulunuyor. Memleketin mukadderatı kesin olarak tayin edilmek üzere bulunduğu bir sırada bu haletin devamına göz yumulamaz.

Bu gensorunun altında beş imza vardı: Balıkesir Mebusu Hüseyin Kadri, Manisa Mebusu Mustafa İbrahim, Sivas mebusu Rahmi, Divaniye Mebusu Doktor Sami ve Aydın Mebusu Yunus Nadi. Bu zevat, hakikatleri gözleri ile gördükten sonra Mustafa Kemal Paşa'nın, kabinede güvenoyu verileceği sırada –yazdığımız– telkinlerini şimdi şahısları ve partileri adına kabul etmiş görünüyorlardı. Fakat vakit geçmişti. Hükümet, makamına oturmuş, yerleşmiş ve kuvvetlenmişti. Şimdi gensoruyu sebep olarak ele alacak ve meclisi başından atacaktı. Zaten ilk günden beri düşündüğü de bundan başka bir şey değildi.

İTİLÂF DEVLETLERİ'NİN ZORUYLA MECLİSİN KAPATILMASI VAHDEDDİN VE TEVFİK PAŞA'NIN ROLLERİ

21 Aralık 1918 Cumartesi sabahı Sadrazam Tevfik Paşa, Padişahı ziyaret etti. Birlikte gensoruyu ve bunun doğuracağı sonuçları incelediler. Tevfik Paşa, Vahdeddin'e mecliste hezimete uğrayacaklarının, Ayân ve Mebusan reislerinden öğrenildiğini söyledi ve hareket tarzının, daha evvel davranmak, gensorudan korkuluyormuş gibi bir mana çıkmaması için cevap vermek ve hemen meclisi feshetmek olduğunu anlattı. Vahdeddin çoktan beri hasretle beklediği bir mesele ile karşı karşıya geldiği için memnundu, Sadrazamına cesaret verdi. Her ikisi de işleri arzularına göre yürütmek için baş belası bildikleri meclisi kapatmak kararına vardılar, ve kanuni formalite üzerinde konuştular. Kanun-ı Esâsî'nin 7. maddesine göre, "4 ay zarfında bil-intihap içtima etmek üzere ledel-iktiza heyet-i mebusanın feshi, hukuk-ı mukaddese-i pâdişâhîden"di. Halbuki, dört ay zarfında meclisi yeniden toplamak imkânı yoktu. Memleketin işgal veya istila altında bulunan yerlerinde seçim yapılamazdı. Bu ise Kanun-ı Esâsî'nin, "Hiçbir sebep ve bahane ile tadil ve icradan iskat edilemeyeceğini," emreden 15. maddesine uymazdı. İşi meşru bir kisveye büründürmek için teviller arandı ve bulundu farzıyla irade-i seniyye yazıldı ve imzalandı.

Tevfîk Paşa huzurdan çıktıktan sonra Vahdeddin, Başkâtibi Ali Fuat Bey'e meclisi dağıtmak istemesinin sebebini anlattı:

Sizden sır çıkmaz; ecnebiler bu Meclis-i Mebusan'ı müntehap (seçilmiş) addediyorlar. Siz, yaşama hakkımızı muhafaza için faaliyet göstermelisiniz. Eğer lâzım gelen faaliyeti gösteremezseniz hakkı-ı hayatınızı da ıskat etmiş olursunuz.

Ertesi günü aynı konuya değinerek:

Ecnebilerin zihniyeti bizimkine uymuyor. Bir kere kafalarına koydukları şeyi bir daha çıkarmıyorlar ve o katiller heyetinin seçtiği Meclis-i Mebusan'ı nasıl tutuyorsunuz, siz neye dayanıyorsunuz, diyorlar,

sözlerini ilave etti.[9] Bu, Saray'da geçen işlerin iç yüzü idi. Bir de bunun yaldızlı tarafı vardı, Mebusan Meclisi'nde görülecekti:

Osmanlı Mebusan Meclisi 21 Aralık 1918, öğleden sonra saat 15'de, reis Halil Bey'in başkanlığında toplandı.

Reis, kaimen (ayakta):

Efendiler! Mevlîd-i şerif vesile-i mebrûresi ile heyet-i celiîleniz namına zât-ı hazret-i pâdişâhîye tebriklerimi arzettim. Şevketmeap Efendimiz Hazretleri, mebusanın tebriklerinden pek ziyade memnun oldu. "Ben de kendilerini tebrik eder ve selam eylerim," buyurdular.

"Teşekkür ederiz Allah ömr-i şevketpenahilerini artırsın," sedaları...

(Selâm-ı şâhâne ayakta dinlendi.)[10]

Bu kısa törenden sonra meclis, hemen gensorunun müzarekesinin geçti. Hariciye Nâzırı Mustafa Reşit Paşa, gensoru önergesine karşı yazılmış uzun cevabı okudu. Geçmişteki siyasete hücum etti, her maddeye ayrı ayrı cevap vermek istedi. Fakat bu bir cevaptan ziyade mukabil taarruzdu.

Hariciye Nâzırı inerken, kürsüye hemen Dahiliye Nâzırı Mustafa Arif Bey çıktı: İstizahın (gensorunun) cevabı tamamen okundu:

Şimdi Sadrazam Paşa tarafından bir irade-i seniyyenin muhterem heyetinize tevdiine memurum,

dedi. Gürültü ve "söz isteriz" sesleri arasında Saruhan (Manisa) Mebusu Sabri Bey'in sesi yükseldi ve o da söz istedi.

Sabri Bey evvelce Teceddüt Partisi namına, bu hükümete meclisin güvenini istemişti. Şimdi ne söyleyecekti, ehemmiyet veren, dinleyen olmadı. Padişahın iradesi okundu:

Esbab-ı zarûriye-i siyasiyeden nâşi Meclis-i Mebusan'ın feshi iktiza etmesine ve

Kanun-ı Esâsî'mizin muaddel 7. maddesinin fıkra-i mahsusası mûcibince ledel-iktiza heyet-i mebusanın feshi hukuk-ı şâhânemiz cümlesinden bulunmasına binaen meclis-i mezkûrun bugünden itibaren bermucib-i kanun feshini irade eyledim.

21 Aralık 1918

Sadrazam: Tevfik — Mehmet Vahdeddin

Sürekli alkışlarla meclis kapandı, kimi ve neyi alkışlarlardı? Millî iradenin hezimetini mi? Saltanatın kudretini mi? Bunun cevabını önümüzdeki hadiseler verecektir. Biz, şimdiden şunu söyleyebiliriz ki, 10 ekim 1918 Perşembe günü saat 14.25'de millet kürsüsünde resmen Kanun-iı Esâsî'ye sadakat yemini eden Padişah Vahdeddin, 72 gün sonra, 21 Aralık 1918 Cumartesi günü saat 15.20'de yine resmen yemininde 'hanis' olmuş, yalan söylemiş ve bu suretle memlekette yeni bir devir, bir 'fasıla-i meşrutiyet' başlamıştı. Temizliği ile şöhret bulan eski vezir Tevfik Paşa, arzu ve ihtiyarı ile buna vasıta olmuştu.

VAHDEDDİN'İN PARLAMENTOLAR HAKKINDA DÜŞÜNCESİ

Vahdeddin'in parlamentolar hakkındaki düşüncesi, görüşü var mıdır? Saraylarında milletten ayrı, dünyadan ilgilerini kesmiş gibi kapalı bir hayat yaşayan bu insanlar hakkında böyle bir sorunun akla gelmesi kadar tabiî ne olabilir?

Fakat söyleyelim ki, Vahdeddin'in kendine göre fikri, anlayışı vardı. Mütareke'den az önce, bir gün Şeyhislam Musa Kâzım Efendi ile karşı karşıya konuşurlarken, Sultan görüşünü açıklamış:

İslam şeriatında müşavere var ise de buna dair olan (ve şavirhüm) ayetindeki 'hüm' zamirinin mercii, münhasıran İslam uleması ve büyükleri olup din düşmanları bu emrin şumûlüne giremeyeceklerinden, parlamentoların lağvı ile yerine kendisi (padişah) tarafından seçilecek bir istişare heyetinin konulması lâzım geleceğini, bununla beraber sırf müşavir mahiyetindeki bu heyet üyelerinin rey ve kararları ile hilâfet ve imâmet makamının mukayyet olamayacağını,

söylemiş, hocanın mütalâasını öğrenmek istemiştir. Hiç beklemediği bir soru karşısında zor durumda kalan Musa Kâzım Efendi:

Zât-ı hümayûnlarının mülâhazalarının teemmüle, düşünülmeye değeri vardır. Ancak elimizdeki Kanun-ı Esâsî'nin tadilini değil, tebdilini icabettirecek bir teşebbüsün şimdi zamanı değildir. Harpten çıktıktan, sulh olduktan sonra düşünülebilir,

cevabını vermiştir.[11]

BÖLÜM 2

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN ÜZÜNTÜSÜ, MİLLÎ İRADEYİ İLK DEFA AÇIKTAN SAVUNMASI

Yukarıda Mustafa Kemal Paşa'nın Padişahla görüşmesini nakletmiştim. Paşa, bu neticesiz konuşmadan duyduğu üzüntüyü aşağıdaki satırlarla ifade etmiştir:

Dışarıda bir saati geçen bir zamandan beri kapılarda koridorlarda bekleyen birçok rical vesaire bu uzun görüşmeden bezgin ve yorgun, fakat biraz manalı nazarlarla bana bakmakta olduklarını hissettim. İtiraf ederim ki o anda bu nazarların manalarını anlayamamıştım, ancak bir iki gün sonra her sırrı öğrenmiştim. Bu geçen günler zarfında ne olmuştu? Onu cümleniz bilirsiniz, Meclis-i Mebusan feshedilmişti.

Sonraları işittim ki güya o zaman, mülâkatta, Padişah Meclis-i Mebusan'ı dağıtmak lüzumu üzerinde benimle müdavele-i efkâr etmiştir (birbirlerine fikirlerini anlatma). Ve ben kendisini tasvip ederek ordunun aynı fikirde olduğunu söylemişimdir. Ve kendim, arkadaşlarım namına ona söz vermişimdir. Artık öyle dedikodulara ehemmiyet verecek halde değildim, müteessirdim. İzzet Paşa ve bazı arkadaşlar ile sadaret konağında verdiğimiz karar toptan suya düşmüştü. Şişli'de evimde yeni vaziyeti mülâhaza ediyordum.

İstanbul sokakları İtilâf Devletleri'nin süngülü askerleriyle dolmuştu. Boğaziçi, toplarını sağa sola çeviren düşman zırhlıları ile lacivert sularını gösteremeyecek kadar örtülü idi.

Herkes ancak pek zarurî ihtiyaçları için evlerinden çıkabiliyor, sokaklarda hatır ve hayale gelmeyen hakaretlere uğramamak için caddelerin duvar diplerinde büzülerek, eğilerek ve korkarak yürüyebiliyorlardı. Bu ihtiyatlara rağmen yine bin türlü feci tecavüz sahneleri eksik değildi. Koskoca İstanbul ve koskoca İstan-

bul'un yüzbinlerce halkının sesleri kısılmış bir halde idi. İstanbul ufuklarında yükselen şeyler yalnız düşman sesleri, düşman hareketleri, düşman bayrak ve süngüleri idi. Şayanı hayretti, ancak adi bir mezbele idi ayak altında çiğnenen bir muhitte hâlâ bir saltanat, bir hükümet, bir varlık farzedenler vardı.[1]

Mustafa Kemal Paşa'nın Mebusan Meclisi'ni kapatmak için Vahdeddin ile fikir birliği yapabilmesi şüphe yok ki imkânsızdı. Paşa, İstanbul'a gelip –bizzat anlattığı gibi– siyasi çalışmalarına başladığı zaman, meclisi ayakta tutmak için uğraşmıştı. Bazı gazetelerin milleti temsil etmediğinden bahis ile meclisin dağıtılmasını istemelerine karşı durmuş, aksi tezi müdafaa etmiş; Paşa, maksadını, bu suretle açıklamıştı:

Bence, içinde bulunduğumuz dedikodular Meşrutiyet hayatı için pek zararlıdır. Bundan her Meşrutiyetsever Osmanlının kati surette sakınması vatani bir vazifedir. Bugünkü Mebusanın birtakım tesirler altında intihâb edilmiş [seçilmiş] olduğu hakkında dedikodu yapanlara şu noktaları hatırlatmak lâzımdır: Evvelemirde dedikodu için zaman, hiçbir suretle müsait değildir.

Sonra alelıtlak [genellikle] her memlekette bu gibi intihâblar yapılırken araya birtakım tesirlerin karıştığı da inkâr edilemez. **Bunlardan sarfınazar, Osmanlı milletinin meşrutiyet timsali, bugünkü Meclis-i Mebusan'ımızdır. Bu heyeti vücuda getiren azanın intihâb olundukları daireden bir kısmı bugün yeni intihâb icrasına müsait olmayan fevkalâde vaziyet içinde bulunmaktadır.** Binaenaleyh sadece bu noktaya düşünmek ve meseleyi daha ziyade derinleştirmekten ortaya çıkacak fenalıkları gösterir.

Herhalde millet ve memleketimizin pek muhtaç olduğu sulhü kararlaştıracak hükümetin halihazırdaki Meclis-i Mebusan'ımıza istinat etmesi kat'i bir zaruret teşkil etmektedir.

18 Kasım 1918 tarihli *Vakit* gazetesinde çıkan bu demeç, Paşa'nın savaş sonrası açık politika alanında millete ilk hitabı ve Vahdeddin ile onun etrafında toplanan devlet adamlarının görüşlerinden ayrıldığının delilidir. Bu beyanat meşrutiyetin icaplarına, bu büyük adamın ilerideki eserlerinin ruhuna, millî iradenin rehberliği ile iş görmek prensibine ne kadar uygun bir başlangıçtır.

VAHDET-İ MİLLÎYE PARTİSİ, AHMED RIZA BEY

Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey de, meclisin kapatıldığı günün sabahı sadrazamdan sonra, Padişah tarafından kabul olundu. Ayân reisinin böyle bir anda Padişahın yanında bulunmasını, aleyhinde şüphe uyandırabilir; meşrutiyetin babası sayılan bu zatın Mebusan Meclisi'nin feshinde rolü olduğu fikrini verebilirdi. Nitekim, bunu merak ile öğrenmek isteyenler çoktu. Çünkü her ne suretle olursa olsun kendisinin böyle bir işe karışması benliğini kaybetmesi demekti.

Bu, İzzet Paşa'nın Kabinesi'nden üç nâzırın çekilmesi için Padişahın arzusuna hizmet etmeye benzemekti. Ahmed Rıza Bey uğruna hayatını bağladığı Kanun-ı Esâsî'ye dokunan bu meselede eski siyasi kanaatına sadık kaldı.

Vahdeddin'den ayrılırken, Başmabeyinci Lütfü bey'e:

Demokrasinin her tarafa yayıldığı, saltanat sürdüğü bu devirde hiç Mebusan Meclisi kapatılır mı?

diye üzüntülerini açıkladı.[2]

Vahdeddin karakterindeki hükümdarların hemen hepsi, geçmişte rol sahibi olanların kısa bir müddet yüzlerine gülmüşler, kendilerini kuvvetli buldukları zaman arkalarından vurmuşlar; işine ve zamanına göre şereflerine saldırarak ezmek istemişlerdir.

Ahmed Rıza Bey de bundan nasibini alacaktı: Saltanat hanedanının nüfuzuna, imtiyazına ve bilhassa Abdülhamid gibi kudretli bir padişahın istibdadına karşı durmuş bir adam –ne olursa olsun– affedilemezdi.

Vahdeddin, ilkin kendisi ile çalışır görünmüş, maneviyatını okşamış, bu arada eski ideal arkadaşları ile çarpıştırmış, sonunda elini kolunu kaybeden zavallı bir gövde haline getirmişti. Artık yere vurabilirdi, parlamentonun kapalı bulunduğu bir zamanda Ahmed Rıza Bey'i Ayân reisliğinden uzaklaştırdı, yerine Hoca Asım Efendi'yi getirdi. (İleride bundan bahsedeceğim.)

Bu sırada Ahmed Rıza Bey, 'Vahdet-i Millîye' (Millî Blok) adı ile yeni kurulan siyasi bir cemiyetin reisi idi. Ayân'dan Çürüksulu Mahmut Paşa cemiyetin umumi kâtibi seçilmişti. İdare heyeti üyeleri arasında Cevat Paşa (Orgeneral Cevat Çobanlı) bulunuyordu.

Cemiyetin maksadı şöyle özetlenebilir:

1- Türk milletinin, medeniyet âlemi önünde her türlü fenalıklardan masun olduğunu ispat, masumiyetini ve beraatını temin etmek.

2- Memlekette adalet ve vazifeseverlikle sorumluluğun var olduğunu göstermek için devleti harbe sürükleyenlerin, tehcir ve taktil (Rum ve Ermenileri sürmek ve öldürmek) meselelerinin hakiki safhalarını meydana çıkarmak; bundan sorumlu olanların, sahısları namına husus menfaat temin eden ve görevlerini kötüye kullanan memurların, ihtikâr yapmış olanların kanun hükümlerine göre cezalandırılmalarını istemek.

3) Suçluları yargılayacak divan-ı harplere geniş yetkiler vermek için Anadolu'da tahkikatta bulunmasına iltimas eylemek.

5) Hükümetin seçeceği Avrupalı uzmanların yardımı ile vücuda getirilecek asrî ve medeni teşkilatı kabul etmek.

O zamanın, bu moda sözlerinden padişahın da, hükümetin de alınmaması gerekirdi. Çünkü millî istiklali sağlamak yönünde kendileri daha çok

geride idiler. Böyle olmadı, "Vahdet-i Millîye ocağının altından büyük fitne kopacağı" vehmine kapıldılar, adamları vasıtasıyla şu fikri yaydılar:

Nasıl olur efendim! Ahmed Rıza Bey Fransız taraftarıdır. Ayân dairesinde adamlarını toplamaktadır. Bundan İngilizler kuşkulanırlar, cemiyeti dağıtmak için Ayân Sarayı'nı işgal etmek isterler, mutlaka önüne geçmeliyiz.

Bu ve buna benzer bahanelerle yanlarından, siyaset sahnesinden uzaklaştırmak istediler.

Görülüyor ki, ön saftaki devlet, siyaset adamları, memleketin kurtuluşu çaresini ne yolda arıyorlardı, iktidarda olan hasımları da kendilerini ortadan kaldırmak için ne gibi vasıtalara başvuruyorlardı. Bir ibret levhasıdır bu...

MUSUL'DA İNGİLİZ VE FRANSIZ MENFAATLERİNİN ÇARPIŞMASI VE UZLAŞMA

1916 yılında İngiltere, Fransa ve Rusya arasında, Türk Asyanın taksimine karar verildiği vakit Anadolu'da Ruslarla karşı karşıya ortak bir hudut üzerinde bulunmamak için İngilizler Musul'u Fransızlara bırakmışlardı.

Hatta İngilizler, Hindistan'a giden yolların başında bulunan Hayfa ve Basra'yı ellerine aldıktan, Filistin'i milletlerarası bir idare altına koyarak istediği zaman buraya da el atmak imkânını hazırladıktan, Irak petrollerinin hepsinden 'mükteseb haklarını' [kazanılmış hak] sağladıktan sonra Musul'u Fransızlara bırakmakta fayda görmüşlerdi. Bu durum Rus Çarlığı yıkıldıktan sonra değişmişti. İngiliz diplomasisi yeniden harekete geçti. Lloyd George'un, Clémanceau nezdindeki teşebbüsleri müsbet netice verdi. 30 Aralık 1918 de Musul'un, İngilizler elinde kalmasına karar verildi. İngilizler 1919 senesi Ocak ayı ortalarında Suriye'deki kuvvetlerinin emniyetini temin etmek bahanesiyle Kilis'i, Antep'i, Maraş'ı işgal ettiler. İşgal'in hakiki sebebi Musul'un kendilerine bırakılmasına mukabil Suriye'ye hâkim olan bu yerleri Fransızlara bırakarak cemile göstermekti.

İngiliz askerleri Irak üzerinden Kafkaslara doğru ilerleyip Hazar Denizi yollarını ve Azerbeycan'ın petrollerini ele geçirmek istedikleri bir zamanda, onların deyimiyle, "Dünyada Hıristiyanlara en büyük hizmeti yapmak şerefini kazanan muzaffer kumandan Mareşal Allenby," de Türk topraklarında rahat rahat büyük bir Ermenistan kurmak hülyasına kapılmıştı. Doğudaki kuvvetlerimizi, Ermenistan'a hücum edemeyecek derecede cılız bir hale getirmek için şiddetli teşebbüslere girişti. Altıncı Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa'nın değiştirilmesi, ordunun değiştiril-

mesi, ordunun silahlarının teslimi mareşalin ileri sürdüğü şartların başında geliyordu.

Mareşal, bu maksatla Osmanlı Hükümetini yakından sıkıştırmak için birdenbire İstanbul'a geldi. Hariciye Nâzırı Mustafa Reşit Paşa, Harbiye Nâzırı Ömer Yaver Paşa ve Genelkurmay İkinci Başkanı ile İngiltere elçilik binasında görüştü. Buna görüşmek de denilemezdi.

Allenby mağrur bir hükümdar gibi bu zavallı saltanat ricalini ayakta kabul etti. Maiyetindeki küçük rütbeli bir subaya notlarını okuttu, "İşte, emirlerim bunlardır, icra olunmalıdır!" dedi. Notların tercümesini yazıyorum.[3]

1) Altıncı Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa'nın memuriyetine son verilecektir.

2) Altıncı Ordu, silahlarını teslim edecek; top, mitralyoz vesair silahlar göstereceğim bir yerde bana verilecektir.

3) Emir verdiğim anda, ahâli elindeki silahlar toplanacaktır.

4) Murakabem altındaki yerlerde bulunan Türk jandarmalarının hizmetlerine lüzum görmediklerimin silahları alınarak terhis edilecek, kalan jandarmalar terhislerine kadar emrim altında bulunacaktır.

5) Çalışma tarzları ve hareketleri beni tatmin etmeyen Türk memurları vereceğim emirler üzerine değiştirilecek, yerlerine gönderilecekler ve evvelemirde tasdikime tâbi tutulacaktır.

6) Arzu olunduğu halde tarafımdan Ermenilerin memleketlerine dönmeleri işlerine bakılacak, ve uğradıkları zararları tazmin ve yerleri kendilerine geri verilecek ve imar edilecektir. Ermenilerin yerlerine dönüşlerinde beraber bulunan ve uğradıkları zararları tahmin etmek için gereken mahallere göndereceğim subaylarıma kolaylık gösterilecektir.

7) Cinayetle suçlu olanları, tahrikte bulunanları ve asayişi bozanları hapis ettirmek yetkim dahilindedir.

8) Konya'nın doğusundaki bütün demiryollar kontrolüm altında bulunacaktır.

9) Murakebem altında bulunan yerlerdeki bütün telgraf ve telefon hatları kontrolüme tâbidir. Türkçe şifreli telgraf kabul edilmeyecektir.

10) Dağıtılacak Altıncı Ordu erleri haftada 900 kişilik kafileler halinde memleketlerine gönderilecektir.

11) Osmanlı memurları, Hindistan ordusuna mensup bulunanlar da dahil olmak üzere bütün kaçakları teslim edeceklerdir.

12) İstediğim yerleri işgal etmek hak ve kuvvetine sahip olduğum anlaşılmalıdır.

Hamiş: 8. maddedeki kontrol kelimesinden maksat şudur: Mısır seferî kuvvetleri Bağdat hattı üzerinde askerî veya sivil her türlü nakliyatı istediği zaman ve dilediği gibi yapmak hakkını haizdir. Mısır askerî kuvveti, Bağdat hattı üzerinde her çeşit nakliyatı istediği zaman menetmek hakkını da haizdir.

Tevfik Paşa Hükümeti, Ali İhsan Paşa'nın değiştirilmesini kabul etti. Ali İhsan Paşa şimendiferle Haydarpaşa'ya geldiği zaman İngilizler tarafından hapsedilmiş ve Malta'ya sürülmüştür. Harbiye Nâzırı'nın, İhsan Paşa'nın yerine düşünüp bulduğu kumandan Mustafa Kemal Paşa idi.

باب عالی
دائرهٔ خارجیه
قلم مخصوص

[illegible]

١ [illegible]

[illegible]

٣ [illegible]

٤ [illegible]

[illegible] (*)

٨ [illegible]

١٠ [illegible]

١١ [illegible]

١٢ [illegible]

(*) [illegible]

General Allenby'nin emirnamesinin fotokopisi

Paşa, Allenby'nin nüfuz ve idaresi altında çalışmak için onunla birlikte doğu bölgesine gidecekti.

Bu sırada Mustafa Kemal Paşa'nın zâtî yaveri alınmış, makam maaşı kesilmiş, yalnız rütbesine muadil maaş verilmek istenmişti. Paşa, bunu kendisi için bir ceza addediyordu, şahsi yaverinin alınması suretiyle 'kadrinin', muhasasatı indirilmek suretiyle 'sia-i maişetinin tenzil' edilmesi için Harbiye Nezareti'ne müracaat etmişti. Son dilekçesinde şunlar okunuyordu:

... Filhakika Yaver Paşa Hazretleri, İstanbul'a gelmiş olan İngiliz kumandanı Allenby'nin Ali İhsan Paşa'yı istemediğini, gerekçe beyanına mecburiyeti olmadığını söyleyerek tahkir edici bir tarzda ilave etmişti; ve yerine tayin olunacak kumandanı ertesi gün beraber alıp götürebileceğini, İhsan Paşa'nın yerine acizlerini –Mustafa Kemal Paşa'yı– münasip gördüğünü söylemişti.

Bu yoldaki teklife iki sebepten mazeret beyan eyledim.

Birincisi, maddeten rahatsız bulunuşum. İkincisi memuriyetimin mahiyetidir ki, bunun tefsirini fazla görürüm. Birinci sebep olmamış olsaydı dahi ikincisi itiraz için bence kâfi idi.

Mustafa Kemal Paşa, anlattığım konuya başkı bir vesile ile şöyle değinmiştir.

Bir gün Harbiye Nezareti'nden bir tezkere geldi, otomobilimi ve yaverimi almışlar ve tahsisatımı kesmişlerdi. O gün iktidarda bulunanlardan hakkımda böyle bir muamele beklemiyordum. Bu, henüz nereden geldiği belli olmayan bir baskı idi.

O tarihlerde General Allenby İstanbul'a gelmişti. Bir gün Harbiye Nâzırı'nı ve Erkân-ı Harbiye (Genelkurmay) İkinci Reisi'ni karşısına alarak cebinden çıkardığı bir not defterinden bazı şeyler dikte ettirmek istedi. Nâzır ve ikinci reis konuşmak isterlerse de General Allenby, "Görüşmek için değil, bazı arzularımı söylemek için sizleri kabul ettim," cevabını verir.

İşte bu konuşmalar sırasında Allenby, Altıncı Ordu Kumandanlığı'na benim tayin olunmaklığımı da tavsiye eder. Gideceğim yerin neresi ve alacağım vazifenin ne olduğunu, ne vaziyette kalacağımı tabiî anlıyorum. Hemen reddettim. Yaver, otomobil ve tahsisat meselesi bu hadiseye bağlı olsa gerektir.

Allenby bu kararını, bulunduğu güney bölgesinde ilan etti. Bazı hamiyetli memurlar hükümetten bu yolda emir almadıklarını söyleyerek kabul etmediler, Allenby'ye karşı koydular. Bunun üzerine Sultan'ın hükümeti adeta ikinci bir mütareke mahiyetinde bunları vilayetlere resmen tebliğ etti. Bu tebliğ, Damad Ferit Hükümeti'nin Dahiliye Nâzırı Adil Bey tarafından yapıldı.

Görülüyor ki devlet idaresi bakımından siyasi durum yerinden oynayan bataklığa benziyordu. Hükümeti idare edenler, aldıkları tedbirler yüzünden böyle bir bataklıktan kurtulmak için çabaladıkça batan bir zavallının halini andırıyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın imzası ile Harbiye Nezareti'ne verilen dilekçe

RUM, ERMENİ PATRİKHANELERİNİN ANLAŞMALARI, HELENİZMİN ZAFERİ İÇİN İSTENİLENLER VE YAPILANLAR

Mütareke'den sonra Ermeni Patrikhanesi'nin çalışması Fener'inkinden geri kalmıyordu. Patrik Zaven Efendi Kudüs'ten İstanbul'a döndüğü zaman (6 Aralık 1918) siyasi bir anlaşma üzerine Rum-Ermeni Birliği Komitesi kuruldu, her iki taraf birbirinin davasını benimseyerek işbirliği yapacaktı.[4]

Bu birlik –az sonra yazacağım– Rumların, Pontus Cumhuriyeti sınırları içine almak istedikleri Trabzon ve Tirebolu gibi yerleri Ermeni politikacılarının büyük Ermenistan için kendi hesaplarına elde etmeye çalıştıkları anlaşılıncaya kadar devam etti.

Rum Patrikhanesi, doğuda Helenizmin zaferi için her çareye başvurmaya karar verdiği sırada Türk gazetelerinin Osmanlılık politikasını müdafaa eden yazılarına karşı esas fikirlerini ortaya atıyordu:

> Rum milletinin, eşitlik vaitleri ile avutulduğu günler geçti. Artık Patrikhane imtiyazlarının devamına ait vaitlerle ilgilenecek kimse kalmadı. Bu nazariyeler devresi kapanmıştır. Büyük hastalıklara tesirli ilaçlar lâzımdır. Bu devlet (Osmanlı İmparatorluğu) yıkılıyor, adi ve köhne vaitlerle tutunamayacaktır. Milletimiz birçok yerlerde azınlık halinde bulunsa bile baba mirası üzerindeki sosyal ve tarihi haklarını kaybedemez. Biz dedelerimizin topraklarında ev sahibi olarak kalıyoruz ve kalacağız.[5]

MEBUSAN MECLİSİ'NDE ÇEKİŞMELER, HER ŞEY AÇIĞA VURULUYOR

Patrikhanenin haftalık resmî dergisi *Eklisiyastiki Alitya*'da bu mealde bir yazı çıktığı gün (2 Kasım 1918) Rum mebusları Osmanlı Mebusan Meclisi'ne verdikleri bir önerge ile:

> Ermeni olmaktan başka suçu olmayan bir milyon nüfusun öldürülmesinden, Müslüman olmayan unsurların ticaretten men edilmesinden, kırk asırdan beri memlekette medeniyetin hakiki amili Rum unsurunun sınır dışına atılmasından, amele taburlarında ölenlerden, sebepsiz savaşa girişimizden,

bahsediliyor, sorumlu olanlara ne yapıldığı soruluyordu. Ermeni mebusları da ayrı soru önergesi vermişlerdi:

> Savaş başladığı sıralarda çıkarılan bir kararname hükümlerine göre, tehcir olunan (sürülen) Ermenilerin mal ve mülklerinin hesabı ve bunları yapanlar hakkında adaletin tecellisi için hükümetin ne düşündüğünü,

öğrenmek istiyorlardı.

Her iki önerge mecliste şiddetli münakaşalara yol açmış, meclisin birkaç oturumunu işgal etmişti. Müzakerelerin enteresan gördüğüm kısımlarını kısıltarak buraya alıyorum.

Konuşanların başında gelen Aydın Rum Mebusu Emanuelidis Efendi şöyle diyordu:

Türkiye'de yaşayan unsurları refaha kavuşturmak, hallerini düzeltmek için atılmış adımlar, bütün ıslahat teşebbüsleri Sait Halim Paşa ve Talât Paşa kabinelerinin siyasetlerine müncer olmuştur, memlekette medeniyeti temin edememiştir. Bu işleri yapanlar 'Dîvân-ı Âlî' önergesinin gösterdiği üç, dört kişiden ibaret olamaz. Bu şiddetli bir cereyanın eseridir.

Emanuelidis, bütün karakteri ile tanıdığı Vahdeddin'i tahrik için:

Herkes bilir ki, saltanat makamının hukukunu anlayan ve kullanmasını bilen muktedir bir hakanımız vardır. Bu hakanın emelleri önünde hükümet ne gibi tedbirler alacaktır? Soruyorum.[5]

Fethi Bey, İzzet Paşa Kabinesi'nin İçişleri Bakanı sıfatıyla Rum mebusa cevap vermişti:

Ermeniler, Araplar ve Rumlar ne kadar ziyana uğramışlarsa Türkler de o kadar, belki daha fazla zarar görmüşlerdir. Ben arzu ederdim ki Emanuelidis Efendi bu unsurlar arasında, mağdur olan Türklerin de istikbali ve saadeti hakkında hükümetten istizahta, sorguda bulunmuş olsun... Filvaki gayet yanlış bir cereyan, fevkalâde hatalı fikir haleti neticesi ile dört sene içine memlekette gayet sakin bir politika takip edilmiş ve bundan muhtelif unsurlar muhtelif suretlerde hasara uğramış, zarar görmüştür.

Bunların tamiri ve bütün fenalıkların izalesi için ne gibi tedbir ittihaz edileceğini medeni memleketler arasında mevki almak için hükümetin tutacağı yolu soruyorlar. Söyleyeyim: Bu memleketi hiçbir unsurun, hiçbir heyetin memleketi telakki etmeyerek her unsura aynı hukuku, aynı imtiyazları bahşetmektir. Her unsurun adedi nisbetinde bu memleketin siyasetine iştirak hakkını tanımaktır. Bunun için meclisinize, gerek belediyeye ve gerek teşrii meclis (parlamento) seçimlerinde nisbî temsil usulüne riayet edilmek için bir kanun teklif edilecektir.

Buna, Emanuelidis şu yolda mukabele etmişti:

Türk unsuru da mağdur ise bunun izalesi (ortadan kaldırılması) benim elimde değildir. Türk ileri gelenlerinin vazifesidir, ben de istirham ederim, ırkdaşlarını gadirden kurtarsınlar.

Hâkimiyet dışında bırakıldıkları için haklarındaki tecavüzleri müdafaadan aciz kalmış olan diğer unsurlara gelince, maksadım hükümetin programını anlamak ve âlemi tenvir etmekti. Yüz seneden beri işitilen ıslâhat siyaseti iflas etmiştir. Azınlıklar günün şartları altında yaşayamazlar. Hükümet yeni şartları iyi ve derin düşünsün ve halletsin! Bunların halledilmemesine zaman müsait değildir.

Emanuelidis başka bir demecinde:

Milletlerin iç işleri medeniyet âlemi tarafından medeniyet dairesinde tanzim olunacaktır. İsteyen de, istemeyen de buna itaat edecektir,

diyordu. Bu münakaşaların etkisi altında meclisin elektriklendiğini anlamak güç değildir. Hükümet namına verilen cevapları zayıf ve 'müsamahalı' bulan birçok mebuslar, milletimizin suç altında kalmaması için mukabele ve cevap vermek istemişlerdi. Reis, müzakere soru önergesine dayandığından her isteyene söz vermiyordu. Kastamonu Mebusu Mühendis Rüştü Bey itiraz etmişti:

Milletim tahkir olunuyor, hakkız suç isnad olunuyor da hâlâ iç tüzüğün tatbiki düşünülüyor. O halde Karadeniz'de benim unsuruma yapılan tecavüze hükümet cevap versin!

diye bağırıyordu. Fethi Bey tekrar söz almıştı:

Emanuelidis Efendi önergelerini izah ederken maksatlarının hiçbir unsuru suçlandırmak olmadığını, ancak eski cereyanların kâfi gelmediğini, bundan sonraki siyaset hakkında izahat istemekten ibaret olduğunu söylediler ki, ben de bu izahat üzerine beyan-ı memnuniyet ettim. Önergelerindeki mevada ayrıca cevap vermeye lüzum görmedim,

demişti. Bununla mesele yatışmamıştı. Türk ve milliyetçi mebuslar ayrı günlerde ve meclisin birkaç celsesinde Rum ve Ermeni mebuslara cevap vermişler, şunları söylemişlerdi:

Suçların tahkiki, suçluların cezalandırılması kanun ve adalet icabıdır. Bunu meclis, millet ve herkes arzu eder. Fakat iş incelenirken haksızlık derecesini aşarsa yeni bir haksızlık yapılmış olur. Rum mebusların, sırf Ermeni oldukları için Ermeniler kesilmişlerdir yolundaki ittihamlarını biz Türkler değil, Ermeni arkadaşlarımız da kabul etmezler.

Marmara, Ege Denizi kıyılarında oturanların tehcir* sebebi düşman denizaltılarına muhtaç oldukları maddeleri ve bilgiyi vermiş olmalarıdır. Bu haller resmen sabit olmuştur. Keyif için kimseye ilişilmemiştir. Yapılanlar askerî tedbirlerin neticesidir.

Karadeniz'deki Rus torpidoları Samsun limanının önünde Rum eşkiyasına silah ve mühimmat vermiştir. Herkes şehirden ve hükümetten bu manzarayı seyretmiştir.

Tasavvur olunabilir mi ki, düşman Giresun'a kadar gelsin, beride eşkiyaya silah dağıtsın da hükümet seyirci kalsın?

Tehcirin tatbik şeklindeki kötülüklere göz yummadık hükümete şikâyet ettik.

* Tehcir: Bulunduğu yerden başka mahalle kaldırılmak anlamında olduğunu tekrar hatırlarım. / C. B.

Suçluları ve bunlardan, mutasarrıf ve kumandan gibi yüksek rütbe sahibi olanları azlettirdik.

Emanuelidis, "Biz harp istemiyoruz, umumi harbe iştirak etmedik. Bundan dolayı hükümet Rumlara harp ilan etti," diyor. Anlıyoruz ki, hareketleri 'münferit' değildir. Toplu, cemaat halindedir. Bir hükümet, düşmanlara harp ilan eder ve tebaadan bir unsur, bu harbe taraftar değiliz diye ayrılır ve hükümetin emirlerini dinlemezse... buna, isyan derler.[5]

Aydın'ın Rum mebusu Emanuelidis[6] bu son sözlere kısa bir cevapla mukabele etmişti:

Wilson öyle istemiyor!

Bu karşılıklı laf düellosu, dinleyenlerin sinirlerini bozmaktan başka bir şeye yaramadı, herkes yine kendi havası içinde kaldı.

AZINLIKLARIN İÇ DURUMU, PATRİKHANENİN ROLÜ, YUNANLILARLA BERABER İÇTE VE DIŞTA ÇALIŞMALAR, MİLLÎ KURULLARI, PONTUS MESELESİ, HÜKÜMETİ HİÇE SAYMALARI

Mütareke ile beraber memlekette siyasi hava birden değişmişti. Tanzimat'ın, Osmanlı namı altında müşterek bir siyaset ve menfaat etrafında birleştirmek istediği insanların birbirlerinden ne kadar farklı emel peşinde koştukları meydana çıkmıştı. Dilleri, tarihleri, gelenekleri ayrı bu çeşitli unsurlardan birisini ağlatan felâket diğerleri için sevinç kaynağı oluyordu. Osmanlılık idealinin göze çarpan son örneği buydu.

Bunun da en kuvvetli gösterilerine Rum ve Ermeni siyasi çevrelerinde, Osmanlı Parlamentosu'nda rastlanıyordu.

Fatih'in yeni imtiyazlarla kuvvetlendirdiği ve buna mukabil kendilerinden yalnız sadakat istediği Rum Patrikhanesi 'Sen Sinot' Meclisi, mukaddes nizamnamesini ikinci plana bırakarak doğrudan doğruya Bizans'ın halefi ve Yunan Başvekili Venizelos'un fervasız âleti sıfatıyla siyaset sahasına atılmıştı. Anadolu ve Rumeli'deki metropolitlerin çoğunu İstanbul'a çağırdı, bunlarla kadrosunu tamamladıktan sonra o zamanın Patrikhanesi tam bir ihtilal merkezi haline geldi.

Venizelos, Küçük Asya'da başarmak istediği büyük işler için papazların gayretini yeter görmedi, Yunanistan'dan gönderdiği tecrübeli adamlarla ruhanîleri kuvvetlendirdi. Siyasi mümessil Kanelopulos ve askerî delege Giritli Albay Katehakis'in iştiraki ile patrik kaymakamı ve eski Bursa metropoliti Dretehos'un başkanlığında 'Mavri-Mira' adında kalabalık bir heyet kuruldu.

Patrikhane'nin geniş gelirinden, Göçmenler Cemiyeti'nin bütçesinden ayırdığı yarım milyondan, Amerika'da Rum zenginlerinden İstanbullu Niçopulos'un bağışladığı dört milyon drahmiden başka Yunan İçişleri Bakanlığı'nın gizli tahsisatından önemli sayıda bir para bu heyetin emrine verildi.[7]

Siyasi mümessil, Rum Basın Kurumu'nu, İzci Teşkilâtı'nı, Millî Müdafaa, Göçmenler, Trakya, Küçük Asya ve Pontus Cemiyetlerini kısa bir zamanda başarı ile yeniden düzenlendi.

Girit isyanlarında yetişmiş pişkin bir komiteci olan Albay, Patrikhane'yi muhafaza etmek bahanesiyle İstanbul'a getirttiği jandarmaları, sözde erzak ambarı teşkili için getirilmiş iki bölük askeri –ki hakikatte erlerin her biri küçük rütbeli subaylardı– Rum köylerine dağıttı. Bunlar yoluyla silahlı kurulları genişletti.[8]

Kökü Atina'da bulunan 'Küçük Asya Cemiyeti', 1909 tarihinde Türkiye'de şube açmıştı. Gayesi her tarafta Yunanlılığı uyandırmak –hiç olmazsa– Türkiye'nin sahil kısmının Yunan idaresine geçmesini sağlamaktı. Bu da yeniden Venizelos'un direktifiyle harekete getirildi.

BÖLÜM 3

PONTUS CEMİYETİ, KURULUŞU, GAYESİ, ÇALIŞMALARI

Anadolu'da Rum teşkilâtının en kuvvetlisi, kanlı maceralara çılgınca atılanı Pontus Cemiyeti idi. Bunun da temeli 1904 yılında Merzifon Amerikan Koleji'nde okuyan Rumlar tarafından atılmış, 1909 tarihinde Trabzon metropoliti yolu ile Atina'da Küçük Asya Cemiyeti'nin emri altına girmiştir. Yontus komitesinin maksadı, eski Yunanlıların Pont-Euxin dedikleri Karadeniz ve Trabzon, Ordu, Giresun, Samsun sahil vilayetleri ile, içeride Amasya ve Sivas vilayetlerinin bir kısmını içine alan yerlere, Batum'dan Ayancık'a kadar geniş vatan parçasını Yunanlılaştırmak, ileride Yunanistan'la birleştirmek üzere eski çağlarda Pont bölgesinde yaşamış olan bir hükümeti dirilterek bağımsız bir Pontus Cumhuriyeti kurmaktı. Diğer sayfadaki haritada Pontus sınırları görülmektedir. Pontus ihtilalcileri, 1914-1918 Cihan Harbi'nde Çar ordularının Trabzon vilayetini istila ettikleri zaman Rus subaylarının kumandasında Türk köylerini yıkmışlar, ele geçirdikleri Türkleri öldürmüşler, işgal ordusunun fesat aleti olmuşlardı.*

PARİS KONFERANSI İŞE BAŞLIYOR, ALEYHTE İLK KARARI, YUNANLILIK VE PONTUSCULUK, AYAKLANMALAR

18 Ocak 1919'da Paris Sulh Konferansı açıldı. İngiltere'yi Başvekil Lloyd George, Fransa'yı başvekil Georges Clémenceau, İtalya'yı Başvekil

* İleride Pontus faslında bu konuyu daha geniş ölçüde ele alacağım. / C. B.

CARTE DE LA RÉPUBLIQUE DU PONT.

Citoyens du Pont-Euxin, levez-vous !
Rappelez aux nations libérales vos droits suprêmes

Karadeniz kıyılarında ve İç Anadolu'da Rum 'Megalo İdeacılarının' kurmak istedikleri Pontus Cumhuriyeti'nin sınırlarını gösteren Paris'te bastırılmış propaganda kartı.

Ἀριθ. Πρωτ. 1928.

Πανιερώτατε καὶ θεοπρόβλητε Μητροπολῖτα Τραπεζοῦντος, ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ ἀγαπητὲ ἡμῖν ἀδελφὲ κύριε Χρύσανθε, τὴν φίλην ἡμῖν αὐτῆς Πανιερότητα ἀδελφικῶς ἐν Κυρίῳ κατασπαζόμεθα. Ἀναγκαίου νομισθέντος ὅπως κατὰ τὰς κρισίμους ταύτας στιγμάς, καθ' ἃς κρίνεται ἵνα καθορισθῇ τύχη τῶν διαφόρων λαῶν, ἀποσταλῇ καὶ ὑπὸ τοῦ καθ' ἡμᾶς Ἐθνικοῦ Κέντρου εἰς τὸ ἐν Παρισίοις Συνέδριον τῆς Εἰρήνης ἰδία Ἐπιτροπή, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Τοποτηρητοῦ τοῦ Θρόνου, περὶ τῶν ἐθνικῶν ζητημάτων, ἐπιψηφίσει τῶν δύο ἐν τοῖς Πατριαρχείοις Σωμάτων, μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς ταύτης ἐκ τῆς Ἱεραρχίας σὺν τῷ Τοποτηρητῇ ἐξελέγη καὶ ἡ φίλη ἡμῖν Πανιερότης αὐτῆς. Ἕνεκα τούτου δὲ ἐπανειλημμένως τηλεγραφηθέντος αὐτῇ ἵνα σπεύδουσα ἔλθῃ ἐνταῦθα, γράφομεν καὶ διὰ τῆς παρούσης ἐπιστολῆς, ἐκζητούμενοι τὴν σπουδὴν τῆς προσκλήσεως, προτρέπομεν καὶ συστήνομεν ὅπως ὡς οἷόν τε τάχιον σπεύσῃ καταλιπεῖν ἐνταῦθα ἐπὶ τῷ ἀπελθεῖν ἐντεῦθεν εἰς Παρισίους, ὅπου ἤδη ὁ Σεβασμιώτατος Τοποτηρητὴς μετὰ τοῦ ἐκ τῶν Συμβούλων κ. Α. Μακκᾶ προλαβόντες διὰ τὸ ἐπεῖγον ἀφίκοντο. Εἴη δὲ τὰ ἔτη αὐτῆς ὡς πλεῖστα, ὑγιεινὰ καὶ σωτήρια.

1919 Ἰανουαρίου

Ὁ Ἀναπληρωτὴς Τοποτηρητὴς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου

Patrikhane'nin Hrisantos'a yazdığı mektubun fotokopisi.

Orlando, Amerika'yı Cumhurreisi Wilson temsil ediyordu.

Konferans 30 Ocak 1919'da Ermenistan, Suriye, Irak, Kürdistan, Filistin ve Arabistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan tamamen ayrılmasına karar verdi. İmparatorluğun diğer kısımları hakkında ayrı bir kararın beklenilmesi gerekeceğini ilan etti. Osmanlı İmparatorluğu parçalanıyordu.

Bu sırada Yunan Başvekili Venizelos Paris'te bulunuyordu. İstanbul Rum Patrikhanesi, ruhani ve cismani üyelerinin birlik kararıyla Patrik Vekili Drotehos ve Trabzon Metropoliti Hrisantos ve bazı Rumlardan meydana gelen bir heyeti Paris'e gönderdi. Bunlar barış konferansında doğu Rumlarının millî emellerini, Bizans'ın ihyası hülyasını savunacaklar, Venizelos'un orada siyasi yoldaşı ve sağ kolu olacaklardı.

Patrikhane'nin mektubu; Trabzon Metropoliti Hrisantos'a Paris Konferansı'na delege tayin olunduğu bildirilmektedir. Rumca fotokopinin tercümesi aşağıdadır:

Protokol No.
1928

Allah, İsa Nezdinde Sevgili Kardeşimiz Pek Hürmetli Trabzon Metropoliti Hrisantos Efendi,

Zat-ı akdeslerini kardeşçe ve samimi olarak kucaklarız.

Çeşitli milletlerin mukadderatının tayin edilmek üzere bulunduğu şu mühim anlarda, millî meselelerimiz için de millî merkezimizden Paris Sulh Konferansı'na patrik kaymakamının başkanlığı altında özel bir heyetin gönderilmesi gerekli görülmekle Patrikhane'deki iki meclisin kararıyla rütbe ve makam sırasına uyularak Patrik kaymakamı ile beraber zat-ı akdesleri de intihap buyurulmuştur.

Bundan dolayı zat-ı muhteremelerinin buraya gelmesi için birkaç telgraf çekilmiştir. Bu mektupla da davet maksadını izah ederek pek hürmetli patrik kaymakamı ile âzâdan Papanın gitmiş oldukları Paris'e saygıdeğer yüksek zatınızın gitmesi için buraya teşrifini istirham ederim. Birçok seneniz sıhhat ve selâmetle geçsin.

İsa nezdinde sevgili
Kardeş Patrik kaymakam Vekili
İmza:
Kayseri Metropoliti
Nikolaos

İzmir Mukaddes Metropolitliği
İzmir, 2 Ekim 1919

İsa Nezdinde Kardeş ve Kıymetli Trabzon Azizi Hrisantos Efendi'ye,

Doktor Simeonidis Efendi'yi tavsiye-yi natık, dost zat-ı muhteremlerinin geçen ayın 19 tarihli mektubunu büyük memnunlukla aldım.

Bu zatı tanıdım, ona her türlü muzahareti göstereceğim. Kendisine bir hayırsever müessesede veya diğer bir cemiyette bir mevki temini için doktora ihtiyacı olan bir yere tavsiye edeceğim. Bu vesile ile siz hürmetli kardeşimizi saygı ile kucaklarım.

Hrisostomos

Paris'te yaptığınız vatansever mücadeleler üzerine nail olduğunuz şan ve şeref dolayısıyla hararetle tebrik ederim. Adınızı şimdiden tarihe geçirmiş oldunuz. Bundan dolayı da sizi pek hararetle derağuş ederim (Kucaklarım).[1]

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ

ΣΜΥΡΝΗΣ

Σεβασμιώτατε ἐν Χ(ριστ)ῷ ἀδελφέ,
ἅγιε Τραπεζοῦντος κ. Χρύσανθε,

Ὁ Σμύρνης Χρυσόστομος

İzmir metropoliti Hrisostomos'un mektubu.

KARADENİZ RUMLARI PONTUS'UN DİRİLMESİ PEŞİNDE

Patrikhane delegelerinden Trabzon Metropoliti Hrisantos[2] ve Paris'te Pontus Millî Birlik Reisi Sokrat Ekonomos ve Marsilya'da yerleşmiş Trabzonlu bir tüccar olan Pontus Yerlileri Kongresi Reisi Konstantin Jean Kostantinidis, Karadeniz çevresindeki emellerini tatmin için barış kongresine birçok muhtıralar vermişlerdi.

Bu muhtırada özetle:

Milliyetçi maskesi altında bugün bile İttihat ve Terakki Komitesi ileri gelenlerinin söz ve hükümlerinin yürüdüğünü, İslamların silahlandırıldığını, Osmanlı Hükümeti'nin aczinden Rum ahâlinin silahsız ve müdafaasız ölüm tehlikesi içinde kaldıklarını öne sürerek vatandaşlarının tarih ve asrımıza leke! olan bugünkü durumdan kurtarılmasını,

diliyorlardı. Metropolit Hrisantos, konferansa sunduğu muhtırasında hayali söz ve istatistiklerle esas davayı mugalatâya (yanıltıcı sözlere] boğuyordu:

Rusya'da bulunan 250.000 göçmenle birlikte Pontus Rum ahâlisini 850.000 ve aynı bölgedeki Müslümanların da 836.000 nüfustan ibaret olduğunu ve bunların da muhtelif milletlere mensup bulunduklarını,

iddia ediyordu. Pontus sınırları içindeki Ermeni sayısının 50.000'i Trabzon vilayetinde, bakiyesi Amasya ve Karahisar da olmak üzere 78.000 olarak gösteriyordu.

Hrisantos bundan sonra mütalâa ve dilek şeklinde şöyle bir sonuca varıyordu:

1) Pontus Rum nüfusu Kafkasya ve Rusya kıyılarındaki göçmenler de avdet ettikleri takdirde İslam nüfusu kadar olacaktır.

2) Müslüman ahâlinin büyük kısmı aslen Rum olup, asıllarını ve konuşmakta oldukları Rum dilini unutmamışlardır.

3) Pontus bölgesi içinde Ermeniler zayıf bir azınlık teşkil ederler.

4) Türkler yalnız Rumların kendilerine halef olabileceklerini ve ancak Rumların memleketi idareye muktedir olabildiklerini tanımış, 'Rus istilası' sırasında idareyi onlara bırakmışlardır.

5) Ruslar ve diğer İtilâf Devletleri zımnî bir şekilde Pontus mahallî hükümetini ve her suretle tebaanın üstün nüfuzunu tanımışlardır.

6) Yerliler 'Ahâli-i kadîme' bu hükümete itaatla kalmamış ona kesin bir güven göstermişlerdir.

7) En zor zamanlarda Rum mahallî hükümeti ve Rum ahâlisi mükemmel bir asayiş temin edebilmişlerdir.

Bu şartlar içinde Pontus bölgesinin muhtar ve Rum memleketi olması gereklidir.

Gelecek Ermenistan Hükümeti ile komşuluk, iktisadi münasebat ve 'çekilen müşterek zulümler' her iki millet arasında bir bağ yaratmıştır. Bu bağı daha ziyade kuvvetlendirmek ancak her iki millet ve muhtar memleketin kesin bağımsızlığı temeli üzerine olabilir.

Trabzon Piskoposu, "zulüm ve gadre uğramış Rumlar temsilcisi" Hrisantos barış konferansına yukarıda özeti yazılı muhtırasını sunduktan sonra Londra'ya gitti. Burada propagandaya devam edecekti. Yunan Dışişleri Bakanı Politis, Londra Elçisi'ne, metropolitin geleceğini haber vermiş ve Ritz Oteli'nde kendisine yer ayırtmasını emretmişti. Seyahatin resmî ve açık sebebi, İstanbul Rum Patriki adına Canterbury Başpiskoposu'nu selamlamaktı.

Yunan elçisi Kaklamanos, metropoliti İngiliz basını ile temasa getirdi. Ayrıca Dışişleri Bakan Yardımcısı Sir Ronald Graham'a başvurarak hükümetle görüşmesini sağladı. Hrisantos ile Pontusluların İngiltere'den isteklerini Yunan Dışişleri bakanı'nın, Elçi Kaklamanos'a gönderdiği 17 Aralık 1919 tarihli mektupta şöyle anlatıyordu:

Gizli
Türkiye'den, bağımsız bir Pontus Devleti için elden geldiği kadar büyük toprak koparmak Yunanistan'daki gönüllüleri de oraya taşıyarak bir Pontuslular ordusu kurmak.. Bu ordu İngiliz makamlarınca tasvip görmeyen bir harekette bulunmayacaktır.

Kaklamanos, 1919 yazında Sir Ronald Graham'la yaptıkları görüşmeden sonra metropolitin görüşmeleri sonucu ile beraber son durumu Paris'teki Yunan delegasyonuna şöyle bildiriyordu:

Londra, 1 Ağustos 1919
Trabzon Metropoliti'ni bizzat tanıştırdığım Dışişleri Bakan Yardımcısı, Trabzon'a bir İngiliz alayı gönderilmesine ve İngiliz subaylarının yönetiminde yerli jandarma birlikleri kurulmasına dair piskoposun tekliflerine şahsen büyük ilgi gösterdi. Bu vesile ile metropolitin her gittiği yerde mükemmel intibalar bıraktığını da bildirmeliyim. Canterbury Piskoposu kendisine, Ayasofya'nın kaderi konusunda sevinilecek ölçüde teminat vermiş bulunuyor.[3]

Pontus meselesi içte ve dışta politikası ile, gerilla savaşları ile ileride, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti zamanında dahi daha şiddetle devam edecek ve nihayet radikal bir surette halledilecektir.

Bu büyük hadisenin tafsilatını sırası geldikçe vereceğim, şimdilik burada kesiyorum. Yukarıdaki kısa yazılarımla o günlerin havasını memleketin umumi durumu içinde vermek istedim. Bu maksatla diğer hadiseleri de seyrine ve sırasına göre anlatmaya çalışacağım.

YUNAN BAYRAKLARI ELDE KİLİSELERDE, PATRİK VEKİLİNE VEKÂLET VERİLİYOR, HÜKÜMETİN ACZİ, VENİZELOS'UN KONFERANSTAN İSTEDİKLERİ

Patrikhane'nin siyasi heyeti Paris'te bulunurken İstanbullu Rumlar, ellerinde Yunan bayraklarıyla kiliselerdeki mitinge iştirak ederek Patrikhane'nin hazırladığı aşağıda yazılı kararnameyi onaylıyorlardı:

Devlet ve milletlerin mukadderatının tayin edildiği şu sırada 500 seneden beri esaret altında bulunan Rumlara tam istiklal verilmesini ve ileride Yakındoğu'da asayişin temini için bu müstakil idarenin Yunanistan'a ilhakını talep ve sulh konferansında İngiltere, Fransa, Amerika, İtalya ve Yunan delegelerine arz için İstanbul Rum Patrik Kaymakamı vekil tayin olunmuştur.[4]

Rumların Yunanistan'a ilhakını istedikleri yerler arasında İstanbul da bulunduğu için Osmanlı Hükümeti harekete geçebildi, gazetelerle resmî bir bildiri yayınladı:

"Bir zamandan beri Rum unsurunun devlet-i matbualarına karşı düşmanlık göstermelerine esef," etti. Güdülen amacın, "İçeride asayişi bozmak ve hükümeti yeniden müşkül mevkie sokmak," olduğunu söyledi.

Hükümet kuvvetini göstermek için, "Jandarmaların Şile taraflarında muhasara ettikleri bir Rum çetesinin teslim olmaları ihtimalinden," bahsetti. Rumların, "Pazar günü kiliselerde ibadet yerine siyasetle uğraştıklarını" açığa vurdu. "Bu uygunsuz hareketlerinden derhal vazgeçmelerini ve daire-i kanuna avdet etmelerini," tavsiye etti.

"Medeniyet âleminin, İtilâf devletleri'nin beş seneden beri beşeriyetin uğradığı felâketlere son vermek, milletlerarası sevgiyi iadeye insani bir azim ve gayretle çalıştıkları bir zamanda aynı vatanın evlatları arasında bu derece düşmanlığa müsaade edilmeyeceğini," anlattı.

Son söz olarak da: "İslam unsurunun vakar, ciddiyet ve haysiyetini muhafaza ederek hükümet-i seniyyenin vazifesini tamamiyle ifa ve kanun hükümlerini icra edeceğine kani olmalarını," bildirdi. Bununla meseleyi hallettiğine inandı.

Zavallı hükümetin, umumi felâkete nihayet vereceklerini söylediği İtilâf devletleri bu sırada Türkiye'nin millî felâketini hazırlıyorlardı.

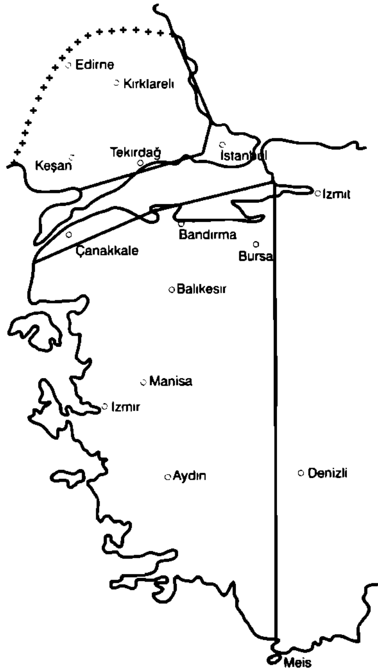
4 Şubat 1919'da Venizelos, konferans huzurunda Yunanlıların dileklerini anlatmış, Türkiye'den Trakya'yı, Meis Adası karşısından başlayarak kuzeye, Marmara Denizi'ne doğru uzanan bir hattın batısındaki yerleri istemişti. Bursa, Mudanya, Gemlik şehirleriyle Balıkesir, Manisa, İzmir, Aydın, Muğla vilayetlerini bu yerler içine almış, yalnız Boğazlar mıntıkasını bunların dışında tutmuştu.

Venizelos Yunanistan'a bırakılmasını istediği yerlerdeki Türkler'den

göçmek arzusunu gösterecekleri̇n gayrimenkullerini Yunan Hükümeti'nin satın almasını, buna mukabil Osmanlı Hükümeti de daralacak yeni sınırları içindeki Rumlardan Anadolu'da eline geçecek bölgelere geçmek isteyenlerin gayrimenkullerinin satın almaya zorlanmasını istiyordu ki, bu, ahâli mübadelesinden başka bir şey değildi. Ege Türkleri İç Anadolu'ya sürülecekler, yerlerine Anadolu'daki ortodokslar getirilecekti. Bunun manası, Trakya'da ve Anadolu'da Yunanlıların eline geçecek topraklarımız üzerinde Türk bırakılmayacak demekti.

Venizelos'un istediklerini tetkik için kurulan özel komisyon Anadolu batısından Yunanlılara yer verildiği takdirde Ayvalık, Soma, Kırkağaç, Alaşehir ve Kuşadası'nın bu bölge içinde olacağına; Yunanistan'a yer verilmeyecek ve Anadolu büyük bir devletin himayesi altına konacak olursa bu bölgelerin himaye sınırı dışında kalacağına karar vermişti.

Venizelos'dan sonra konferansta söz alan Clémenceau, büyük devletlerin ana hatlarında Yunan davası ile birlik olduğunu söylemişti. İngiltere'de de çoğunluk Türklere düşmandı. Kilise dahi Hıristiyanların, "Katliam edildiklerini (öldürüldüklerini), Ayasofya'nın tekrar kiliseye çevrilme-

Yunan Başvekili Venizelos'un, Paris Sulh Konferansı'na müracaatla memleketimizden istediği yerler

sini ve Türklerin Avrupa'dan kovulmasını," ileri sürüyordu. Din etkisi altında bulunmayanlar da Türklere düşmandı. Türkiye'nin hayatına son vermek için hepsi birleşmişlerdi. Lloyd George bu fikrin bayrağıydı.[5]

Ayrıca Rum basını Yunan davasının iyi bir yola girdiğini yazıyordu. Konferansın özel komisyonunun iki görüşü birden içine alan ve müphem görünen bu kararı, –bütün tarihi benzerlerinde olduğu gibi– İzmir'in hinterlandıyla beraber elimizden çıkacağı endişesini yaratıyordu.

İZMİR HUSUSİ DÎVÂN-I HARBİNDE ERMENİ TEHCİRİNDEN SORGUYA ÇEKİLDİM

Halka Doğru dergisinin yeni bürosunda çalışırken sivil bir polis memuru geldi. 'Dîvân-ı Harb-i Mahsus'tan istenildiğimi söyledi, kalkıp gittim.

Muharebenin devamı sırasında İzmir'de tehcirden veya ihtilal maksadı ile teaddi (düşmanlık) ve tecavüz suçlarını irtikap edenlerden asli ve ferî fail olanların yargılanması için 'Dîvân-ı Harb-i Örfî' (sıkıyönetim) kurulmuş, reisliğine de Üçüncü Ordu tahkik Heyeti Başkanı Ferik Sait Paşa (korgeneral) tayin olunmuştu (28 Ocak 1919).

Sait Paşa çok yaşlı, istibdat devrinden kalma, yarı felçli bir insandı. Yürürken bir ayağını sürüklerdi. Bu zatın reisliğindeki mahkeme, Beyler Sokağı'ndaki kulübümüze yerleştirilmişti.

Misafirlerimi kabul ettiğim odada soruşturma heyeti ile karşılaştım. Bıraktığım mobilya, eşya, her şey yerli yerinde... Yalnız ortaya büyük bir yazı masası konmuş, Ermeni, Rum, Türk üç sorgu hâkimi bu masanın etrafına sıralanmış, beni bekliyorlardı. Arkalarından bir kâtip dosyaları hazırlamakla meşguldü. Genç bir Türk savcı geldi, yerini aldı. Hiçbirini tanımıyordum. Sonradan isimlerini dahi öğrenmeye vaktim olmadı. Beni nezaketle karşılarına oturttular. Kumral sivri sakallı, haşin bakışlı, tabiî görünmeye yeltenen Ermeni sorgu hâkimi söze başladı:

> İttihat ve Terakki Cemiyeti Ermenilerin tehcirine karar vermiştir. Bu yüzden birçokları öldürülmüş, memleketin dahili emniyeti bozulmuştur. Burada, cemiyetin aynı maksadı takip eden bir uzvu olduğunuzdan dolayı sizi feran, İzmir'de bir kısım Ermenilerin tehcirinden fail-i asli olarak sorguya çekiyoruz,

dedi ve ilave etti:

> Anlatınız, bu işler nasıl oldu?

Ne için çağrıldığımı bilmediğim için az çok merak ediyordum. Sebebini öğrenince ferahladım:

> Beni bekletmeden hemen esasa girdiğiniz için, teşekkür ederim,

dedim. Kayıtsız cevabıma sıkıldılar, fakat dinlemek için daha dikkatli oldular. Sözlerime devam ettim:

İzmir, Ermeni ihtilal komitelerinin ilk işe başladıkları merkezlerden biridir. Harp başladığı zaman polis, Ermeni Taşnaksutyon Cemiyeti Kulübü'nün mutbak ocağının altında birçok bomba, tenekeler dolusu dinamit buldu, çıkardı. Komiteciler, bunları herhalde şefkat yurtlarına hediye etmek için saklamamışlardı. İzmir'dekiler de memleketimizin diğer yerlerindeki ihtilalci arkadaşları gibi ayaklanma hareketine uymak için hazırlanmışlardı. Biz buna ehemmiyet vermedik. Buradaki Ermeniler tehlikeli bir kemiyet değildiler, çoluk çocuk bütün nüfusları 20.000 kişiyi aşmaz. Büyük halk kütleleri arasında yapabilecekleri siyasi fenalığın kıymeti olamazdı. İzmir savaş bölgesinden uzak olduğu için ordu namına bir tehlike de teşkil edemezlerdi. Ferdî suikastlerse, bir mana ifade etmezdi. İşte bu düşünce ile kimseye ilişilmedi, tehcir yapılmadı. Kim veya kimlere ne yapılmış ise madde tayin ederek sorunuz, cevap vermeye hazırım. Hangi milletten olursa olsun şahıslarla aramda bir mesele geçmiş değildir.

Umumi Merkez'den Ermenilerin tehcir veya öldürülmeleri için emir aldığımız veya böyle bir karar olduğu keyfiyetine gelince: Merkezin böyle bir kararı olduğunu bilmiyorum. İttihat ve Terakki, disiplini olan bir kuvvetti. Eğer dediğiniz gibi, bir karar olsaydı ve bize bildirilseydi, düşünmeden itaat eder, tatbikine geçerdik. O zaman da, hiç olmazsa, yaptıklarımızın izleri kalırdı. Böyle bir şeyin olmayışı, söylediğiniz şekilde bize emir verilmediğinin bir delilidir.

Cevabım biter bitmez, çeşitli din ve ırktan sorgu hâkimleri ve genç savcı birbirlerinin yüzene baktılar. Bu bakışlarda, 'daha ne soralım', manası seziliyordu. Umumi sorularına aynı şekilde umumi cevap vermiştim. Madde tayini ile bana ve idarem altındaki teşkilâta isnad edebilecekleri en küçük bir vaka bile yoktu. Ben, onların bu durumundan faydalandım ve atıldım:

Ben de size sorabilir miyim?

Bu sözüm adeta imdatlarına yetişti. Hep birden, 'hay hay, sorunuz' işaretini verdiler.

Burada temsil etmek istediğiniz adalet bir taraflı mıdır? Böyle mi emir aldınız?

Sorgu hâkiminin, "Ne demek istiyorsun?" sorgusuna karşı, şu izahatı verdim:

Asi Ermeni komitelerinin Türkleri öldürdükleri, yaktıkları, köylerini yağma ettikleri, düşman ordusu ile birlik oldukları malûmdur. Halbuki siz, yalnız biz Türkleri sorguya çekip muhakeme ediyorsunuz.

Ben bunları asabi bir tonla ifade ederken genç savcı renkten renge giriyordu. İçindeki vicdan azabı yüzüne vurmuştu. Sesi çıkmıyordu. Diğer-

leri düşünceli görünüyordu. Ermeni hâkim ne demek istediğimi anladı:

Siz de, madde tayin eder, isim verirseniz, onları da takip ve muhakeme ederiz,

dedi. Cevap verdim:

Bilseydim, büyük bir dosya ile huzurunuza gelirdim. Bununla beraber tekrar konuşmak için zaman geçmiş değildir. Şu anda hatırladıklarımı söyleyebilirim:

Ermeni meselesinin bir başlangıcı bir de sonu vardır. Altı asır birbirleriyle kardeş gibi geçinen bu iki unsurdan komiteci Ermeniler 50-60 seneden beri Türk vatanının parçalanmasına çalışmaktadırlar. Bunu bir tarafa bırakıyorum. Osmanlı tebaasından, hatta ricalinden bazı Ermeniler, Nubar Paşa ile Paris Sulh Konferansı'nda bildiğiniz çalışmalarına devam ediyorlar. Türk vatanından büyük bir parçanın Ermenistan olunmasını istiyorlar.

Günün bu meselesi üzerinde durmayacağım. Mahkemenizin kurulmasına sebep olan suçların işlendiği iddia olunan zamana geleceğim.

Hükümetimiz bir savaşa tutuldu. Elbette muzaffer olmak isterdi. Zafer bütün vatandaşların gayretlerini bir noktaya toplamakla temin olunur. Ermeniler böyle mi yaptılar? Harp başladığı zaman Ermeni ihtilal cemiyetlerinin açık ve kapalı birçok beyannamelerini, Rus Çarı'nın Ermenilere hitabesini okumuştuk. Ermenilerin bir kısmı, komitecileri düşman bir hükümdarın emrine uydular, ordunun menzil ve iaşe kollarına saldırdılar, strateji bakımından önemli olan yerlerde ayaklandılar. Birçok yerlerde silah ve dinamit depoları vücuda getirdiler. Savcı Bey'e sormadan iddia edebilirim ki bütün bunlar suçtur, vatana hıyanet etmektir.[6]

Bütün bu hıyanet unsurları meydandadır, şimdi hepsi kahraman rolündedirler. Eski ihtilalcilerin yeni kulüplerinden hangisine isterseniz giriniz, suçluları bulursunuz.

Savcı düşünüyordu, Ermeni sorgu hâkimi ağzını açmıyordu. Rum sorgu hâkimi baştan beri işe karışmamıştı, sadece dinliyordu. Fırsattan istifade ettim, hemen ayağa kalktım:

Beni tevfik edecek misiniz?

dedim. Onlar da ayağa kalktılar, cevap verdiler:

Hayır.

Merdivene doğru ilerledim, beni teşyi için arkamdan geliyorlardı. İlk tehlikeyi böylece atlatmış oldum.

Benden sonra Ferit Eczacıbaşı sorguya çekilmiştir. Ferit Bey yakın arkadaşımızdı. Fakat bu ve buna benzer konularla hiç ilgilenmezdi. Kendini sosyal hizmetlere, Millî Kütüphane'nin bilim işlerine vermişti. Bundan da bir şey çıkmayacağını anlamışlardı.

ERMENİ MESELESİ NEDİR?

Osmanlı Devleti, kuruluşunun ilk günlerinden beri, Ermenileri en yakın ve en sadık tebaası bilmiş ve o suretle muamelede bulunmuştu. Fatih, İstanbul'a bir hayli Ermeni naklettirdi, 1461 yılında Ermeni Patrikliği'ni kurdu. Sonraları 'ıslahat fermanları' ile Ermenilerin vatandaşlık hakları kuvvetlendirildi.

1860 tarihinde 'Ermeni Milleti Umumi Meclisi'nin açılmasına müsaade edildi. Ermeniler burada dini ve içtimai meselelerini büyük bir hürriyet içinde müzakere ve idare ederlerdi. Bu meclisin nizamnamesine 'Ermeni Anayasası' da denilirdi.[7]

Tanzimat devrinde Ermeniler, tamamen gözde bir unsurdu. Padişah saraylarında mevkileri ve hükümet yanında itibarları vardı. Mühim memuriyetlerde bulunurlardı. Kredi, finans ve iltizam işlerinin çoğu ellerinde idi. Büyük şehirlerdekiler ticaret ve sanatla, köylüleri ziraat ile uğraşırlardı.

Türklerin 5-7 sene gibi uzun süre askerlik yapmalarına karşılık Ermeniler, diğer Müslüman olmayan unsurlar gibi senede 30-40 kuruştan ibaret küçük bir askerlik vergisi ödemekle işlerinin başlarında kalırlar, kazançlı bir hayat içinde emniyetle yaşarlardı.

Ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru bize düşman devletlerin tahriki ile Ermenilerin fikri değişti, Osmanlı Hükümeti'nin zaafından faydalanmak emeli uyandı. Ermeniler arasında ayrılık fikrini ilk yayan Patrik Mıgırdıç Hırımyan oldu. Millî maksatlarına silah kuvveti ile erişmek için ihtilal komiteleri kuruldu, İstanbul Patrikliği'nin 1861 senesine kadar süren sadakatı sarsıldı.

1293 (1877) Türk-Rus harbinde Moskof ordusu İstanbul kapılarına dayandığı zaman, Patrik Nersis Varzabetyan, Başkumandan Grandük Nicolas'ya koştu:

> Ermenilerin bulundukları doğu vilayetlerinde bağımsızlıklarının ilanına müsaade olunmasını, hiç olmazsa Rus kontrolü altına alınmalarını,

rica etti. Bu istek Ayastafanos (Yeşilköy) Antlaşması'nda 16. maddenin yer almasına vesile veya sebep oldu.[8] Daha sonra bu madde tadil edilerek, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle son şeklini aldı.[9]

Berlin Antlaşması'nın bu maddesi Türkiye'deki Ermeniler için siyasi bir mesnet oldu. İhtilal komiteleri buna dayanarak faaliyete geçti.

Rusya, Balkan Savaşı'ndan sonra Rumeli'de güttüğü siyasetin tamamlandığını görmüştü. Ortodoks Helenler, Slav kardeşleri sayesinde 'tam hürriyet ve istiklallerine kavuşmuşlar Avrupa kıtasından kovulan Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasına' konmuşlardı.

Bundan başka kendisi Kafkasya'ya yerleşmişti; Osmanlıların en zayıf zamanlarıydı. Şimdi sıra Anadolu'nun doğu kısmına gelmişti. Rumeli'de başardığı politikasını burada aynı ile yürütecekti. Alet olarak ele alacağı unsur Hıristiyan Ermenilerdi. Onların da siyasetleri Osmanlı camiasından, topluluğundan ayrılmaktı.

Balkan Savaşı'ndan hemen sonra Ermeni Taşnaksutyon Komitesi teşkilâtına gönderdiği 'Gayet Gizlidir' işaretli ve 5 Mart 1913 tarihli yazıda şöyle diyordu:

Ermeni davası hakkında şu üç noktayı bildirebiliriz:

1- Davamız elçiler konferansına alınmayacaktır.[10]

2- Üç devlet, Fransa, İngiltere, Rusya barışın kesin olarak yapılmasından sonra bizim meselemizi ele almaya karar vermişlerdir.

3- Bu üç devlet de Ermeni vilayetlerinde özel bir idare kurmak fikrinde birliktirler, yani, diğer bir deyimle ıslahatın uygulanması sağlanacaktır. Paris'de Poincare, Londra'da Sir Edward Grey, Petersburg'da (Leningrad) Sazanof ve bunların İstanbul'daki elçileri bu fikri kabul ve şimdilik biraz beklemek devresinde bulunulmasını tavsiye etmişlerdir.

Aralarına, artık Makedonya'daki işlerini bitirmiş olan Balkan Komitesi'nin en nüfuzlu üyeleri Baxton Biraderler de karışmış bulunan Londra'daki 'İngiliz-Ermeni' Komitesi iyice faaliyettedir. Bunlar altı devlet hükümdarına, kabinelere, gayet tesirli birer muhtıra vermişler ve bu muhtıraların birer suretini Amerika Cumhurbaşkanı Taft'a göndermişlerdir. İngiliz, Fransız, Rus elçilerinin Ermeni meselesiyle meşgul olmaları için talimat aldıkları hakkında kat'i malûmatımız vardır.

Diğer devletlerin de, bu işe katılmalarını, hiç olmazsa muhalefet etmemelerini temin için çalışıyoruz. Şimdilik şurası muhakkaktır ki, Ermeni meselesi elçiler konferansında konuşulmayacaktır; halk bundan üzüntü duymamalıdır. Çünkü Küçük Asya ve Rumeli meselesinin hallinden sonra bahis konusu olması kararlaştırılmıştır.

Fransa Hükümeti ve elçiliği davamıza hararetle sarılıyor. Fakat en önemli nokta, İngiltere ile Rusya arasında Ermeni meselesinden dolayı anlaşamamazlık başgöstermemesidir. Rusya'da Ermeniler başvekil ve hariciye nâzırına başvurmuşlar, samimiyetle kabul olunarak İstanbul elçilerine talimat vereceklerini beyan ile beraber aynı zamanda (garip görünür) Fransa ve İngiltere'de propaganda yapılmasını tavsiye etmişlerdir. Evvelce de size yazdığımız gibi tekliflerinizi Patrikhane hemen aynen kabul etti.[11]

Vakit vakit görülen ihtilallerin sorumluluğu daima Türklere ve kısmen Türk Hükümeti'ne yüklenmektedir. Halbuki gerçekte bu ayaklanmalar bir Türk baskısının reaksiyonu değildir. Bilâkis Bâbıâlî'nin dini ve millî hususlarda Hıristiyanlara karşı takip ettiği gayet geniş serbestliğin yarattığı bir sonuçtur.

Avrupa'nın işe karışmasını istemek ve bu sayede istiklallerini ilan eylemek için her ne pahasına olursa olsun ihtilaller vücuda getirmek, Türkiye'de oturan Hıristiyanların idealidir. Türkler yalnız diğer İslam kavimleri arasında değil, Küçük Asya'da, bütün milletler arasında en seçkin bir unsurdur. Rus ve Avrupa basınının önemli bir kısmı tarafından Türklere isnat olunan kötülükler onların yaratılı-

şında yoktur. Hakikati olduğu gibi söylemek gerekirse itiraf etmelidir ki, Doğu'da zulmedenler Müslümanlar değil, Hıristiyanlardır.[12]

İnsani duygularla kaleme alınmış bu rapor elde iken Rus Hükümeti Ermeni meselesini bahane ederek Bâbıâlî'yi baskı altına almak istedi.

Avrupalı büyük devletlerin muvafakatlerini de aldıktan sonra İstanbul'daki elçileri De Giers eliyle, 1914 yılında bir teklifte bulundu. Prens Sait Halim Paşa Kabinesi bu sırada iktidarda bulunuyordu. Bu teklifte eskilerin 'Vilâyat-ı Sitte' dedikleri altı doğu ilimizin geniş bir vatan parçasının mukadderatı bahis konusu oluyordu:

Altı vilayetin birleştirilmesi, bir idare makamı tesisi, Müslüman ve Hıristiyanların aynı nisbette silah altına çağırılması, memur ve bilhassa polislerin tayininde aynı nisbetin nazarı itibara alınması, bu vilayetin bir umumi vali tarafından idaresi,

isteniliyordu. Bu da diğer benzerlerinde olduğu gibi ana vatandan bir parçanın daha koparılması için siyasi bir başlangıçtı.

Bâbıâlî, Rus Elçisi'yle müzakereye girişti. İsteklerini hafifletmeye çalıştı. Altı vilayette gerekli ıslahatı bizzat kendisi yapmak için Bâbıâlî, İngiliz uzman müfettişler getirmek istedi. Diğer bir yerde anlattığım gibi İngiltere Hükümeti önce buna 'evet' dedi. Fakat Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, Rus politikasını kuvvetlendirmek için elçimize kesin olarak 'hayır' cevabını vermekten çekinmedi. Anlaşılmıştı, Osmanlı toprakları İngiliz umumi politikası hesabına Ruslara taviz olarak veriliyordu.

İçişleri Bakanı Talât Bey (Talât Paşa) teklifin esasına itiraz etti; nâzırlar meclisinde aleyhinde rey verdi. Sadrazam bunu Rus elçisine bildirdi. Rus elçisi de kendisi ile görüşmek arzusunu gösterdi. Elçi, Talât Bey'e:

Bu meseleyi Türk menfaatlerine uygun olarak halletmek arzusunda bulunduğunu; ve böyle iyi niyet dolu bir teklif karşısında tereddüte düşmenin doğru olmayacağını,

söyledi. Görüşme tamamen özel mahiyette idi, Talât Bey, Elçiye düşüncesini açıkça anlattı:

Bana Türkiye'nin iç münasebetleri hakkında söylediğiniz sözler, istiklalimize aykırıdır. Bizim Petersburg'daki (Leningrad) elçimiz dahiliye nâzırınıza müracaatla Türkistan hakkında ıslahat teklifinde bulunursa, bunu nasıl karşılarsınız. Tabiî, Rusya'nın istiklaline aykırı bulursunuz değil mi?

dedi. Elçiden, "Bu çeşit söz ve tekliflerle huzurumuzu kaçırmamalarını," rica etti, ve, "Maksadınızı tamamıyla biliyoruz, Rusya böyle arzu ediyor, biz kuvvetliyiz, siz zayıfsınız, şu halde isteklerimizi kabule mecbursunuz," demenin daha doğru olacağını sözlerine ekledi. Bunun üzerine mağrur Rus elçisi, kendisiyle görüşemeyeceğini söyleyerek uzaklaştı.

Bundan sonra hükümetin Ermenileri yola getirmek için çalıştığı bir devre geldi. Yabancı müdahalelerinden vazgeçerek ıslahatın birlikte yapılması teklifinde bulundu. Fakat durumu değiştirmeye imkân olmadı.

Ermeni milletinin yapılmış vaitlere artık itimadı kalmadığı ve bu bakımdan tekliflerimizin reddedileceği,

cevabı verildi. Bunun üzerine Avrupalı her iki devlet grubu elçileri, Rus elçisinin tekliflerine katıldıklarını Bâbıâlî'ye bildirdiler. Yalnız Alman elçisinin beyanatının diğerlerinin beyanatı kadar kesin olmadığı hissediliyordu[13]

Bu sırada Avusturya Veliahtı Bosna'da bilinen şekilde öldürüldü. 1914 senesinin 22 Haziranında siyasi ufuk kara ve tehlikeli bulutlarla kaplandı. Bütün işler bambaşka renk aldı.

ERMENİ KOMİTELERİ VE ÇALIŞMALARI

Ermeni siyasi kurullarının başlıcaları Hinçak, Taşnaksutyon, Tangavar adlarını taşıyan ihtilal cemiyetleridir. Hinçak Komitesi 1886'da İsviçre'de kuruldu. İlkin İzmir, İstanbul, Halep gibi şehirlerde gizli şubeler açtı. Sonraları meydana çıktı, Türkiye'nin her tarafına yayıldı. Hinçaklar'ın açık amacı, Ermenilere yeni ve muhtar bir idare kurmaktı. Bu gayesine tedhiş yoluyla ermek ister, Avrupa hükümetlerinin müdahalesini reddederdi. Komitenin resmî ve nazari fikri böyle olmakla beraber siyasi menfaatleri namına Türkiye'yi parçalamak isteyen emperyalist devletlerin emellerine alet olmaktan çekindiği de görülmüş değildi.

Hinçaklar, zaman zaman 'mukaddes maksatları'na hizmet etmek istemeyen Ermeni ileri gelenlerini öldürürlerdi. 1890 yılında Hinçaklar'dan memnun olmayan bazı Ermeniler evvela Troşak sonraları Taşnaksutyon Cemiyeti'ni teşkil ettiler. Bunların münferit suikastler ve toplu isyanlarla yabancı müdahalesini davet etmek için asayişi bozdukları görülüyordu.[14] Zeytin bölgesi her zaman yanan bir ihtilal ocağı halini aldı.

1896 senesinde Galata'da Osmanlı Bankası basıldı. Baskın hareketinin planı Avrupa'da yapılmış, Patrik İzmirliyan tarafından tasvip edilmişti.

1894, 1905 tarihlerinde Ermeni komiteleri Erzurum'da iki defa ayaklandı. Sasonlular da geri kalmış değillerdi, iki defa isyan ettiler.

1905'de Yıldız'da, 21 Temmuz günü Hamidiye Camii'nde Cuma namazından çıkıp Saray'a dönerken, binlerce muhafız asker arasında, 'machine infernale' bombası ile Sultan Abdülhamid'e suikast yapıldı. Bu ayaklanmalara ve suikastlara az sonra temas edeceğim.

Meşrutiyet ilan olunduğu vakit, Ermeni ihtilal komiteleri bir duraklama devresi geçirdi. Ermeni siyasetçileri, "Meşrutiyetin bekçisi olarak

memleketin medeni ve iktisadi alanda ilerlemesine çalışacaklarını," söylemişlerdi. Taşnaksutyon Cemiyeti ile İttihat ve Terakki Partisi anlaştı. Biz bile bu havaya uyarak Bursa'da, bunlarla dostluk kurmak istemiştik. Osmanlı Meşrutiyetinin korunmasını ve Osmanlı unsurlarının iyi geçinmelerini hep beraber temin edeceklerdi. Ermeniler, Meşrutiyet'in umdelerinden istedikleri gibi faydalanıyorlar, vatandaşlık ve siyasi haklarını tam bir serbesti ile kullanıyorlardı.

Bu sıralarda vak'a çıkarmak, yabancı müdahalesini davet etmek bahis konusu olamazdı. Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerdeki bu hal, –buna balayı da denilebilir– ancak yedi, sekiz ay devam edebildi. Rusya'dan kovulmuş, Avrupa'dan memleketimize sığınmış, işsiz, yurtsuz Ermeni politikacıları yeniden ortalığı bulandırmaya başladılar. Bu komiteciler demeçlerinde Osmanlı Devleti'ni bir varlık olarak tanımak istemiyorlar, propaganda ve seçim yolu ile bütün Ermeni kurullarını ele geçirmeye çalışıyorlardı. Meşrutiyet'in kurularını ele geçirmeye çalışıyorlardı. Meşrutiyet'in bahşettiği serbesti sayesinde millî emelleri olan ayrılığı telkin ediyorlar, genç unsurları ihtilal için hazırlıyorlardı.

Taşnaksutyon Cemiyeti'nin marşı:

Taşnaksağan Çetesi, Sason'a gidelim. Yiğit arkadaşlarımız bizi bekliyorlar,

sözleri ile başlıyor

Anamız Ermenistan'ı elden çıkardık, şimdi kuvvetliyiz tekrar alalım,

cümlesiyle sona eriyordu. Hınçaklar'ın marşında:

Erzurum'da, İstanbul'da ra'd âsâ (gök gürültüsü gibi) ilk hareketin çanını çabuk çal! Ermeniler her taraf'ta kıyam etsin! (ayaklansın)

deniliyordu. Küçük Ermeni köylerine varıncaya kadar silahlı teşkilât için emirler ve talimatnameler gönderiliyordu. Adana'da Tatılyan adında bir papaz kiliseyi tütsülemek için günlük yerine barut kullanıyordu.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA ERMENİ KOMİTELERİNİN ROLLERİ

1909 yılında, 31 Mart (13 Nisan) vak'ası dediğimiz yobazlarla karışık askerî ayaklanma başlayınca[15] ertesi günü, 14 Nisan 1909'da, Adana'nın genç Ermeni Marhasası Muşağ cenapları kanlı Hinçakist Komitesi'nin reislerinden biriydi. Din adamı Monsenyör (monseigneur) bekledikleri fırsatın ele geçtiğine inandı.

Osmanlı ordusunun İstanbul'da isyanı, Türklerin parti kavgaları yüzünden birbirlerine girdikleri, devlet nüfuzunun sokağa düştüğü, zorbaların, ayak takımının eline geçtiği bir anda Avrupalı büyük devletlerin dikkatlerini çekmek için ayaklanmanın tam sırası olduğuna hükmetti. Böylelikle Türk toprakları üzerinde bir Ermenistan devletinin kurulması sağlanmış olacaktı.

Esasen Ermeni komiteleri daha 1905 yılında Paris'de topladıkları bir kongrede her ne suretle olursa olsun Kilikya'nın (Adana, Maraş çevresi) kendi hesaplarına istiklalini temine karar vermişlerdi. Bunda, komitelerle beraber aynı zamanda Adana, Maraş, İskenderun çevresinde Ortodoksluğu yaymaya ve Ortodoks olacak köylere kiliseler yaptırmak suretiyle kendisi için bir nüfuz bölgesi kurulmasına ve Akdeniz'e inen bir yol açılmasına çalışan Rus parmağı da vardı.[16]

Adana, Tarsus, Hamidiye, Misis, Erzin ve Dörtyol'daki komiteci ve onlara uyan genç Ermeniler ayaklandırıldı; Türk ve Müslüman evlerine ve ailelerine hücum başladı. Tabiatı ile bu tecavüz nefis müdafaası şeklinde mukabele gördü. Kanlı boğuşma bütün şiddetiyle dört gün devam etti. Taraflar büyük zayiata uğradı.

Bu vak'a üzerine Miralay Cemal Bey (Cemal Paşa) Adana'ya vali olarak gönderilmişti. Cemal Bey hatıratında bu olaydan bahsederken:

Kanaatımca Adana ayaklanmasında ölenlerden, tek başına sorumlu olan, bu hadisenin yaratıcısı *les Vépres Ciliciennes*'in meşhur yazarı Monsenyör Muşağ'dır,

demektedir. Komiteci din adamı, Adana ve çevresini ateşe verdikten iki gün sonra, yabancı bir vapur ile İskenderiye'ye kaçmıştır. Adana'da ilan edilen sıkıyönetimin sıkı tutumu ve şiddetli kararları ile sükûnet kısa bir süre içinde avdet etmiş, hükümet isyandan zarar gören Ermeni, Türk vatandaşlara yardım elini uzatmıştır.

Osmanlı Hükümeti, 21 Temmuz 1914 seferberliğini ilan ettiği gün, Taşnaksutyon Komitesi'nin İstanbul merkezi de şifre ile bütün şubelerine:

Rus ordusu sınırdan ilerler ve Osmanlı askeri çekilirse her tarafta birden eldeki vasıtalarla ayaklanılacak, Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, devlete ait binalar ve kurullar bombalarla uçurulacak, yakılacak, hükümet kuvvetleri meşgul olunacak, levazım kafileleri vurulacak. Tersine olarak Osmanlı ordusu ilerlerse Ermeni askerleri silahları ile Ruslara iltihak edecek veya kıtalarından firar ile çeteler teşkil eyleyecek,[17]

emrini veriyordu. Sosyal Demokrat Hinçakyan Komitesi Paris umumi merkezi:

Kanlı yollardan mağdur Ermenilerin kurtuluşunu sağlamaya çalışan mümessili sıfatıyla cenk ve ihtilal borusu (nefir) çalındı. Toros Dağları'ndan Ermenistan Os-

manlı istibdadını kanlı bir surette mahvetmeyi üzerimize aldık. Harp meydanına atılıyoruz. Yaşasın Ermenistan!

diye bağırıyordu.[18]

1914 savaşının başlangıcında Rusya Çarı bir beyanname çıkardı:

Ermeniler, sizlerden birçoklarının altında ezildiği beş asırlık istibdattan sonra hürriyete kavuşacağınız saat geldi. Çar'la, hükümetinin emri altında, kan kardeşlerimizle birleşerek hür ve mes'ut olacaksınız,

sözleriyle aleyhimize silah başı olmalarını istiyordu.

Taşnak Komitesi gönüllü teşkilâtı reisi, Çar'ın bu daveti üzerine yayınladığı beyannamesinin sonunda, "Haşmetmeab! İşte hazırım," diyordu.

Ermeni ihtilalcileri hazırdılar. İlk isyan Zeytin'de çıktı. Maraş Jandarma Kumandanı Binbaşı Süleyman Bey'le 25 er çarpışma sırasında şehit oldu, 34'ü yaralandı. İhtilalcilerin bir kısmı yakalandı, diğer kısmı etrafa dağıldı. Kaçanlar, rastgeldikleri asker, jandarma, memur ve ahâliyi öldürdü, Türk köylerini yaktı.

Çatışmaların en şiddetlisi Ermeni komitelerinin merkezi Van şehrinde oldu.[19] Beşbinden fazla komiteci Ermeni birden isyan etti. Kışlalar, bankalar, hükümete ait binalar bombalandı. İslam mahallesine ateş verildi. Fedailer Van Kalesi'ne hücum etti. İçlerinde pek çok Ermeni gönüllüsü bulunan Çar ordusu Van'ı zaptettiği vakit Aram Manokyan adında biri vali tayin edildi. Aram, Van dağlarında uzun süre şekavette bulunmuş [eşkiyalık yapmış] bir ihtilalci idi. 1908 senesinde çetesi ile beraber yakalanmış, idam edileceği anda Meşrutiyet'in ilanı imdadına yetişmiş, kurtulmuştu.

Memleketin diğer yerlerinde de ayaklanmalar oldu. Bunların arkası geleceği anlaşıldı. Devletin savaş halinde bulunduğu düşmanlarla, Ermenilerin önemli bir kısmının birlik olmalarına karşı İttihat ve Terakki Hükümeti seyirci mevkiinde kalmadı: İçişleri Bakanı Talât Bey (Talât Paşa) Ermeni Taşnaksutyon Komitesi'nin şeflerinden Erzurum Mebusu Vartkes Efendi'yi çağırdı. Hükümetin eline geçen belgelerden her şeyi öğrendiğini, Ermeniler seferberlik münasebetiyle bir harekete geçerlerse şiddetli mukabele göreceklerini anlattı.[20]

Başkumandan Vekili Enver Paşa, Ermeni Patriği ile buluştu. Türkiye'nin bu savaşta Ermeni vatandaşlarından sadakat beklerken silahları ile birlikte kaçmış olan Ermenilerin köyleri hücum edip memurları öldürdüklerini resmî raporlara dayanarak anlattı. Bundan sonra cemaatine iyi nasihatlarda bulunmasını tavsiye etti. Bu hareket umumi mahiyet alırsa ordunun sıkı tedbirler alacağını söyledi.

Patrik, bu gibi 'rezaletleri' yapmaya cesaret edenlerin komiteciler olduğunu, Ermeni halkına bunların hareket ve telkinlerine uymamalarını tavsiye edeceğini ifade etti. Bu konuşmaların da bir etkisi görülemedi.

Hükümet, Ermenilerin bulunduğu bütün merkezlerde umumi bir arama yaptırdı. İstisnasız, hepsinde birçok silah, bomba ve siyasi vesikalar bulundu. Mesela, Elazığ vilayet merkezinde, başta ruhanileri olduğu halde Ermeniler, hükümetin yasak ettiği herhangi bir maddenin ellerinde ve evlerinde bulunmadığını iddia ettikleri halde polis, 5000 silah, 300 bomba, 40 kilo bomba fitili, 200 paket dinamit, 5000 adet dinamit misketi meydana çıkardı.[21] Bu umumi manzara önünde hükümet 14 Mayıs 1915 tarihli aşağıdaki geçici kanunu neşretti:

Madde 1 – Sefer vaktinde ordu ve kolordu kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahâli tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine ve memleketin müdafaasına ve asayişin muhafazasına mütealik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse derakap askerî kuvvetlerle en şiddetli surette tedîbat yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esnasında imha etmeye mezun ve mecburdurlar.

Madde 2 – Ordu ve müstakil kolordu ve fırka (tümen) kumandanları askerî icaplara mebni veya cususluk ve hıyanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalar ahâlisini münferiden (birer birer) veya toplu olarak diğer mahallelere sevk ve iskân ettirebilirler.

Yer yer başgösteren isyan üzerine ordu kanuni yetkisini kullandı. İçişleri Bakanlığı da harekete geldi. Savaş bölgesinden ve stratejik yerlerden bütün Ermeniler uzaklaştırıldı. Bazı yerlerde karşılıklı çarpışmalar oldu. Bu hal adeta iç savaş şeklini aldı. Bu arada görevini kötüye kullananlar, kanunun ve verilen emirlerin uygulanmasında hükümetin arzusuna aykırı iş yapanlar oldu. Bunlar da suçlarının derecesine göre cezalandırıldı. Bazıları idam cezasına bile çarptırıldı.

Denilebilir ki, Ermeni meselesi Anadolu'nun mukadderatı bakımından tarihi bir dönüm noktası oldu. Savaş şiddetle devam ettiği sıralarda Fransa, İngiltere ve Rusya devletleri basın ajansları yolu ile Bâbıâlî'ye 24 Mayıs 1915 tarihli açık bir nota tebliğ etti:

Türk, Kürt ahâli, hükümet memurları ile birlikte ve çok zaman bunların yardımı ile Erzurum, Tercan, Bitlis, Muş, Sason, Zeytin ve bütün Kilikya çevresinde Ermenilerin 'katliam' edildiğini; Van civarında yüze yakın köylerin ahâlisi öldürüldüğü gibi Osmanlı Hükümeti'nin İstanbul'daki zararsız Ermenilere de musallat olduğunu, Türkiye'nin insaniyet, medeniyete karşı bu yeni cinayetlerinden dolayı Osmanlı Hükümeti üyelerini bu gibi katliamlara katılmış ve katılacak olanları şahsen sorumlu tutacaklarını,

yayınlıyorlardı. Aynı yoldan hükümet bu notaya cevap verdi. Denildiği gibi katliamı reddetti, "İstanbul'da seksen bine yakın Ermeni'den ihtilal hareketine karışmaktan sanık ancak 235 kişinin hapsedildiğinden," bahsetti. İtilâf Devletleri'nin kendi hesaplarına Ermeni komitelerini Türkiye

aleyhine nasıl kullandıklarını anlattı:

Bazı Ermeniler diğer mahalle naklolunmuşlarsa bu da kendilerinin savaş bölgelerinde bulunmalarından veya mevcudiyetleri millî savunma bakımından pek haklı endişeler uyandırdığından ileri geldiğini, kara ve deniz sınırlarının emniyeti için Bâbıâlî lüzumlu gördüğü her çeşit tedbiri almakta serbest ve muhtar olduğunu,

söyledi. Nihayetinde:

Şikâyet etmeye mecbur olduklarını zannettikleri hadiselerin bütün sorumluluğu bahse konu olan ihtilal hareketlerini kendileri tertip ve icra ettiklerinden, daha ziyade üçlü itilâf hükümetlerine aittir. Bu beyanları bile bizatihi Ermeni tahrikçileri için bir mesnet ve aleni teşci teşkil eder,

dedi. Savaş kaybedildikten sonra bu büyük mesele bütün ağırlığı ile kararı verenlerin ve uygulayanların sırtında kaldı. Osmanlı Mebusan Meclisi'ndeki buna ait iddia ve münakaşalardan kısaca bahsetmiştim (s. 21-23). Tehcir (göç ettirme) kelimesine bir de taktil (çok öldürme, öldürtme) kelimesi eklendi. Mesele bu suretle ele alındı. Son zamanlarda ağırbaşlı Ayân Meclisi bile vakayı yeni işitiyormuş gibi ateş püskürdü. Padişah, hükümet ve muhalif basın, "Tebaa katili canilerin yeri ancak idam sehpasıdır," diye haykırdı.

Mütarekeden hemen sonra Avrupa'dan İstanbul'a birçok komiteci Ermeni gelmişti. Bunların hepsi, savaş sayelerinde kazanılmış gibi, mağrurdu. Bu adamların düşüncelerine göre, Kilikya'dan Aras nehrine ve Ararat dağlarına kadar uzanan büyük Ermenistan hülyası gerçekleşmek üzere idi. Bu an için hazırlıklı olmak lâzımdı.

Sultan Vahdeddin ve onun iradesiyle kurulan hükümetler Ermeni meselesini İtilâf Devletleri'nin arzularına göre ele almışlar, İttihatçılar şiddetle cezalandırmak istemişlerdi. Böyle hareket etmekle mütareke hükümlerine rağmen Türkiye'yi istila eden devletlerin aleyhinizde verecekleri kararları güya önleyeceklerini veya hafifleteceklerini sanmışlardı. Diğer yönden rakipleri ve düşmanları İttihat ve Terakki'yi, liderleri ve önde giden elemanları ile ortadan kaldıracak, hepsi mahv ve ifna etmek için ellerine geçen bu fırsattan fazlasıyla faydalanacaklardı. İşte bu maksatla kurdukları sıkıyönetimleri, en insafsız yargıçların elinde işletmeye başlamışlardı.

ABDÜLHAMİD'E DE İFTİRALAR, BİR TÜRK DÜŞMANI ELÇİ, TARİHİ YORUMLAR

İttihatçılar, bundan dolayı 'katiller, caniler' diye yerden yere vurulurken Sultan Abdülhamid de vaktiyle yürüttüğü Ermeni politikasından

Avrupa'da ve Amerika'da haksız yere çok şiddetli ve ağır hücumlara hedef oluyordu. Ermeni siyasetçilerinin aleyhteki propagandaları, güya tarih diye yazdıkları kitapları bir yana, bu konudaki yayınların en kötüsü en bayağısı iki resmî şahsın 'hatıra' adı altında garaza dayanan yazılarıydı. Bu iki yazardan biri Ermeni aslından Rus Elçiliği Tercümanı Mandestamm ile Birinci Dünya Savaşı sıralarında İstanbul'da Birleşik Amerika Cumhuriyeti'ni temsil eden büyükelçi, Yahudi aslından Morgenthau idi.

Bu iki kişiden birincisinin üzerinde durmaya lüzum görmüyorum. Çünkü kendisinden gerçeğin ifadesi beklenemezdi. Diğeri, Morgenthau'a gelince; yirmi altı ay, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce bu savaş sırasında İstanbul'da bulunmuş kaydı ile Fransızca'ya çevrilip 1919 yılında barış müzakereleri sırasında Paris'te basılan, tabiî olarak delegelere dağıtılan 346 sahifelik hatıraları elimde. Okudukça hayretim tiksinmem artmaktadır. Bu kadar maksatlı yazı bu kadar tarihi gerçekleri ve mahiyetlerini kendine göre değiştirmek görülmüş bir şey değildir. Amerika'nın büyükelçisi, kendisinden ancak hakikatları öğrenmek isteyen devletine ve milletine karşı görevini –cürmü meşhut halinde– kötüye kullanmış, yalan söylemiştir.

Ben bugün dahi hatırlarım. Bu elçi hakkında ilgililerin düşüncesi, "Onun Ermeni meselesini bir paravan olarak kullandığı, asıl hedefin Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasını sağlamak olduğu," merkezinde idi. Filistin ve çevresinde bir İsrail hükümeti, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazından doğabilirdi. Büyükelçiyi işte bu gizli emel harekete getiriyordu.

Morgenthau Türkiye aleyhinde birçok adi mütalâa ve beyanları arasında özetle şöyle demektedir:

Eski Türk fatihleri, Hıristiyanları kendilerine hizmetçi edinmişlerdi. Torunları sonradan görmeler, kütle ve küme halinde mahv ve ifna etmeye, Müslüman olmayanları 'katliam' eylemeye karar vermek suretiyle baba ve dedelerini geçtiler. Bu siyasi projenin ilk tertipçileri Talât ve Enver değildi. Esas bakımdan bunu ilk önce öngören, derpiş eden ve kararlaştıran, kendisinden hiç bahis olunmayan büyük canavarlardan biri idi: Kızıl Sultan, Abdülhamid...

Büyükelçi, Ermeniler meselesinde hatır ve hayale gelmeyecek uydurma vakalar anlattıktan, az önce söylediğim gibi tarihi gerçekleri kendine göre gareze dayanan düşüncelerle değiştirdikten sonra, yukarıdaki sözlerini teyit mahiyetinde, şöyle kesin bir sonuca varmaktadır:

Bugün Abdülhamid'in Ermeniler hakkındaki hedeflerinin hepsini benimseyen Jön Türkler aynı yolda yürümektedirler; milleti tamamiyle İslamlaştırmak gayretleri, bütün Hıristiyanları yok etmek yoluyla tahakkuk edeceği düşüncesinde idiler.

Bu anlayışa göre Ermeniler 'Hıristiyan' oldukları için toptan kılıçtan geçirilmişti.

Avrupalıların 'Jön Türk' demekte devam ettikleri ittihatçıların Ermeni meselesini ne gibi bir zaruret ile ele aldıklarını daha önce anlatmıştım. Bu bahsi tekrarlamak ihtiyacını duymuyorum.

Abdülhamid'e gelince; rahmetli hakan en kuvvetli tarafından vurulmak istenilmiştir. Onun yaptığı, her devlet başkanı, her kral ve imparator gibi memleketini, başkaldırmakla, ayaklanmalarla parçalamak isteyen siyaset zorbalarını tenkil etmekten ibaretti. Bunu yaparken de diğer memleketlerdeki benzerlerine nazaran çok mutedil ve yumuşak davranmıştı. Gerçek olan budur.

Abdülhamid pek doğru olarak Ermeni meselesini vatanının, Türkiye'nin devam ve bekası ile ilgili önemli bir problem olarak ele almıştır. Meşhur Profesör Vambery[22] uzun seneler ortadan kaybolup tekrar İstanbul'a geldiği zaman Abdülhamid eski bir dost gibi kendisine şunları söylemiştir:

> Avrupa, Yunanistan ve Romanya'yı (ele) almak suretiyle Türk devletinin ayaklarını kesti. Bulgaristan'ın Sırbistan'ın ve Mısır'ın kaybı ise bizi kollarımızdan mahrum bırakmıştır. Şimdi ise Ermenileri ayaklandırmak suretiyle ciğerlerimizi sökmek istiyorlar.

Bu görüşmeyi bize anlatan tanınmış İngiliz yazarlarından Joan Haslip yazılarına şöyle devam etmekte: [23]

> Padişah bu sözler ile bilhassa İngiltere'yi kastediyordu. Bu itibarla Vambery, Padişah'ın öfkelenmekte pek de haksız olmadığını tahmin ediyordu. Her ne kadar Ermenistan'daki ayaklanmalara karşı ilgisiz kalmaya dikkat göstermiş ise de İngiliz ajanlarının kuzey Anadolu'da faaliyette bulunduğundan hiç şüphe edilmemelidir,[24]

demektedir. Yalnız bu kadar mı? İngilizlerle Ruslar ayrı ayrı veya hep beraber –yazarın söylediği– 'faaliyette' rekabet halinde idi. Fransızlar da bunları destekliyordu.

Malûmdur ki, Türkiye'deki Ermeniler XIV. yüzyıldan beri Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresinde bulunuyordu. Osmanlı Hükümeti bu unsura karşı dini ve millî işlerinde saygılı olmuş, iyi davranmış; düşünce ve sosyal bakımdan ilerlemelerinde kendilerini serbest bırakmıştır.

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u aldıktan hemen sonra Bursa'dan, İç Anadolu'dan, yeni başkente Ermeni nüfusu getirtmiş 'beka' ve devamına müsaade ettiği Rum Patrikliği'ne eş olarak, 1461 yılında, iyi niyetle sırf bir lütuf yapmış olmak üzere Ermeni Patrikliği'ni kurmuş; 'ıslahat fermanları' ile özel müsaadede bulunmuştur. Az önce bundan bahsetmiştim.

Bütün bunları Morgenthau cenapları bilmeyebilir, belki öğrenmeye de lüzum görmemiş olabilir. Fakat kendi dininden, kendi ırkından olan Türkiye'deki Musevi vatandaşlarımızın tarihi maceralarını, ortaçağda Fransa'da ve özellikle İspanya'da ikinci engizisyonun malûm metodları ile zorlandıklarını, buna rağmen Musevilerden Hıristiyanlığı kabul etmeyenlerin sınır dışı edildiklerini bilir; Afrika kıyılarında açlık ve sefalete ve bu halin kesin sonucu olan ölüme terk olunduklarını da bilir. İşte o sırada Akdeniz'in hâkimi olan Osmanlı Türklerinin bu zavallı talihsizleri sırf insani bir duygu ile Türkiye'ye savaş gemisi 'kadırgalarla' taşıdıklarını, yerleştirdiklerini, hayatlarını kurtardıklarını, Türkiye'ye ayak bastıkları günden beri ve dinlerine, canlarına dokunan olmadığını daha çok iyi bilmesi gerekirdi.

Büyükelçinin, İstanbul'da vazife gördüğü ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlamak üzere bulunduğu sırada, "Avrupalılara rağmen kapitülasyonların kaldırılmasıyla Avrupalı devletlerin himayesinden yoksun kalan 'gayri müslimlerin' imha edildiğini," söylediği zamanda olduğu gibi bugün dahi Museviler Türkiye'nin en zengin, refah içinde bir unsurudur. Halen kendilerini yurtlarından kovan milletin lisanını, anadili olarak serbestçe konuşmaktadırlar.

Acaba, kendi dininden olan Musevi vatandaşlarımızla temasa geldiği, havralarında beraber ibadet ettiği şüphesiz bulunan büyükelçi neden bu gerçeğe göz yummuştur?

Profesör Avram Galanti'nin ciddi bir tetkik mahsulü olan *Türkler ve Yahudiler* adlı kitabı, Morgenthau gibi Türk düşmanlarına karşı yazılmış bir cevap mahiyetindedir. Profesörün kitabından bazı parçaları özet halinde aşağıya alıyorum:

İspanya'dan Türkiye'ye yahudiler göç etmezden önce 1394 yılında Osmanlı (Padişahlarından) II. Murad zamanında Fransa Kralı 6. Charles'ın Fransa'dan, 1470'de Fatih Sultan Mehmed'in saltanat devrinde Baviera Kralı Ludwig'in memleketinden çıkardığı bir kısım Yahudiler Türkiye'ye sığınmışlardı. 1492 yılında İspanya Kralı Katolik Ferdinand ve eşi İsabelle'in kovdukları yahudilerin bir kısmı da Türkiye'ye gelmişlerdi.

Uğradıkları baskı ve işkence üzerine Hıristiyanlığı kabul etmiş görünerek yurtlarında kalmış yahudiler de eski dinlerine dönmek fırsatını bulmak için İspanya ve Portekiz'den ayrılarak, 1532 yılından itibaren Türkiye'ye sığınmaya başlamışlardı.

Papa IV. Paul, İtalya'nın Ancona şehrinde ticaretle uğraşan Türk yahudilerin dini sebeple mallarını müsadere ve kendilerini hapsetmesi üzerine Kanûni Sultan Süleyman'ın 1556 yılında 'Aziz Peder'e yazdığı bir mektup ile uyruklarının serbest bırakılmasını ve mallarının geri verilmesini istemiş ve sağlamıştı. (Papaya yazılan mektubun İtalyanca tercümesi sayın Profesöre göre Graetz, Gesçhicht, der junden IX, not 5 kitabındadır)

Avrupa'nın bazı memleketlerinde Museviler din değiştirmeye zorlanırken Portekiz'den Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan kafile içindeki yahudi şairi Samoil

Usque bir şiirinde özetle, "Türkiye'de hürriyetin kapıları açık, kayıtsız şartsız Yahudi dininin serbestliği için meydan bulacaksın... Bu kapılar asla kapanmaz" şeklindeki uzun şiirinde Türklere karşı duyduğu minneti anlatmıştı.

İstanbul'da 1893 yılı Nisanı'nda Hahambaşı Moşe Levi bir münasebetle hahamhane ruhani meclisine beyanatta bulunurken Sultan Abdülhamid hakkında şunları söylemiş: "Yirmi seneden fazla Türk yahudilerinin başında bulunan ben, kardeşlerimin saadetini ve Sultan Abdülhamid'in Hükümeti'ne bağlılıklarını bilirim. Şevketli Padişah, aziz bir baba gibi iyiliğimiz için dikkatli bulunmaktadır. O, ırk ve din farkı gözetmeden merhamet kullarını Rusya'dan kaçmış olan yahudiliğin mazlumlarına geniş imparatorluğunu kapılarını açmıştır. Türk Hükümeti'nin devamlı surette bize yaptığı iyilikler burada sayılamayacak kadar çoktur," demiştir.

Bize bunları ve bunlara benzer tarihi gerçekleri vesikalara dayanarak uzun uzun anlatan Musevi vatandaşımız profesör ve eski mebus Avram Galanti'nin eserini, aynı dinden olan Amerikan büyükelçisinin şimdi hayatta bulunup okumuş olmasını çok isterdim.[25]

Ermenilere gelince; ne ortaçağdan önce ve ne de sonra bunlara dokunan olmamıştı. Sırf Ermeni unsuruna karşı duyulan güven ve muhabbetin etkisiyle 1860 yılında dini, millî, sosyal meselelerini kararlaştırmak ve yönetmek için bir 'Ermeni Meclis-i Umumisi' kurulmuştu.

Bu sırada Çar Rusyası'ndaki Ermeniler zulüm ve itisaf içinde kıvranıyordu. Katagikosluğa ait evkaf, okullar, dini kurullar zapt ve müsadere olunuyordu. Ermeni lisanı ile ders ve ilkokulların açılması bile menolunuyordu. Hatta katagikoslar, biraz canlılık gösteren Ermeniler, aileleri ile beraber Kafkasya'ya, Sibirya'ya sürülerek 'siyasi suçlu' diye mahv ve perişan ediliyordu.

Sultan II. Abdülhamid ise bazı düşman yazarların, özellikle Ermeni asıllı Rus Elçiliği tercümanı ile büyükelçi Morgenthau'ın dedikleri gibi Ermenilere, Ermeni veya Hıristiyan oldukları için öldürtmüş fenalık etmiş değildir. Aksine bu çalışkan cesur insanları İstibdat Devri deyimi ile 'tebaası' arasında memleketine bağlı iyi bir unsur olarak kabul etmiş, yüksek seviyede devlet hizmetinde çalıştırmış, vezir, vekil, senatör yapmış; kendilerine şahsı ve hanedanını ilgilendiren meselelerde bile iş ve görev emanet etmiştir. Mesela, hazine-i hassa nâzırı bir Ermeni vatandaşımızdı.

Bir hatıra yazısında okumuştum. Abdülhamid şiddetli bir kış mevsimine rastlayan bir bayram tebriki töreninde, o zamanın deyimiyle 'muayede merasiminde' bulunmak için Yıldız'dan, Dolmabahçe Sarayı'na gelirken sabahın çok erken saatlerinde belediyece yolların kardan temizlendiğini görünce bu dikkatten memnun olmuş işçilere para dağıtmış, fakat saray bahçesi içindeki kar yığınlarını geçmekte zorluğa uğrayınca maiyetindekilere, nâzır için yakınlık ifade eden şu sözleri söylemekle yetinmiş, "Ohannes Paşa'ya söyleyiniz! Bunu da mı ben düşünecektim," demiştir.

Türkiye'de, Osmanlı Hükümeti ile Ermeniler arasındaki karşılıklı em-

niyet ve güven XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmişti. Fakat sonraları ve özellikle bu tarihten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun mevki ve siyasi durumundan kendi hesaplarına faydalanmak isteyen Avrupalı emperyalist devletlerin elinde alet olan düşünce ve mefkûreleri malûm Ermeni komitelerinin ve siyasetçilerinin propagandaları ile ortaya bir Ermeni meselesi çıkmıştı. Yukarıda kaydettiğim gibi başta Abdülhamid olduğu halde Osmanlı Hükümetleri memleketlerinin birliğini, bütünlüğünü korumaya çalışmışlardır. Bir devlet ve hükümet için bundan tabiî ne olabilir?

Müslüman olmayanları, 'Müslüman olmadıkları için öldürmek, yok etmek' iddiasına karşı belgeler bölümümüzde okurlarıma iki vesika sunacağım (belge sıra no 5 ve 6), bunlar gözden geçirildikten sonra, Abdülhamid'in müdafaa halinde asilerin üzerine yürüdüğü anlaşılacaktır.

Yetkili bir şahıs olan Erzurum'da Rus Konsolosu General Mayafeski bu konuda şunları söylemektedir:

Gazeteciler tarafından neşredilen ve Kürtler. Ermenileri yok etmeye uğraştıklarına dair şayia ve ithamlar derhal reddedilmelidir. Bu ithamlar doğru olsa idi, başka ırka mensup bir kimse Kürtler arasında kalmaz ve hep birden hicrete (göçmeye) mecbur olurlardı. Aksine bu memleketteki Hıristiyan köylerinin İslam köylerinden daha mamur (bayındır) olduğunu, doğu bölgelerini tanıyanlar pek iyi bilirler.

Avrupalıların iddia ettikleri gibi Kürtler 'hırsız! ve eşkiya!' olsalardı. 1895 yılına kadar devam eden Ermenilerin refahları devam edemezdi. Binaenaleyh, 1895'e kadar Ermeniler tarafından çıkarılan zulüm şayiaları bir efsaneden ibarettir.

Osmanlı Ermenilerinin hali, diğer memleketlerdeki Ermenilerden aşağı değildir. Ermeni komitecilerinin iddia ettikleri yağma ve öldürmeler bilhassa Kafkasya'nın Rusya taraflarında vaki olmaktadır.

En buhranlı zamanlarda bile Kürt reislerinin fakir ve muhtaç Ermenileri himayeleri altına aldıkları görülmüştür. 1895'de Ermeni komiteleri. Ermenilerle Kürtler arasında öyle bir itimatsızlık yarattılar ki, yapılan ıslahatın hiçbir tesiri olmamıştır.

Burada ve Sason'da Ermenilerle Kürtler arasında yüzyıllarca devam eden dostluk mevcut idi. 1843'te Damadyan ve bir sene sonra Boyacıyan adlarındaki komiteciler Sason'a geldiler ve saçtıkları fesat tohumları ile iki taraf arasında birçok çatışmaların çıkmasına sebep olmuşlardır.[26]

BÖLÜM 4

ABDÜLHAMİD'İN SALTANATI DEVRİNDE ÖNEMLİ SAYILAN ERMENİ VAK'ALARI

Sultan Abdülhamid 31 Ağustos 1876 tarihinde tahta çıktığına göre Ermeni meselesiyle ilgisi Berlin Antlaşması'nın malûm maddesiyle başlar. Zamanına ait Ermeni ayaklanmaları da 1885 tarihinden 1905 tarihine kadar geçen yıllar içinde Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ve İstanbul'da devam etmiştir. Bu yıllar arası aynı zamanda Ermeni komitelerinin gelişme ve düzenli surette teşkilâtlanma devri olmuştur.

Bu ayaklanmalardan önemli sayılanlarını kısaca ele alacağım ve tertip şekilleri hakkında da bilgi vermeye çalışacağım.

Sason, doğu illerimizde sayılı bir ihtilal merkezi idi. Burada 1894 tarihinde bir ayaklanma programı hazırlanmıştı. Hükümet taraflısı olan Patrik Aşıkyan, müşterek vatan idealine bağlı namuslu bir vatandaş sıfatı ile hükümetin, Ermeniler hakkındaki iyi duygusunu, milletinin emniyet ve refah içinde yaşamalarını devam ettirmek için Anadolu'daki vak'aların içyüzünü ilgililere anlatmak istemişti. Patrik'in bu hareketini 'hafiyelik' sayan Hinçak komitesi daha geniş ölçüde faaliyette bulunabilmek ve Patrikhane'yi de tamemen ellerine geçirmek amacıyla Patrik'i öldürmeye karar verdi. Bu cinayeti yerine getirmek ödevi, komitenin bir toplantısında gizli oyla üyelerden Diyarbakırlı Agop adında bir şahsa verildi. Agop 1894 Martı'nın yirmibeşinci Pazar günü sabahleyin, Patrikhane kilisesi avlusunda Karadağ revolveri ile Aşıkyan'ı öldürmeye teşebbüs etti. Fakat muvaffak olamadı, yakayı ele verdi. Bu olaydan sonra Aşıkyan istifa etti. Yerine komitenin programını kabul ve yönetimini üzerine alan İzmirliyan, Millî Meclis'in zoru ve baskısı ile patrik oldu.

Bundan sonradır ki vak'alar hızlandı, 1905 ikinci Sason isyanı başladı. Bu defaki ayaklanmanın idaresini Taşnaksutyon komitesi üzerine almıştı. Meşhur Ahpar Serop, diğer adı ile Serop Paşa ayaklanmayı idare etmek üzere işbaşına getirildi. Tanınmış çete reislerinden, Balkan Savaşı'nda çetesiyle Rumeli'de, Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni gönüllüleriyle Kafkas sınırında Osmanlı ordularına karşı harp eden Antranik de Sason âsileri arasında bulunuyordu. Antranik'in, *Sason Hatıratı* adı altında el yazısı ile yazdığı macerasının bir kısmı yayınlanmıştır.[1] Sason ayaklanmasının başlangıcı burada anlatılmaktadır.

Taşnak komitesi'nin tanınmış çete elebaşılarından 'Tero' ve 'Haço' Rus ordusuna adamları ile beraber katılarak İslam ahâliye, aklın alamayacağı bir surette fenalık etmiş, bundan bahseden yazarın ifadesiyle 'şenaatte' [kötülükte] bulunmuştur.

Bunlardan sonra anılmaya değer, Nikol Toman adında bir şahıs vardır. Bu da 1910'daki son Sason hadiselerinde pek önemli roller oynamıştı. Nikol Toman 'Hanasur' ayaklanmasının namlı bir simasıdır. Buna ait Taşnakların bir belgesi vardır. Burada şu sözlere rastlanmaktadır:

> Hanasur hücumu sırasında Nikol Toman'ın gür ve keskin sesiyle şu sözleri işitiliyordu: "Gayret evlatlar! Kadınlar, küçükler bir yana, erkekleri, hemen boğazlayınız, merhamet yok![2]

Ayaklanmalar, sınırlanmış bir saha içinde olmuyordu. Amasya, Sivas, Tokat, Muş ve Van'da birbirini takip ediyordu.

Esasen Türkiye'de komiteler, kurulları ile bütün memlekete yayılmışlardı. Teşkilâtları da aşağıda yazacağım şekilde organize edilmişti:

1- Siyasi haberci çeteler
2- Köy çeteleri
3- Esnaf dernekleri
4- Yedek çeteleri
5- Mütefekkir ve aydınlar cemiyetleri

Siyasi takımlar da iki bölüme ayrılmıştı. Bunlardan bir kısmı müdafaa, diğeri hücum için eğitim görmüşlerdi. Her köyde seyyar çetelere nezaret etmek ve fedailerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak ve bir yerden diğer bir yere nakillerini ve gerektiği zaman firarlarını sağlamakla görevli 5-10 kişilik, 45-50 yaşlarında tecrübeli ve kendilerine güvenilebilir heyetler bulunuyordu.

Seyyar müfrezelerden başka her köyde:

1- 30-50 kişilik haberci müfreze,
2- Yardımcı müfreze,
3- Silah ve cephane tedarik edecek müfreze,
4 - Haberleşmeyi temin için (kadınlar müfrezesi) vardı.

KADIRGA VAK'ASI, OSMANLI BANKASI BASKINI

Ermeni komiteleri Anadolu'daki yakalanmalarının bekledikleri sonucu vermediğini görünce İstanbul'da, başkentte bir hamle yapmaya karar vermişlerdi. Bu karar Avrupalı büyük devletlerin müdahalesini davet etmek fikrine dayanıyordu.

Bu maksatla ve Bâbıâlî'ye gelip hükümeti protesto etmek fikri ile İstanbul'da ilk defa Patrik İzmirliyan'ın tertiplediği ayaklanma 10 Eylül 1895'de İstanbul'un Kadırga semtinde olmuş ve üç gün devam etmişti. İsyancılara karşı koyan polis ve jandarma kuvvetlerine halktan da katılanlar olmuştu. Silahlı komiteciler ancak Sultanahmed'e kadar gelebilmişler, Sadrazam Sait Paşa'nın azline sebep olmuşlardı. 1896 yılı Ağustosu'nun sonlarında komitecilerin daha atılgan, daha tertipli hareketleri vukua geldi: Osmanlı Bankası baskını... Osmanlı Bankası, İngiliz ve Fransız sermayesiyle kurulmuş devlet bankası mahiyetinde imtiyazlı bir müessese idi. Hem hükümeti, hem de sermaye sahiplerinin hükümetini ilgilendiriyordu. Dikkati çekmek bakımından bundan iyi bir teşebbüs olamazdı. Komitecilerin planları yeni Patrik İzmirliyan'ın tasvibinden geçmişti. 1896 yılı Ağustos ayı içinde bankanın Galata'daki merkez binasına ani bir baskın yapıldı. Birkaç memur öldürüldü. Müdürleri Sir Edgar Vincent, müdürlük odasının penceresinden sokağa atlayarak hayatını kurtardı.

Baskıncılar bankaya hâkim olmuşlardı. Bombalarla müesseseyi havaya uçuracaklarını söylüyorlar, polisin ve askerin üzerine bomba savuruyorlardı. Bunlar Rus pasaportu ile Avrupa'dan gelmiş birkaç kişi ile yerli Ermeni komitecileri idi. Sayıları yirmiyi geçmiyordu. Hükümet kuvvetleri bankayı sardı, mukabelede bulundu ve sükûneti iade etti.

Vak'anın asıl tertipçileri Fransız ve Rusların himayesiyle hükümetin eline geçmekten kurtuldu. Fransa Elçiliği Baş Tercümanı Rouet, Rusya Elçiliği baştercümanı Ermeni aslından Maksimof'un refakatinde Fransız elçiliği maiyetine memur bir yat ile Messagerie Kumpanyası'nın bir vapuruna götürüldü. Her çeşit ihtiyaçları temin olunduktan sonra İstanbul'dan selâmetle uzaklaştırıldı. İsyancılar diğer taraftan Bâbıâlî'yi de bombalarla uçurmak kararını almışlardı. Hükümet bu kararı haber aldığı için gereken tedbiri almış, bu semte sokulmalarına meydan vermemişti.

Galata, Samatya Patrikhane kiliselerine sığınan Troşak fedaileri hükümetten lütuf ve af dileğinde bulunurken komite reislerinden Armen Aknonu Samatya'da Sulumanastır Tepesi'nde İngiliz donanmasının gelişini boş yere gözetledikten sonra kendini aldatanlara lanet ederek intihar ediyordu. Osmanlı Bankası baskını ve vak'ası sırasında esefle kaydetmeliyim ki Ermeni siyasetçilerinin, Osmanlı vatanını parçalamak amacıyla bu çok cüretli hareketleri bir kısım halkı harekete getirdi. Memleketin çocukları arasında çarpışmalara yol açtı. Bu da bir hayli vatandaşın ölümüne mal oldu.

YILDIZ'DA CUMA SELAMLIĞINDA SULTAN ABDÜLHAMİD'E SUİKAST

Ermeni komite ve siyasetçilerinin son ümitleri Sultan Abdülhamid'in şahsı üzerinde toplanmıştı. İstanbul'da Osmanlı Padişahını öldürdükleri, aynı zamanda Galata Köprüsü'nü, tüneli, yabancı banka ve mali kurullarını bombalarla havaya uçurdukları zaman Avrupalı devletlerin kesin müdahalelerini umuyorlar, bu temel düşünce üzerine planlarını hazırlıyorlardı. Kendilerine gönüllü yardımcılar da bulmuşlardı. Bunlar da Bulgaristan, Genev ve Tiflis'deki profesyonel Ermeni komiteleri idi. Belçikalı namlı anarşist Edward Jaurés de kazanılmış, bunlar arasında bulunmuştu.

Ermeni komitecilerinin Abdülhamid'i öldürmek kararlarını uygulamak için en elverişli fırsat Padişahın Cuma selamlığına çıktığı zaman elde edilebilirdi. Nihayet komiteciler Rusya Konsolosu'ndan aldıkları tavsiye ile (yabancı ziyaretçilere mahsus set üzerinde) bulunup Padişahın Hamidiye Camii'ne geliş ve gidiş zamanlarını tetkik etmişler, sarayına dönüşünü ilan eden 'selam dur' kumandasından sonra arabasıyla cami holü kapısına kadar olan mesafeyi bir dakika kırk iki saniyede geçtiğini ve bu sürenin değişmediğini anlamışlardı.

İşte bu anda patlatılmak üzere Fransa'dan 'machine infernale' satın alıp Varna yolu ile İstanbul'a getirmişler, komitenin özel adamı Silviyoriçi vasıtasıyla vapurdan çıkarmışlar, makineyi yerleştirecek hususi tertibatlı lüks bir arabayı da Viyana'da Neseldorfer Wagenbean Fabriks Geselschaft fabrikasına yaptırıp İstanbul'a getirildikten sonra tecrübe edilmiş koşum hayvanlarını da meşhur tiyatrocu ve aktör Hasan Efendi'den satın almışlardı.

Bundan sonrasını 'selamlık resminde' hazır bulunan Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu'ndan dinleyelim. Sultan Hanım diyor ki:

Hazırol borusu çalınmıştı. Yaverlerden Kenan Paşa binek taşında duruyordu. Tam bu sırada saat kulesi istikametinden top gibi şiddetli seda ile müthiş bir patlama duyuldu. Bu ses toptan daha kuvvetli ve dehşetli idi, bizim araba şiddetle yerinden sıçradı. Yanımda oturan abamla (sarayda sultanların mürebbiyelerine aba denilirdi) karşımda oturan Nev'i-nur kalfa ve ben korku ile bağırmaya başladık, "Allah, Allah" diyorduk. Ama ne olduğunu anlamıyorduk. Caminin avlusu bir anda karmakarışık olmuştu. Toz duman içinde kalmıştı. Ortalığa takır takır bir şeyler yağıyor, saat kulesinin taşları düşüyordu. Gözümün önünde duran Kenan Paşa'nın başından aşağıya tahtalar düştüğünü görüyordum. Şaşkına dönmüştüm. Birdenbire babam aklıma geldi, "Babam, Babam!" diyerek ağlamaya başladım. Yanımdaki ağalarla (gidiş müdürü) Halim Efendi, "Arslanım şahadet getiriniz gökten bir şey düştü," diyorlardı. Bu anda merdivenin tahminen üçüncü basamağında duran babamı gördüm. Babam gür sesiyle ve ellerini açarak, "Korkmayınız, korkmayınız," diye iki defa bağırdı. "Herkes yerinde dursun" diyerek ağır adımlarla inmeye başladı. Onu bu halde görenler, dağılmış olan maiyyet bölüğü, erler.

subaylar hemen yerlerine gelmeye başladı. Arabanın önüne gelen babam: "Telaş edilmesin, izdihamdan kimse incitilmesin," diyerek arabasına bindi.[3]

Abdülhamid, herkesin telaş ve heyecana kapıldığı bu olay sırasında fazla metanet ve soğukkanlılık göstermişti. Oğlu Burhaneddin Efendi'yi yanına alıp her zaman kullandığı arabasını yine kendisi idare etmiş ve fakat bu defa daha ağır bir süratle asker ve orada bulunanlaın arasından geçerek sarayına dönmüştür. Bombanın patlamasından sonra askerden 3, ahâliden 23 kişi ölmüş, 58 kişi yaralanmış, 17 araba harap olup enkaz haline gelmiş, bir çoğunun hayvanları telef olmuştur.

Katillerin yukarda anlattığım hesapları tamamdı. Bomba tam zamanında patlamıştı, Abdülhamid de aynı hesaba göre bombanın infilak ettiği anda orada bulunmuş olacaktı. Fakat Şeyhislam Cemaleddin Efendi'nin Padişahın önüne geçip bazı 'maruzatta' bulunması birkaç saniye gecikmesine sebep olmuştu. Hükümdar, tam caminin merdivenlerinden adım atarak inmeye başladığı sırada bomba infilak etti. İşte bu iyi bir tesadüf hükümdarı mutlak bir ölümden kurtardı. 21 Temmuz 1905.

Ertesi günü çıkan bütün gazeteler Nutk-ı Hümayûnu (Padişahın demecini) neşrediyorlardı. Abdülhamid diyordu:

Kendimce en büyük emel rahat ve saadet haldir. Ruz u şeb (gece gündüz) nasıl çalıştığım ve gayret gösterdiğim malûmdur. Gayret ve hüsniniyetimin Allah tarafından mükâfâtı şu hadiseden hıfz-ı hüdâ ile emin olmaklığımdır. Anın için Cenab-ı Hakka şükr ü hamd ederim. Müteessir olduğum bir şey varsa asker evlatlarımdan ve ahâliden bazılarının telef ve mecruh olmalarıdır (yaralanmalarıdır). Buna pek ziyade ve ilelebet teessüf ederim. Tebaamın hakkımda gösterdikleri hissiyata an-samîmü'l-kalb beyan-ı memnuniyet ve afât-ı semaviye ve arziyeden masuniyetlerini dua ederim.

Ben o zamanı hatırlamaktayım. Bütün Türkler bu cinayetten üzüntü duymuş, yer yer mevlitler okunmuş, kurbanlar kesilmiş, Abdülhamid'in sağlığına dualar edilmişti. Halk tam bir inançla Padişahlarını bu konuda masum ve komitecilere karşı memleketin bütünlüğünü korumak yolundaki tedbirlerini yerinde buluyor, ona hak veriyordu.

DAVA BAŞLIYOR, NASIL GEÇTİ, O ZAMANIN ADLİYESİ, KARAR VE AF

Vak'anın oluşundan hemen sonra Padişahın iradesiyle 13 kişilik 'hususi bir komisyon' kuruldu. Bu hususi komisyonda Abdülhamid'in mutemet adamlarından Nafıa Müsteşarı Necip Melhame reis, Danıştaydan Nazif Sürûrî, Edirne Vali Muavini Rüknettin ve Posta Telgraftan C. Harfus Beyler'le, Adliyeden Yargıtay Başsavcısı Cemalettin, 'İstinaf Mahke-

mesi' Savcısı Necmettin ve diğer savcı ve sorgu hâkimleri üye olarak bulunuyordu. Bu hususi komisyonun hazırladığı uzun rapor adliyenin tahkikatına esas teşkil etti.

Ayrıca sorgu hâkimleri, savcılar usulüne göre sorgularını yapıp kararlarını verdi. Sanıklar, yerli ve yabancı herkesin takdir ettiği normal ve vakarlı bir mahkeme huzuruna çıkarıldı ve aleni surette yargılandı.

Mahkemede savcılık görevini Necmettin Molla Bey yapıyordu. Bilindiği gibi bu değerli hukukçu 1908 Meşrutiyet İnkılabı'ndan sonra Adliye Vekili, vali ve mebus olmuştur.

Cumhuriyet'in ilanından sonra Atatürk devrinde de Kastamonu'dan Büyük Millet Meclisi'ne milletvekili seçilmiştir. Bu sırada kendisi ile hususi bir sohbetimizde bana bomba hadisesine ilişkin hatıralarından bahsetmiştir. Molla Bey'e göre:

Abdülhamid'e doğrudan doğruya birçok jurnaller, mektuplarla -iftira şeklinde- 'ihbar' yapılmış. Bunların içinde çok tuhafları da varmış. Mesela deniliyormuş: "Şevketlim! Abdest aldım gerçeği öğrenmek için uykuya daldım. Rüyada gördüm ve anladım ki zât-ı şâhânelerine yapılan suikastta filan şahsın ilgisi vardır, suçludur. Sizi yeminle temin ederim.'

Abdülhamid bütün bu kağıtları mahkemeye verirmiş. Fakat mahkeme de aldırış etmezmiş. Bir gün Yıldız Sarayı'nda hâkimler bir odada toplu bulundurulmuş, Padişah da birden içeriye girmiş: "Yabancı düşmanları anladık ama iç düşmanlarımızla meşgul olan yok," diye sıkı, biraz da öfkeli ihtarda bulunmuş... Hâkimler, Padişahı hürmetle dinledikten sonra sükûnet ve metanetle şu cevabı vermişler: "Şevketmeab! Rüya ve hülya üzerine vatandaş sorguya çekilemez ve yargılanamaz!"

Buraya kadar olan sözler Sultan Abdülhamid'in aleyhinde sayılabilir. Fakat asıl bundan sonra adalet hakkındaki gerçek hüviyeti ve tutumu görülecektir. O, bu söze gücenmemiş, kendisine muhalefet eden hâkimlere, davaya ve mahkemenin kararlarına karşı hiçbir hareket ve teşebbüste bulunmamıştır. Esasen Abdülhamid adli ve kaza hakkına bağlı işlerin sorumluluğunu Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa'ya bırakmıştı, adliye işlerine karışmazdı. Abdurrahman Paşa da bu konuda ziyadesiyle dikkatli ve ciddi idi. Müdahale kimden ve nereden gelirse gelsin asla kabul etmez, reddederdi. Abdülhamid de Paşanın bu hareketini takdir ile karşılardı. Bu yüzden Abdurrahman Paşa zamanının adliyesi ve kaza organlarının başında bulunan hâkimleri, vasıfları ve feragatleri bakımından bugün için dahi aranacak değerli şahsiyetlerdi.

Abdülhamid'e karşı suikast yapanların muhakemesi bu espri içinde sona erdi ve adaletli bir hükme bağlandı. Profesyonel ihtilalci ve anarşist Edward Jaurés ölüm cezasına çarptırıldı. Abdülhamid idamlardan hoşlanmazdı. Caniyi affetti, hayatını kendisine bağışladı. Bu siyasi dramın da son safhası böylece kapanmış oldu.

İNGİLİZ SİYASİ POLİSİNİN HİMAYESİNDE KOMİTECİLERİN ŞIMARIKLIĞI

Mütareke devrinde İtilâf Devletleri mümessilleri İstanbul'da çalışmaya başladıkları sırada Ermeni çocuğunun zorla dinlerinin değiştirildiği ve Türkler yanında kaldığı iddiası ile işe başlamışlardı.

İstanbul'daki İtilâf Devletleri polisi de bu meseleye karıştı. Esasen işgal kuvvetlerinin hizmetinde birçok Ermeni zabıta memuru vardı. Bunlar işi o kadar büyüttüler ve ileri götürdüler ki, karagözlü ve biraz esmer Türk çocukları için sokağa çıkmak adeta tehlikeli olmuştu. Gözlerine kestirdiklerini alıp götürüyorlardı.

Kayseri'den İstanbul'a, babaları savaşta şehit olmuş 339 Müslüman yetimi gönderilmişti. Hepsinin hüviyetleri malûmdu. Ermeniler zavallıları Haydarpaşa İstasyonu'ndan alıp nümayişle Beyoğlu Balıkpazarı Kilisesi'ne götürdüler. Bunlardan ancak 165'i geri alınabildi. Osmanlı Hükümeti, İtilâf zabıtasının işlerine karışılmamasını emrettiği için, resmen ses çıkaran yoktu. Gün geçtikçe müzminleşen bu haller karşısında Türkler üzüntü içindeydi. Türk basını, bu üzüntüye fırsat buldukça tercüman oluyordu.

İngiltere Elçiliği'nde bir Ermeni-Rum şubesi açılmıştı.[4] Yüksek Komiser Muavini General Deeds, İstanbul gazetecilerini elçiliğe çağırdı, "Gazete sütünluranıda Ermeni meselesine dair hiçbir yazı çıkmayacaktır," emrini verdi.[5]

Memleketin birçok yerlerinde olduğu gibi İzmir'de de bu çeşit vak'alar oldu. Birkaç arkadaşla Beyler Sokağı'ndaki büromuzda toplantı halinde idik. Jandarma Yarbayı Muhittin Bey'in sayın eşi ansızın içeri girdi, "Güya milletle ilgilisiniz, dışarda neler oluyor haberiniz bile yok," tekdiri ile söze başladı. Temiz kalpli hanımı tanıyorduk, hürmetle dinledik:

> Vali Nurettin Paşa'dan geliyorum, o da aciz, o da zavallı, derdimi dinlemekten bile çekiniyor, bu ne hal yarabbi,

diye gözyaşı döküyordu. Mesele şu idi: Ailenin çocuğu olmadığı bir evlatlık alırlar, büyütürler, terbiye edip evlendirirlerdi. Bu tarzda bir hayli hayırları vardı.

Doğu vilayetlerinde bulundukları zaman usulüne göre kimsesiz, yağsız bir yavruyu evlatlık edinmişlerdi. Ermeni ihtilalcileri, bu yavrunun annesini, babasını öldürmüşler, kendisi de bu arada bir küp içine saklanmak suretiyle hayatını kurtarmıştı. Ailesini, dinini biliyor, faciayı bütün dehşeti ile hatırlayıp anlatıyordu. Anadan babadan tam Türk Müslüman bir ailenin evladı olduğuna şüphe yoktu. İşte bu çocuğu, Ermenidir diye, Ermeni papazlarının idare ettiği kampa teslim etmişlerdi. Hanım, derdi-

ni anlatmak için kapı kapı dolaşıyordu. Türk aileler yanında kalmış Ermeni çocukları da vardı. Bunları resmî bir ilanla toplamak mümkündü. Nitekim tanıdığım bir aile kimsesiz iki Ermeni kızını muhafaza etmiş, mesele bu şekli alınca her bakımdan sıhhat ve şereflerinin korunduğunu doktor raporuyla tevsik ettikten sonra çocukları ilgili makamlara teslim etmişti. Bu da gösteriyordu ki izzeti nefse dokunacak şiddetli tedbir almaya, kırıcı hareketlerde bulunmaya ihtiyaç yoktu. Yalnız bu kadar mı? Bunları düşünecek, yapacak ve yaptıracak bir hükümet de yoktu. Bu bahse tekrar avdet edeceğim.

Nitekim ileride okuyacağız, Osmanlı vatandaşı Ermeni delegeleri, Paris Sulh Konferansı'na verdikleri bir 'muhtıra-memorandum'da, Mersin, Adana ve İskenderun'dan başlayarak içine Sivas ve Trabzon'u da alan Sovyet Rus sınırına kadar bütün Türk topraklarını isteyeceklerdir.

Halbuki buralardaki Ermeniler hiçbir zaman, yüzyıllar boyunca yer yer umumi nüfusun yüzde beş ve bazı yerlerde yüzde yirmisini geçmemişlerdi. Yalnız Van'da bu nisbet daha yüksekti.

Ermeni delegelerinin Paris Sulh Konferansında Türk vatanından koparmak istedikleri yerler.

İTİLÂF DEVLETLERİ'NİN BASKISI, VAHDEDDİN'İN ÖFKESİ VE KABİNESİNİN BOYUN EĞMESİ, ANAYASAYA AYKIRI KARARNAME, SİYASİ HASIMLARIN HAPİS EDİLMEMELERİ

1919 senesi Şubatı'nda İngiliz elçiliği memurları, Padişah Vahdeddin'i himaye etmek için talimat almışlardı.[6]

Vahdeddin artık saltanatını, hayatını emin görüyordu. Korkusu kalmamıştı. Çoktan beri siyasi düşmanlarına karşı tasarladığı imha planını yürütebilirdi. Muhitine, Meşrutiyet inkılâbına düşman olan istibdat döküntülerini topladı. Bunlardan 'hususi ve fevkalâde' bir mahkeme teşkil etti. Kadrosuna sivil hâkimler de ilave olundu.

Yargılanacaklar arasında sadrazam ve nâzırlar da bulunacağından böyle bir mahkemenin Kanun-ı Esâsî'ye aykırı olduğu düşünülmedi. Bu sırada gazetelerde, bazı muhitlerde, memleketi tefrikadan kurtarmak için siyasi partiler ve vatandaşlar arasında millî bir birlik vücuda getirilmesi fikri münakaşa olunuyordu. Vahdeddin buna da muarızdı, "Böyle bir hareketi, ecnebilerin suçluları kurtarmak için köprü addedeceklerini," söylüyordu.

İstanbul'da 'hususi ve fevkalâde mahkeme' kuruldu. Emekli General Mahmut Hayret Paşa'nın başkanlığında yine emeklilerden Ali Nadir Paşa'nın başkanlığında yine emeklilerden Ali Nadir Paşa, Süleymaniyeli Mustafa Paşa âzâ olarak işe başladı.

Mabeyin Başkâtibi Ali Fuat Türkgeldi, hatıralarında, eski hükümet adamlarının yargılanması konusunda Vahdeddin'in neler düşündüğünü şu suretle anlatmaktadır:

> Aralık 1918'de bir gün 'maruzatı takdim' etmek üzere huzura girdiğimizde zât-ı şâhâne (Vahdeddin) ile aramızda önemli bir konuşma oldu. Hünkâr istiklalimizi muhafaza edebilmek için vukuat-ı malûme failleri hakkında (Ermeni tehcir-taktil meselesi olacak) sür'atle muamele yapılması yabancı devletler tarafından ihsas edilmekte olduğundan ve işin görülmesi kavanin-i hâzıra icabına mehâkim-i adliyede uzun zamana bağlı olup hakkımızda Avrupaca verilecek karardan evvel lâzım gelen teşebbüsleri icra ve ikmal eylemek icab edeceğinden bahisle bu ahval-i fevkaladeye karşı 'fevkalade bir Dîvân-ı harp' teşkili zaruri bulduğu ve bunun şimdiye kadar olduğu gibi ahkâm-ı kavânine ve usul-i muhakemata vakıf olmayan subaylardan kurulmayıp kısmen erkân-ı askerîyeden kısmen cihet-i adliyeden alınacak hâkimlerden mürekkep olarak bir mahkeme-i fevkalâde şeklinde olacağını beyan eyledi.
>
> Mesele istiklalimizi temin olup bu da vücud-ı insaniyi kurtarmak için kat-ı uzuv (uzuv kesilmesi) kabilinden olduğu ve ecnebilerin zihniyeti bizim zihniyetimize uymayıp bunlar bizi caniler hakkında henüz bir şey yapmamakla ittiham etmekte bulundukları ve maazallah istiklalimiz zayi olursa hakkımız dahi beraber zayi olacağı mütalâatını serdetti.

30 Ocak 1919'da, eski nâzır, Mebusan Meclisi üyesi Hacı Adil ve reis vekillerinden Hüseyin Cahit, Dr. Tevfik Rüştü (Aras) İttihat ve Terakki Umumi Kâtibi Mithat Şükrü, umumi merkez üyelerinden Kemal, Ziya Gökalp eski Dahiliye Nâzırı İsmail Canbolat, mebus Karasu ve İzmir Valisi Rahmi Beylerle birlikte 27 kişi Bekirağa Bölüğü'nde hapsedildi.

İngilizler doğrudan doğruya Diyarbakır Mebusu Feyzi, Zülfü Beylerle Mazlum Bey isminde bir subayı ve Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'yı hapishaneden alıp Malta'ya götürdüler. Bunları orada kendileri muhakeme edeceklerdi. Esasen hapsedilmeleri de İngilizlerin isteği üzerine olmuştu. Mebuslara isnat olunan suç, Ermenileri sürmek, öldürmek millî aşiretini İngilizlere karşı ayaklandırmaya çalışmaktı. İngilizler Feyzi ve Zülfü Beyler'in alınıp götürülmelerini yargılanmalarının gecikmiş olması sebebine bağlıyorlardı.

Subay ise İngiliz esirlerine kötü muamele yaptığı için mahkûm olmuştu. Bunun da cezasının azlığından şikâyetçi idiler. Suçuna göre verilen cezayı az buluyorlardı.

Nuri Paşa için söylenecek söz yoktu. Enver Paşa'nın kardeşi ve Kafkas İslam ordusunun kumandanı olması kâfi bir sebepti. Bu günlerde İtilâf Devletleri mümessilleri Evkaf Nâzırı ve Dahiliye Nâzır Vekili İzzet Bey (sonraları İzmir'in mahut valisi) eliyle Tevfik Paşa Hükümeti'ne bir liste vermişlerdi. 36 kişinin bir hafta içinde hapsedilmesini istiyorlardı. Arzuları bu süre içinde yapılmazsa bizzat harekete geçeceklerini kaydediyorlardı. Osmanlı devleti suç işleyenlerle savaşa sebep olanları süratle muhakeme edip adalet hükümlerini yerine getirmek suretiyle hükümetin devam ettirmek iktidarını gösteremezse, derecesini tamamiyle beyandan çekindikleri elemli akıbetlere uğranacağını, böyle bir halden kurtulmanın tek çaresi suçlular hakkında yapılacak işlemde tam sürat gösterilmesine bağlı olduğu, Fransa Doğu Ordusu başkumandanı General Franchet d'Esperey ile İngiliz ve İtalyan mümessilleri tarafından kesin olarak beyan olunuyordu.[7]

Tevfik Paşa Hükümeti bu müdahale ve tehdit yüzünden gayretini arttırdı. Yeni bir kararname hazırladı. Padişahın tasdikine arzetti. Padişah, vükelasının ağır davranmasından memnun değildi. O da düşmanlar gibi düşünüyor, veya onlara âlet olmak istiyordu. Ancak, kurnaz geçinen karaktersiz devlet adamları gibi yaptığı ve yaptırdığı işlerin sorumluluğunu başkalarının sırtında bırakmayı ilerisi için faydalı buluyordu.

Tevfik Paşa Hükümeti'nin padişaha tasdik için sunduğu kararnamenin ikinci maddesinde:

Mârüzzikir cerâim faillerinin (adı geçen suçları işleyenlerin) mevki ve sıfatları her ne olursa olsun tâkibatın icrasında bir gûna merasim-i mütekaddime-yi kanuniyeye (önceden kanuni merasime) hacet yoktur,

deniliyordu. Sözün kısası Dîvân-ı Ali'de yargılanmaları gereken eski bakanlar yeni kurulan 'hususi mahkemeye' verileceklerdi. Bu da anayasaya aykırıyordu.

DAMAT FERİT PAŞA SADRAZAM, HÜRRİYET VE İTİLÂF PARTİSİ İKTİDARDA

Vahdeddin, Kanun-ı Esâsî hükümlerine uymayan böyle bir karar için imzasının alınmak istenilmesine kızdı, öfkelendi. Kararnameyi reddetti, "Üç buçuk aydan beri yapılması gereken bir işin gecikmesi yüzünden devletinin tehlikeye düşürüldüğünü," söyledi ve hükümete çıkıştı. Bunun bir manası da kabineyi istifaya sürüklemekti, nitekim öyle oldu. Padişah hükümeti, damadı Ayân âzâsından Ferit Paşa'ya teslim etti (4 Mart 1919).

Sadaret fermanına mutad kelimelerden başka, "Ahvalin fevkalâdeliği cihetle fevkalâde faaliyet gösterilmesi![8] fıkrasını ilave etti.

Kabine, Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin hükümeti idi. İçlerinde Türklük camiasından ayrılmak isteyen müslüman bozguncularla yardımcıları vardı. aynı zamanda bu bir tasfiye ve intikam kabinesi olacaktı.[9]

DÎVÂN-I HARP ŞİDDETİNİ ARTIRIYOR, VAHDEDDİN'İN HİDDETİ, YENİ MAHKEME 66 KİŞİNİN BİR GÜNDE HAPSİ İLE İŞE BAŞLADI

Dîvân-ı Harb-i Örfî'de (Sıkıyönetim) Sadrazam Prens Sait Halim Paşa ile eski nâzırlardan Mebusan Meclisi Reisi Halil, Ahmet Nesimi, İbrahim, Şükrü, Kemal, İttihat ve Terakki Cemiyeti Umumi Merkez Üyelerinden Küçük Talât, Topçu Rıza, Ziya Gökalp, Atıf 'Teşkilât-ı Mahsusa' Reisi ve İstanbul Merkez Kumandanı Miralay (Albay) Cevat Beylerin yüzlerine karşı, Talât Efendi, Enver Efendi, Cemal Efendi, Dr. Nazım, Dr. Bahattin Şakir, Dr. Rüsuhi ve eski Emniyet Müdürü Aziz Beylerin gıyabında aleni muhareme başladı (27 Nisan 1919).

Enver ve Cemal Paşa'lar askerlik silkinden çıkarılmış oldukları için Talât Paşa ile bunlara sadece efendi deniliyordu. Hepsi 'Teşkilât-ı Mahsusa' ile alakalı olarak 'tehcir ve taktil' meselesinden, hükümetin şeklini değiştirmekten asli ve feri fail olarak sanık idiler. Kendilerine suç isnat ederken reis ile savcı ağır kelimeler kullanıyorlardı.

Ben, Mart 1919 iptidalarında İzmir Dîvân-ı Harbi'ndeki sorgu hâkimlerine, "Sizin adaletiniz bir taraflı mıdır?" demiştim.

Adeta buna cevap verir mahiyette İstanbul Sıkıyönetim Savcısı Mustafa Nazmi Bey:

Cürüm işleyen İslam, Hıristiyan, ceza görecektir. Müdde-i umumilik makamı yalnız bir tarafı hakkında takibat yapmaya memur edilmemiştir. Bu heyet-i hâkime bütün eczasıyla beraber vicdanlarında adalet duygusundan başka bir şey beslenmiyor. Esasen mahkeme-i adalete hiss-i intikam, tesirat-ı siyasiye, efkâr-ı ihtiras giremez ve hiçbir devlet ve hiçbir millet-i mütemeddine (medeni milletler), hükümet-i Osmaniye'den, mehâkim-i Osmaniye'den alelıtlak mücezat icrasını talep etmemişlerdir! ve edemezler,

diyordu. Savcıyı yukarıda okuduğumuz Sultan Vahdeddin'in başkâtibine söylediği sözler, 'Harp Dîvânı'nın' kuruluşuna ait gerekçe, İtilâf Devletleri temsilcilerinin baskıları savcının demecini yalanlamış bulunuyordu.

Padişah Vahdeddin ve ona bağlı parti kabinesi düşman bildikleri kimseleri kin ve ihtirasları uğruna istedikleri gibi vurabilirlerdi. Bu, maalesef, adalet mefhumunun iyi anlaşılamadığı memleketlerde olup biten işlerdendir. Fakat İstanbul'daki İtilâf Devletleri mümessillerinin istekleri, baskıları adaletsizliği yol açmaktan, kendilerine hasım bildikleri kişileri ezmekten ziyade, yarın hükümete empoze edecekleri yıkıcı barış şartlarına karşı ortada sesini çıkaracak adam bırakmamak fikrine dayanıyordu. Buna da maalesef hükümet ve adalet cihazının bir parçası âlet olunuyordu. Nitekim selim düşünceli kamuoyu bu gerçeği sezdiği için bu olağanüstü mahkemeye 'Nemrut Mustafa Dîvân-ı Harbi' adını verecektir.

Savcının söyledikleri veya söylentiler de, nazari bakımdan çok doğru ve böyle olması gereken sözlerdi. Fakat bunlar kağıt üzerinde savcının adi bir kavlinden ibaret kalacaktı. Kurulan Dîvân-ı Harp, 'hususi mahkemelerin' pek çok benzerlerinde olduğu gibi siyasi hasımlarını yok etmek, İtilaf Devletleri mümessillerine hoş görünmek arzusuyla kurulmuştu. Hâkimler de intikam elemanlarından seçilmişlerdi.

Avukatların, sanık olan bakanların yargılanmalarının ancak Dîvân-ı Âlî'de yapılması lâzım geleceği iddia ve müdafaasıyla duruşmaya başlandı. Bu iddianın doğruluğu Kanun-ı Esâsî'nin 31. maddesi ve Ayân Meclisi'nden geçen bir tefsir kararıyla teyit ediliyordu.

Damat Ferit Paşa'nın 'Dîvân-ı Âlî' teşkilinin yeni mebusan seçimine bırakılması ve sanık bakanların yargılanmalarına hemen 'Dîvân-ı Harplerce' başlanması hakkındaki önergesini Ayân Meclisi reddetmişti. Ferit Paşa Sadrazam olur olmaz Ayân'daki dileğini, Kanun-ı Esâsî'ye rağmen, Dîvân-ı harpde, kararnamede yazılı suçların güya İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin umumi meclis ve merkezinde işlenmiş olduğundan bakanların 'vazife ve memuriyetleriyle' ilgili görmüyordu. Halbuki davaya esas olan fiil, usulü dairesinde çıkarılmış bir kanunun tatbikinden doğmuştu. Parti ile alâkası yoktu. Bu işle meşgul olduğu iddia olunan 'Teşkilât-ı Mahsusa' ise birçok askerî sebeplerle kurulmuş resmî bir devlet dairesiydi ve Harbiye Nezareti'nin emrindeydi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti de bilindiği gibi bunlardan ayrı, hükümet-

ce tasdik edilmiş tüzüğüne göre çalışan bir parti idi. Üyelerinin, heyetlerinin görev ve yetkileri sınırlandırılmıştı. İddia edildiği gibi 'Hükümet-i Osmaniye'nin şekl-i kanunisini vücuda getiren kuva-i selase (üçlü kuvvet) üstünde dördüncü bir kuvve-i tehdidiye (tehdit kuvveti) değildi.

İttihat ve Terakki Partisi'nin vilayetlerdeki mesul kâtip ve vekilleri, Damad Paşa Hükümeti'nin verdiği emirle, hepsi bir günde hapsedildiler. muhafaza altında İstanbul Dîvân-ı Harb-i Örfî'sine gönderdiler.[10]

Bunlar ayrı grup halinde 'dahili emniyeti' bozmak ve umumi merkezin sözlü veya yazılı emirleri üzerine vilayetlerde devlet işlerine karışmak ve devletin meşru kuvvetlerini değiştirmek, suçlu Talât Paşa ve arkadaşlarının yaptıklarına iştirak eylemek maddelerinden muhakeme altına alındılar. İsnad olunan sonuncu suçun derecesi muhakeme yolu ile anlaşılacaktı.

SULTAN VAHDEDDİN'İN SARAYINDA NELER OLUYORDU?

İstanbul Mebusu Celâl Fuat Türkgeldi, babası, Sultan Reşad ve Vahdeddin'in Mabeyin Başkâtibi Ali Fuat Türkgeldi'nin el ile yazılı hatıralarını vermiş, içinden istediğim parçaları iktibas edebileceğimi söylemişti. Rahmetlinin bu nazik yardımından faydalanarak konumuzla ilgili gördüğüm kısımları aşağıya alıyorum. Sultanların başkâtibi diyor ki:

Bir sabah erken saatlerde Saray'a gitmek üzere evde hazırlanırken Şişli çevresinde bazı 'tevkifler' yapıldığını haber verdiler.

Saraya geldiğimizde Şeyhislam Hayderizâde İbrahim Efendi'yi orada buldum. Az sonra, Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey de geldi. O sabah Hacı Adil (eski Dahiliye Nâzırı) ve eski mebuslardan Hüseyin Cahit (Yalçın), Mithat Şükrü Beylerle, Karasu Efendi'nin ve diğer bazı kimselerin tevkif edilmiş olduklarını Çürüksulu Mahmut Paşa'nın kendisine haber verdiğini söyledi. Huzura giderken de Şeyhislam'a, "Adaletten ayrılmayınız" dedi.

O sırada gelip ahvali öğrenen Başmabeyinci Lütfi Bey de yapılanları beğenmediği yolunda bazı sözler söyledi. Maruzat için huzura istenildiğimde oda kapısından girer girmez zât-ı şâhâne (Padişah Vahdeddin), "Bu sabah bir olup bitti karşısında kaldık. Sadrazam Paşa (Tevfîk Paşa) gelerek bazı kimselerin tevkif edilmiş olduklarını haber verdi. Fakat Bâbıâlî'de pek acele işi olduğundan durmayıp gitti. Akşam gelip bilgi vereceğini söyledi. Ben de kendisinden bir şey sormadım," dedi.

Tevkiflerin sebeplerini ve tevkif edilenlerin kimler olduğunu anlamak istedim. Fakat ağzından hiçbir söz almak kabil olmadı. Bu suretle birkaç gün evvel kendisinin ne çocuk ve ne de bunak olduğunu söyleyen Sultan Vahdeddin, o gün bu mevkiye beni koymak istedi. Bunun üzerine ben de sinirlendim, hemen kalkıp masanın üzerinde duran Kanun-ı Esâsî nüshasını aldım. Kanun-ı Esâsî'nin hiçbir maddesinin hiçbir sebep ve bahane ile hükümden iskat edilemeyeceğine dair olan 115. maddesini okudum. Yapılan muamelenin Kanun-ı Esâsî'nin açık hükümlerine aykırı bir hareket olduğunu söyledim.

13 Mart 1919 Cuma günü Saray'a geldiğimde başkâtiplerden İhsan Bey Bâbıâ-

li'den o sabah gönderilmiş olan mühim bir 'mazbata' ile kararnameyi getirdi. Bunların muhteviyatı:

İtilâf Devletleri ile hasmane hareket vukuunu tahrik ve ihdas eden, İtilâf Devletleri'yle harbe girişen kabine âzâsının, tehcir ve sair suçları irtikâb edenlerin, mevki ve sıfatları ne olursa olsun, önceden birgüna kanuni merasime hacet olmaksızın Dîvân-ı Harb-i Örfî'lerce (sıkıyönetimce) takip ve muhakemeleri ile cezalarının tayini ve muamelenin süratlendirilmesi için de ordu ve adliyeye mensup asker, sivil âzâdan kurulmuş olan Dîvân-ı Harb-i Örfî'lerin yeniden teşkili istizanına (izin alınmasına) dairdi.

Selamlık resminden sonra zât-ı şâhâneye bir pusula takdim ile Bâbıâlî'den mühim ve mufassal bir mazbata ve kararname geldiğini bildirdim. Evraklarını alıp getirmemi irade eylemeleri üzerine küçük mabeyinde takdim ettim. Hünkâr evrakı bizzat mütalâa eyledikten sonra "Böyle olmayacaktı. Bu Kanun-ı Esâsî'ye aykırıdır," diyerek masaların üzerinde bulunan Kanun-ı Esâsî nüshasından vükelânın nasıl muhakame edileceklerine ait madde ile 115. maddesini okuttular, ve "Ben imza edemem, evrakı verin bu gece tetkik edeyim," dediler.

Ertesi sabah huzura kabulümde kurşun kalemle yazmış oldukları mütalâa-yı hümayûnu bana tevdi ile: "Bunu tezkere şekline koyunuz. Yazacağınız tezkerenin müsveddesini evvel emirde bana gösterdikten sonra Bâbıâlî'ye giderek Sadrazam'a veriniz ve şu mütalâalarımı da şifahen tebliğ ediniz. Bunu yapmakta mübrem, kaçınılmaz bir zaruret varsa heyet-i vükelâ her türlü mesuliyeti üzerlerine alarak icra ederler. Kendi işlerine beni karıştırmasınlar. Ben bunu imza edemem. Bu günlerde kanun-ı Esâsî üzerinde çok sözler geçti. Kanun-ı Esâsî ile o derece oynamak caiz değildir," dediler.

Tezkereyi bizzat Bâbıâlî'ye götürdüm, Sadrazam Tevfik Paşa'ya verdim. Paşa okuduktan sonra ahvali şöylece anlatmaya başladı: "Ecnebi devletler 36 kişinin tevkifi için bir liste verdiler (İzzet Bey[11] vasıtasıyla). Bir haftaya kadar hükümetçe yapılmazsa bizzat tevkiflere başlayacaklarını bildirdiler," dedi.

Ayrıca uğradığı zorluktan bahisle, "Çekilmek istiyorum. Fakat efendimizi kime bırakalım? Bu bapta arkadaşlara karşı ısrar edecek olursam istifa edecekler, yerlerine kimleri getirelim?" dedi.

Saraya avdetimde zât-ı şâhâneye sadrazamın sözlerini anlattım. Telaşla dinledi. "Tevfik Paşa ile beni zor durumda bulunduruyorlar. Üryanizâde elbiselerini bize giydirmek istiyor," diyerek bunun Üryanizâde Cemil Molla[12] tarafından yapılmış olduğunu ima eyledi. Sadrazamın, "Israr edersem istifa ederler" sözüne karşı, "Hah!.. Şimdi maksat anlaşıldı. Heyet-i vükelâ tazyike uğruyorlar diye halka karşı bize mesuliyet yüklemek istiyorlar," dedi.

Kabine değiştikten (Tevfik Paşa yerine Damad Ferit Paşa iktidarda geldikten) sonra saraya gelen Cemil Molla'nın adı geçen mazbatadan bahisle, "zât-ı şâhâne bunu kabul buyurmazlar," demiş olduğu halde arkadaşlarına söz anlatamadığını ve mütalâaname-yi hümayûn mecliste okunduktan sonra, "İşte gördünüz mü, artık bizim için istifadan başka yapacak şey kalmadı," demiş olduğunu hikâye eylediğini zât-ı şâhâne bana ifade atti. Ancak mazbatanın yazılış tarzı bir hocanın kaleminden çıkmış olduğunu gösteriyordu.

Sonraları Molla ile sarayda görüşürken bunu, kendisinin yazdığını bana itiraftan çekinmedi.

Tevfik Paşa'nın istifası ile Ferit Paşa Sadarete getirilince zât-ı şâhâne hat müsveddesinin hazırlanmasını ve orada "ahvalin fevkalâdeliği cihetle faaliyet gösterilmesi lüzumundan bahsolunmasını" da irade etti.

Ertesi gün maruzat için huzura kabulümde, zât-ı şâhâne, masalarının üzerinde bulunan ve taraflarından imza edilmiş olan bir kararnameyi gösterdi. Akşam, sadrazam paşa (Damat Ferit Paşa) tarafından bizzat getirildiğini söyledi. Bu kararname Dîvân-ı Harb-i Örfî'nin, adliyeden alınmış olan sivil âzânın çıkarılmasıyla yalnız askerlerden kurulması, reis ve âzâ ile savcı ve sorgu hâkimlerne verilecek tahsisatın miktarının tayinini 'mutazammın' idi. Vazifesinin şumul derecesi hakkında sarahat olmadığından Tevfik Paşa Kabinesi zamanında hazırlanan kararname gibi şeklen Kanun-ı Esâsî'ye aykırı görülmüyor ve adı geçen kanun hükmünce muhakemeleri Dîvân-ı Ali'ye ait olan eski nâzırların Dîvân-ı Harbe sevkleri gibi Kanun-ı Esâsî'ye aykırı bir hükme iştirakten zât-ı şâhâneyi masûn bulunduruyordu.

Tevfik Paşa Kabinesi erkânından bazıları bu farkı anlamadılar. Zât-ı şâhâne bizim yaptığımız kanunu kabul etmediği halde aynı maksatla Ferit Paşa kabinesi tarafından yapılan kanunu tasdik ettiler diye itiraz bulundular.

Ferit Paşa'nın Sadaret fermanını Bâbıâlî'ye götürdüm. Okunduğu sırada toplu halde bulunan Heyet-i Vükela'ya, yeni sadrazam: 'her şeyden evvel insanlık âleminin nefretini kazanan caniler haklarında acele bir karar almaları' lüzumundan bahsetti. Dîvân-ı Harplerin teşkilâtı tamamlandıktan sonra kabine tevkiflere başladı. Eski kabine âzâsından, yüksek rütbeli subaylardan, eski mebuslardan ve İttihat ve Terakki mensuplarından altmış altı kişiyi bir günde tevkif etmiş ve bu kabinenin iktidarda kaldığı süre içinde tevkiflerin arkası kesilmemiştir.

Dîvân-ı Harb-i Örfî soruşturma kurulu, İttihat ve Terakki kabinelerine girmiş olan vekillerin sorgusuna başlamıştı.

Bunların vaktiyle feshedilen Mebusan Meclisi komisyonunca sorguları yapılmıştı; buna ait dosya parlamentoda bulunuyordu. Dîvân-ı Harb'in, bu dosyaları Ayân Reisliği'nden istediği halde Reis Ahmet Rıza Bey'in anayasaya aykırı olduğunu öne sürerek buna karşı geldiği gazetelerde okunmuştu.

AHMET RIZA BEY AYÂN REİSLİĞİ'NDEN NİÇİN VE NE SEBEPLE UZAKLAŞTIRILDI? YERİNE GETİRİLEN HOCA ASIM EFENDİ'NİN ROLÜ

Ali Fuat Türkgeldi'nin hatıralarını anlatmakta devam ediyorum:

Bu sırada Saray'a gitmek üzere yıldız yokuşunu çıkarken Ali Rıza Paşa'ya (Ayân âzâsı, ileride sadrazam olacaktır) rastladım. Birlikte Saray'a geldik. Hünkâr, Ali Rıza Paşa'dan sonra beni çağırdı. Akşam, Sadrazam Paşa gelerek Ayân Reisi Ahmet Rıza Bey'in de değiştirilmsi için pek ısrar etti ve 'Vahdet-i Millîye' namı ile kurmaya başladığı ocağın altından büyük fenalıklar çıkacağını, şimdiden söndürülmesi elzem olduğunu beyan ederek Ali Rıza Paşa'nın Ayân Reisliği'ne tayinini bugün bir tezkere ile Bâbıâlî'ye tebliğini istedi. Fakat şimdi Ali Rıza Paşa gelerek böyle bir teşebbüsün ateş üzerine ispirto dökmek gibi bir hareket

olacağını söyleyerek itiraz etti. "Sadrazam'a gidip haber veriniz," emrini verdi.

Bundan sonra Hoca Asım Efendi'nin Ayân Reisliği'ne tayini hakkında bir kararname geldi ve tasdik olundu.[13]

Aradan bir buçuk ay kadar zaman geçmişti. Adliye Nâzırı İsmail Sıtkı Bey istifa etti. İstifasından sonra saraya geldi. Hususi surette istifasının sebebini sordum. Onun da, "Kabinenin kuruluşunda topluca huzur-ı hümayûnda bulunduğumuz sırada şahsi garazlara uymaktan çekinmekliğimiz yolundaki irade-i şâhâneye aykırı harekette bulunamazdım. Benim kabinede vücudum arkadaşların işlerini bozuyordu. Bence çekilmekten başka çare yoktu," demesi kabinenin ne mahiyette ve ne fikirde adamlardan kurulmuş olduğunu ispat ediyordu.

Ali Fuat Türkgeldi'nin hatıralarından, o zamanın zihniyetini gösterdiği için aşağıdaki fıkrayı da alıyorum:

Malûm olduğu üzere Avrupa, Amerika ve burada Müslüman olmayan milletler arasında aleyhimizdeki fikir galeyanı şiddetli idi.

Bizi üç yüz bin Ermeni'yi itlaf etmiş (öldürmüş) olmakla itham ediyorlardı. Beka hakkımızı ve mevcudiyetimizi tanımak istemiyorlardı. Hal böyle iken Dahiliye Nâzırı Cemal Bey'in İttihat ve Terakki siyasetini teşhir maksadı ile, "İttihatçılar sekiz yüz bin Ermeni'yi öldürmüşlerdir," diye umum Türk milleti aleyhinde gayz ve husumetin şiddetlenmesine sebep olacak aleni beyanatta bulunduğunu bir gün gazetelerde gördük. Aklım başımdan gitti. O üzüntü ile Saray'a gidip huzura kabulümde kendimi zaptedemeyerek: Avrupalılar bizi üç yüz bin Ermeni itlaf etmekle itham ve hayat hakkımızı inkar ederlerken gerçeğe aykırı olarak sekiz yüz bin Ermeni öldürdüğümüzü itiraz şeklinde beyan etmemiz ne gibi vahim tesirler yaratacağından söz açarak mutadım hilafına yüksek sesle, "Bunu yapanların da, böyle dahiliye nâzırının da gözü kör olsun," sözlerini sarfettim.

Vâkıa, zât-ı şâhâne bu harekete karşı iğbirar göstermedi, amma ben ziyadesiyle mahçup oldum. Fakat sonraki vak'alar beni ne derece haklı olduğumu ispat etti.

Ferit Paşa'nın son sadaretinde vazifemden çıkarıldıktan sonra İtilâf Devletleri'nin meşum Sevres (Sevr) Muahedesi'ni teklif ettikleri sırada takat üstü yıkıcı hükümlerinin tadili için devletçe yapılan istirhamlara "Siz sekiz yüz bin Ermeni'yi öldürdüğünüzü resmen itiraz eylediğinizden bu istirhamlarınız nazar-ı itibara alınamaz," yolunda unf'la (sertlikle) cevap verdikleri zaman Sultan Vahdeddin benim o günkü hareketimi hatırlayarak bunun iyi niyete ve vatanperverlik duygusuna dayandığını kalben tasdik etmiş olacaktır ümidindeyim.

KURULAN İSTİSNAİ MAHKEMELER HAKKINDAKI DÜŞÜNCELER, DAMAD FERİT PAŞA VE HÜKÜMETİNİN TUTUMU

Bu satırları gözden geçirdikten sonra şöyle bir hükme varmak mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu Mütareke Devri hükümetleri, özellikle Sadrazam Ferit Paşa ve kabineleri, düşman İtilâf Devletleri'nin arzuları-

na uygun bir siyaset yürütmekle içinde bulundukları zorluktan memleketi kurtaracaklarını sanıyorlardı. Devletler ise Türkiye'nin parçalanması için hazırladıkları planlarını kolayca uygulamak, bunun için de karşılaşacakları her engeli yıkmak, mukavemet kuvvetlerini yok etmek, Türkiye'nin bugün ve yarın için kımıldamayacak hale gelmesini sağlamak istiyorlardı. Bu sebeple maddi ve manevi varlıklarımız insafsızca zorlanmakta, eski iktidarın ve dayandığı partinin büyük küçük bütün elemanlarını cezaya çarptırmak için çare ve bahane arıyorlardı. Bu noktada, memleketi istila yolunda olan düşman ile hükümet birleşmişti.[14]

Sultanın hükümetleri 'düşmandan merhamet dilenmekle' mütareke hükümlerine uygun veya aykırı her zorlayış hareketine boyun eğmekle çıkar bir yol bulacaklarını sanmakta, siyasetlerini bu temele istinat ettirmekte belki samimi idiler. Fakat siyasi rakip ve hasım bildikleri vatandaşlarını ezmekte, asla.

Böyle davranışlarında şahsi menfaat, şahsi ikbal ile karışık kin ve intikam duygusu birinci planda yer almakla beraber bir gün yaptıklarına karşılık kendilerinden hesap sorulacağı endişesi de hâkimdi. Bundan dolayı iktidarlarını koruma ve otoritelerinin selâmet ve metanetini sağlamak için istisnai adalet organları yaratmak istemişlerdi.

Düşmanın bu tutumlarıyla birer oyuncak haline gelen Sultan Vahdeddin ve hükümetleri, istisnai mahkemelerin çoğunlukla adalet duygusunu rencide ettiğini, dolayısıyla ceza adaletinde keyfi takdirlerini aşırı merhalelere çıkardıklarını ve adalet namına bu halin hiçbir devirde itibar görmediğini bildikleri halde, hukukun 'Hiçbir kimse kanun derpiş ettiği mahkemeden başka bir mahkemenin huzuruna çıkarılamaz' temel kaidesine rağmen hususi mahkemeler teşkili yoluna sapmışlardı.

Kaza organı olarak ortaya çıkarılan mahkemelerin değer kazanması için ancak meşru olarak adalete faziletli hâkimlerin getirilmesi icap eder. Halbuki hükümet, kendisi davacı bulunduğu halde düşüncesi belli hâkimleri kötü niyetinin birer âleti olarak yeniden seçmişti. Bu şekilde teşkil olunan sözümona mahkemelere, sanıkların teslimi, kaderlerinin peşin olarak tayinidir demekten başka ne söylenebilir?

İleride, hapis olunan devlet adamları ile mebusların ve politikacıların akıbetlerini, kendilerine haksızlık ve zulm edenlerinki ile beraber, göreceğiz.

BÖLÜM 5

KAYMAKAM KEMAL BEY'İN İDAMI VE MİLLÎ VİCDAN

1914-1918 Umumi Dünya Savaşı'nın başlarındaki Yozgat Ermeni 'tehcir' ve 'taktilinden' dolayı mutasarrıf vekili ve Boğazlıyan ilçesi kaymakamı Kemal Bey, 8 Nisan 1919 tarihinde ölüm cezasına, Jandarma Kumandanı Binbaşı Tevfik bey 15 sene hapse mahkûm olmuşlardı.

Hemen Çarşamba günü sabahı Sadrazam Damad Ferit Paşa Vahdeddin'i ziyaret etti. Bu meseleye ait Dîvân-ı Harb-i Örfî'nin kararını bildirdi ve kararın yerine getirilmesi için padişahtan kararını bildirdi ve kararın yerine getirilmesi için padişahtan söz aldı. Saray'dan ayrılırken ilgililere kararname gelinceye kadar beklemelerini tenbih etti.

PADİŞAH İDAM KARARLARINI TASDİK İÇİN FETVA İSTİYOR

Akşam üzeri Sadrazam ile Harbiye Nâzırı Şakir Paşa'nın imzalarını taşıyan kararname ve hüküm mazbatası 'yaver-i mahsus' (özel yaver) ile Saray'a gönderildi. Bu defa Vahdeddin kararı tasdik için fetva istedi. Şeyhislam Mustafa Sabri Efendi'ye:

Benim iki sıfatım vardır. Biri saltanat, diğeri hilâfet; saltanat sıfatımla bu hükmü imzada tereddüt etmezdim. Çünkü Kanun-ı Esâsî gereğince sorumlu değilim. Lâkin hilâfet sıfatım icabınca Cenabı hakka, sonra da, vekili olduğum zât-ı akdese (Hazret-i Peygamber'e) karşı mesulüm. Siz hilâfet sıfatıyla vekilimsiniz. Sizi de bu mesuliyete teşrik (ortak) etmek isterim. Binaeneleyh gerek idam ve gerek 'haps-ı medit' (uzun süreli hapis) hakkında verilecek her hükmü tarafınızdan ayrı ayrı fetvaya raptedilmedikçe imza edemem.[1]

Vahdeddin burada iki başlı hükümdarlık rolü oynuyordu. İşine geldiği zaman Kanun-ı Esâsî'ye, başka bir zaman da şeriata el uzatıyordu. Hiçbirisinde samimi değildi. Kendisi, mahkemelerin kuruluştaki maksadını biliyordu. Bu yoldaki hükümlerin arkası gelecek, imha politikası meydana çıkmış olacaktı. Muvazane ve itidali bulmak için kanuni yetkisini kullanır, isterse cezaların hafifletilmesi cihetine gidebilirdi. Buna da cesaret edemiyordu. Çünkü bundan mahkûmları himaye ettiği manası çıkardı. Nihayet nefsini korumak için fetvanın sahabetine sığındı.

Şeyhislam, "Kemal Bey hakkında istenilen, fetva değildir. 'Kazaya' aittir, benim ise kazaya yetkim yoktur," mütalâası ile kesin cevap vermekte tereddüt gösterdi. Fakat padişahın ısrarı üzerine umumi mahiyette:

Bir müslimin, bir gayri müslimi katli halinde idamına cevaz verildiği; ve idam hükmü, âlet-i cariha ile cerh ve katil vukuu ve maktülün veresesinin kısas talebiyle mukayyet olduğu,

mealinde bir fetva verdi. Halbuki Kemal Bey'in fi'li ve hüküm böyle değildi. Şeyhislam: Vahdeddin'i tatmin için fetvaya şu fıkrayı ilave etti:

Dîvân-ı harb-i Örfî tarafından idama mahkûm edilen Kemal'in muhakemesi hak ve adle muvafık surette icra edilmiş olduğu takdirde hakkında sadır olan hükm-i idamın derun-i varakada muharrer fetva ve nukul-ı şer-iyeye muvafık olduğu vareste-i izahtır.[2]

İmza
Şeyhislam Mustafa Sabri

Bununla Saray'da oynanan dramın birinci perdesi kapanmış oldu.

Kemal Bey 10 Nisan 1919 Perşembe günü akşamüzeri Beyazıt Meydanı'nda asıldı. Ertesi günü, naaşı ailesine teslim edildi ve Kadıköy'e naklolundu.

Tıbbiye öğrencileri cenazeyi, üzerinde 'Türklerin büyük şehidi Kemal Bey' yazılı çelenk ile karşıladı. Kadıköy İtfaiye Karakolu önünden geçerken birtakım asker kendiliğinden cenazeyi selamladı, her adımda artan cenaze alayının geçtiği sokaklardaki evlerden kadınlar hıçkırarak gözyaşları ile mateme iştirak etti. Halk, Kemal Bey'in vazife kurbanı olduğunu biliyordu ve yine biliyordu ki, feragatla çalıştığı için ailesi geçim sıkıntısı içine düşecekti. Bu etki altında özel mahkemenin kararına ve adalet işlerine karışan yerli ve yabancıların baskılarına cevap veriyordu. Sıra rahmetlinin 'tezkiyesine' gelmişti. İmam Efendi sordu:

– Merhumu nasıl bilirsiniz?

Bütün cemaat birden gürledi:

– Büyük vatanperverdir, iyi biliriz Allah rahmet eylesin.

Kemal Bey millî ve dini törenle Kadıköy'de Mehmet Baba Dergâhı'ndaki ebedi yerini aldı, oraya gömüldü.

VALİ DOKTOR REŞİT BEY'İN İNTİHARI

Ermeni meselesinden hapsedilen eski Sivas Valisi Doktor Reşit Bey (Reşit Şahingiray) 25 Ocak 1919 tarihinde Bekirağa Bölüğü'nden kaçtı.

İtilâf Devletleri mümessilleri, bu firarın hükümet tarafından kolaylaştırıldığı iddiası ile tahkikata girişmişlerdi.

Hükümet bu ittihamdan endişeye düşerek bütün zabıta kuvvetlerini harekete getirdi. Reşit Bey'i ele geçirmek için çok sıkı bir takip başlamıştı.

Ayrıca Merkez Kumandanı Çerkes Ahmet Fevzi Paşa, uzak ve yakın bir isnattan kendisini korumak için hemşehrisi Reşit Bey aleyhine hususi ve aşırı bir gayret göstermişti.

Nihayet yakayı ele vereceğini anlayan eski vali, 6 Şubat 1919 tarihinde Nişantaşı ile Beşiktaş arasındaki bayırda beynine bir kurşun sıkarak hayatına son verdi. Merhumun cebinde bulunan vasiyetname mahiyetindeki mektubunda ailesine şöyle hitab ediyordu:[3]

Pek sevgili refikam ve çocuklarım,

Firarımdan dolayı... muhafız Paşa ile Polis Müdürü bütün şiddet ve kuvvetleriyle beni arıyorlar. Ermeni tazıları da bunlara iltihak etmişlermiş. Gayretsiz ve hissiz bazı dostlarımın ihmali, programımı sekteye uğrattı.

Utanmadan, teslim olmaklığımı tavsiye ediyorlar. Neticeyi karanlık görüyorum. Yakalanıp hükümetin oyuncağı, düşmanlarımın eğlencesi olmamak için, son dakikada intihar etmek fikrindeyim. Revolverim bir dakika yanımdan ayrılmıyor ve hazırdır. Hayatımın bence hiçbir kıymeti kalmadı. Bir müsait vakitte milletime son vazifemi yapar ve hayatımın bakiyesini tamamıyla size hasr ve tahsis ederim ümidiyle yaşamak isterdim. Ne çare, her istenilen olmadı. Sizi milletim için ihmal ettim. İstikbalinizi düşünemedim. Herkes beni Ermeni malı ile zenginleşmiş biliyor. Halbuki sizi temin-i maişetten aciz bırakıyorum. Bu da talihin bir cilvesi... ilâh.

Doktor Reşit Bey, genç yaşında hürriyet için mücadele etmiş, bu yüzden Abdülhamid'in gadrine uğramış eski deyimle mağdurin-i siyasiyedendi.Meşrutiyet ilan olununca, esas mesleği doktorluğu bırakmış, yeniden siyasete ve idari hayata atılmış, vali olmuştu.

Ailesine bıraktığı evrak arasında Ermeni meselesine ait vesikalarla bağlı olduğu makamdan aldığı emir ve talimat da vardı. Bugün tarih için değer olan bu belgeleri ileride kendisini müdafaa için saklamış olması hatıra gelir.

SİYASİ HAPİSLERİN GEÇİRDİKLERİ HAYAT, BİR AÇLIK GREVİ

Eski Dışişleri vekili dostum, sayın doktor Tevfik Rüştü Aras'ın Dîvân-ı Harp tarafından hapsedildiğini biliyordum.

Bekirağa Bölüğü'nde geçirdikleri tutuklu hayatı için beni aydınlatmasını kendisinden rica ettim. Söyleyecekleri, görgüye dayanan ve bizzat başından geçen hadiseler olacağı için tarih bakımından önemi vardı.

Muhterem doktor ricamı kabul ettiler, gönderdikleri 7.12.1944 tarihli mektuplarıyla aşağıdaki yazılı bilgiyi verdiler:

Kardeşim Bayar,

Size, biraz hapishane hayatımdan bahsetmekliğimi istediniz. Bu mevzuda hususi mahiyette ifadeye değer olacak bir şey yoksa da arzunuzu yerine getirmek için hatırlıyabildiğim kadarını hülâsa etmeye çalışacağım:

1919 kışı içinde Kadıköy'ünde oturuyordum. Her gün yeni kurduğumuz Teceddüt Partisi'ne devam ederek mağlubiyetin ve Mütareke'nin çok acı günlerini yaşayan milletimize elimizden gelebilecek her yardımı yapmaya çalışıyorduk. O günleri şüphesiz hatırlarsınız. İyi ve kötü, türlü türlü cereyanlar türemişti. İşte bu karışıklık ortasında doğru yolu aydınlatmak başlıca emelimizdi. Bu sebeple muhtelif parti ve teşebbüslerle tabiatıyla temasımız oluyordu.

Kuvvetle tahmin edebilirsiniz ki düşündüklerimi açıkça söylemekten tabiî çekinmiyordum. Daha harp esnasında askerî, mülki vazifemden istifa etmiştim. Fakat intihapla âzâsı olduğum Meclis-i Âlî-yi Sıhhî'deki yerim duruyordu. Fakat nedense bana toplantı günlerinden asla haber verilmiyordu. Bu cihet dikkatimi çekmişti. İşte bu senenin şubat ayı başında İstanbul Polis Umum Müdürü'nün bir tezkeresini, bir polis memuru evime getirdi. Ben de henüz çıkmamıştım. Tezkereyi okudum. Müdür-i Umumi Bey benden bazı malûmat almak üzere daireye gitmemi rica ediyordu.

Gelen polis memuruyla birlikte İstanbul'daki Polis Umum Müdürlüğü binasına gittim. Doğruca Polis Umum Müdürü'nün Muavini Sezai Bey'i ziyaret etmek istedim. Bu zât yakın arkadaşımız Sivas Valisi Muammer Bey'in kardeşidir. Sezai Bey benim ne için davet edildiğimden haberi olmadığını söyledi. Bu sırada Umum Müdür Bey benim dairesine geldiğimi haber almış Sezai Bey'in odasından çıkar çıkmaz birkaç polis memuru etrafımı aldılar ve benim tevkif olunduğumu söylediler.

Görüyorsunuz ki kapana düşmüştüm. Polis Umum Müdürlüğü'nün en üst katındaki odalarından en küçük bir odaya beni hapsettiler. Odanın kapısına silahlı bir nöbetçi koydular. Mevsim dediğim gibi kıştı, kar yağıyordu. Bu çıplak odada kaba bir tahta minderinden başka bir şey yoktu. Ne yatağım ve ne de yiyeceğim vardı. Bu soğuk odada tahta minder üzerinde elbisemi çıkarmayarak gündüzü ve geceyi geçirdim.

Ertesi günü evimden yatak getirtebilmekliğime müsaade edildi. Bu sayede aileme tevkif edildiğimi haber vermek mümkün oldu. Hapisliğimin ilk haftasını yapayalnız bırakıldığım hücrede geçirdim. Dışarda zaman zaman kulağıma gelen gürültülerden daha başkalarının da getirildiklerini anlıyordum.

Bir hafta da hep birlikte bu tevkifhanede kaldıktan sonra yine hep birlikte Bekirağa Bölüğü namı ile anılan askerî hapishaneye nakledildik. Orada da günler geceler geçiyor, hiç kimse ne için hapis edildiğimizi söylüyor, ne de adımızı soran oluyordu.

Bekirağa Bölüğü'nden yine ikiye ayrılmıştık. Ben, benim gibi fakir arkadaşlarımla birlikte meydan ismini koyduğumuz geniş bir koğuşta kalıyorduk. Diğerleri derece derece hususi odalara ayrılmışlar ve az çok rahat karyolalar ve yatak takımları tedarik etmişlerdi. Biz meydan sakinleri öbürlerinin istirahatlerini aramalarını tabiî görmekle beraber bulunduğumuz hal içinde, hususuyla memleketin içine düştüğü belalar ortasında rahatlık istemeyi biraz hafiflik sayıyorduk. Şurasını da aydınlatmalıyım ki, bizler gençlerdik.

Günler, aramızda kendi bahtımızdan çok memleket istikbali üzerinde temennilerle geçirilirken bir gün hayli bir müddet sonra tevkif edilip yanımıza getirilen eski Osmanlı mebuslarından Karasu Efendi, İstanbul'daki İtalya Yüksek Komiseri Comte Sforza'nın kendisini ziyaret ettiğini ve hâlâ bugüne kadar hiçbir sorguya çağrılmadığımızı nakledince, Comte'un memleketimizin başına nasıl bir idare gelirse gelsin adam olamayacağımızı söylediğini, hikâye edince çok müteessir oldum. Hakaretle dolu bir istida hazırladım, zamanın Harbiye Nâzırına gönderdim. Bu istidada diyordum ki: "Hakkımızda istedikleri cezayı reva görsünler, adilane olup olmadığını bile münakaşa etmeyeceğim. Fakat yerli ve yabancıya karşı hiçbir sorguya çağrılmamaklığımızın memleketimiz hakkında ne fena fikirler doğurduğunu gördükçe çok elem duyduğumu ifade ederek sorguya davet edileceğimiz zamana kadar yemek yememeye karar verdiğimi," bildiriyordum.

İstidâmı o sırada bizim gibi tutuklu bulunan Hüseyin Cahit Bey okuduğu vakit, "Çok güzel, ama sorguya çağırmamakta ısrar ederlerse sonuna kadar yemek yememekte dayanıp dayanmayacağımı," sordu. Memleketin uğradığı bu halin böylece hapishanede mefluç olarak bir şey yapamadığımı görüp durmaktansa ölmeyi kolaylıkla tercih edebileceğimi söyledim.

Bu karar üzerine diğer arkadaşlarla birlikte beni alkışladılar. İstida gönderildi. Ben de ağzıma bir şey koymamaya başladım. Hapishane Müdürü iyi bir zattı, yanıma geldi. Beni yemek yemek için kandırmaya çalıştı. İş başında bulunan hainlerin benim ölümümden memnun olacaklarını söylemeyi de esirgemedi. Kararımı değiştirmedim ve değiştirmeyi hatırıma bile getirmedim. Hükümet taraflısı İstanbul matbuatı, halka karşı benim asabî bir hastalığa uğradığımı ilan etmişti. Halbuki her vakitki gibi bu kararımı da sükûnetle tatbik ediyorum. Açlık grevine başladığımın üçüncü günü hepimizi sorgu hâkimi davet etti. Tevkifimden ancak üç ay sonra iki defa olarak sorguya çağrıldık. Ben de süt içmek suretiyle açlık grevine nihayet verdim.

Bu hapishane hayatında nakle, bu hikâyemden daha çok değeri olan hadiseler olmadı değil, fakat hepsi de keyfi bir idarenin hatırlanması bile insana keder veren küçüklüklerden ibaretti.

Bunlar arasında acıklı olduğu kadar tuhaflıklara vesile verenleri oldu. Bunlardan bir ikisini nakledebilirim. Mevkuflardan Kemal Bey –Yozgat mutasarrıf vekili– aramızdan alınarak hapishanenin bulunduğu serasker kapısı denilen binanın kapısı önünde asılmak suretiyle idam ediliyordu. aristokratlarımızın bulunduğu salonun pencerelerinden idam sahnesi görülebiliyordu. Merhum, üzerine ölüm ameliyesi yapılırken, halka hitabetmeyi ve onu tahrik etmeyi unutmamıştı. Zaten günlerden beri hepimiz de ölüm önünde titrememeyi birbirimize tavsiye ediyorduk. Derhal itiraf etmeliyim ki, mevkufların çoğu her ihtimali sükûnetle karşılamaya karar vermiş insanlardı.

Kemal Bey'in arkadaşı hapishaneye getirilince kendisini karşılamıştık. Kemal Bey'in idama ve kendisinin on beş sene ağır hapse mahkûm edildiğini söyledi. Bunun üzerine arkadaşlar kendisine geçmiş olsun diyorlardı. Bu da tabiî idi, idamdan başka herşey siyasi mahkûmiyetlerde daha iyi âtî ümit eden insanlara hafif görünüyordu. İşte bu sırada, orada bulunan eski İstanbul Mebusu Selâh Cimcoz bey on beş seneye mahkûm edilen arkadaşın tebrik edildiğini görünce gayri ihtiyarî, "Aman nasıl bir berzaha düşmüşüz ki, on beş seneye mahkûm olmak bile tebrik ediliyor," dedi. Hep gülüştük.

Arkadaşımız Şükrü Kaya da, İzmir'den getirtilerek sonradan yanımıza verilen hapislerdendi. Onunla da sık sık konuşurduk. Bir gün bana memleketi İstanköy'de şahidi olduğu bir hikâyeyi naklettikten sonra, "Düşmanlarımızın akılları varsa, bizi asarlar. Aksi takdirde kendilerinden biz hesap soracağız," demişti.

Tutukluğumuz aylarla uzun sürünce işsizlikten sıkılmaya başladık. Benim de dahil olduğum içimizden bir grup firar etmeye karar verdik. Dışarıdaki arkadaşlarımız vasıtasıyla her tertip alındı. Muhafaza ve nezaretimize memur edilen subaylar ve erler bizimle bir müddet konuştuktan sonra bize acıyorlar ve bizi seviyorlardı, firar kolay olacaktı. Tutuklu arkadaşlarımızdan Kara Kemal'in bazı husus tertibatını ikmal arzusu firarımızı geciktirdi. Bir tesadüf mü, yoksa herhangi bir şüphe üzerine mi, bilemeyeceğim, birdenbire muhafızlarımız değiştirildi. Yerlerine ecnebi askerleri ikame edildi.

Artık firar zorlaşmıştı. Yeni imkânları kollamakta olduğumuz bu günlerin bir sabahında, hatta daha sabah ağarmışken yattığımız salonun kapısı açıldı. Elinde kurşun kalemle yazılı bir kağıdı tutan bir subay, mevkufların isimlerini okuyarak çağırıyordu. İsmini işitenler kalkıyor ve dışarı çıkıyordu. Benim de ismimin okunduğunu söyleyen bir arkadaşa, "işitmediğim" cevabını vererek yatağıma yatmakta devam ettim. Böyle vakitsiz aranmak hoşuma gitmemişti. Bu suretle davet edilenlerin toptan Malta'ya sürüldüklerini bir iki gün sonra öğrendik. Benim gibi daha başka bazı arkadaşlarımız da kalmıştı. Bunların arasında İttihat ve Terakki'nin merkez-i umumi âzâsından Talât Bey de vardı. O da isimler okunurken adını işitmediğini söyledi.[4] Halbuki, bende yarı uykulu bir halde ismimin okunduğu zannı hasıl olduysa da, tekrar edilmediği için bir müddet kıpırdamadım.

Bu hadiseden iki üç hafta sonra vakit vakit aldığım bir günlük izinlerden birinde hapishane müdürü olan dostum Ali Bey o gün muvakkat tahliye edildiğimi söyleyince akşamı hapishaneye avdet etmedim [dönmedim] . Hapishane müdürü gerek yıkanmak gerek doktora gitmek gibi vesilelerle iptidaları dört süngülü ve bir subay, sonraları yalnız bir subay refakatinde izin verebiliyordu. Bu muhafızların elinden kurtulmanın bizim için kolay olacağını düşünerek, sonraları geri döneceğimize söz vermek suretiyle izin vermeye başlamıştı. Hakikatte bu söz vermek bizim için en çetin olanıydı. Çünkü söz verdikten sonra bizim için bu kadar iyi olan hapishane müdürümüzü müşkül hale koyamazdık. Muvakkat tahliyemin sebebini bile araştırmaya lüzum görmeden hapishaneye dönmedim ve hemen Anadolu'ya firar ettim. Eskişehir'de mukavemet hareketimizi tertibe koyuldum. Muvakkat tahliyemin sebebini aramamaktaki mütalâamın saiki de tevkifimdeki sebebin de bilinmemesinden ibaretti.

Yalnız şurasını iyi hatırlıyorum ki, sorguya çekildikten birkaç gün sonra mevkufların hemen hepsine tevkif sebeplerini bildiren resmî vesikalar verilmişti.

Halbuki bana bir şey denilmedi. Yalnız arkadaşlarımızdan bazıları ve hususiyle pek dost olduğum hapishane müdürü yüzüme zaman zaman mahzun olarak bakıyordu. Bu halde ağır bir töhmet altında olduğumu seziyordum. Nihayet bir gün Ali Bey'e neden tevkif olunduğumu öğrenmesini rica ettim. Israrım üzerine Ali Bey bir vesika çıkararak, "Sizin metin olduğunuzu bilirim. Fakat lüzumsuz yere keyfinizi kaçırmamak için tevkif vesikanızı elinize vermeye lüzüm görmemiştim. Madem ki ısrar ediyorsunuz alınız," dedi. Vesikayı okuyunca anladım ki, cürmüm 'Emniyet-i dahiliyeyi ihlal' imiş ağır cezasını hazırlamak zor değildi. Hapishane müdürü beye benim hakkımda ilk günlerden beri gösterdiği alâkadan dolayı teşekkür ettim ve "Mukadder olan yerine gelecektir" cevabıyla iktifa ettim. Vesikayı arkadaşlara göstermeye bile lüzum görmedim. Fakat Ali Bey'den vesikamın bana verildiğini öğrenmeleri üzerine kendilerinin bu hakikati bildiklerini fakat üzüldükleri için bana söylemediklerini anlattıkları zaman benden başka herkesin beni bekleyen akıbetten malûmatı olduğunu anladım. Hükme kadar varmayan böyle haksız ve ağır takibattan umumi af ile iki defa daha kurtulmuştum. Görüyorsunuz aziz kardeşim, siyasi hayatta memleketi, milleti için çalışanların, elem çekenlerin başına gelenlere nisbetle benim uğradıklarım en ağırları arasında sayılmaz. Sadece çalışmadan değil, hatta zahmetsiz olarak da hiçbir şey başarılamıyor ve hiçbir kıymetli hizmet yapılamıyor. Ben çektiklerimden değil, sizin gibi memleketimize mühim hizmetler görmüş kıymetli arkadaşlarımın takdirini çeken hizmetlerime rağmen aziz milletime henüz istediğim kadar hizmet edemediğimden melülüm. Hâlâ büyük milletimizin arzu ettiğimiz gibi inkişaf ettirilmemiş olması itibariyle hizmetlerimizle iftihar etmek değil, kâfi hizmet edememiş olmakla muztarip olmalıyız kanaatindeyim. Böyle düşünmekle sizinle mutabık olduğumu sanıyorum. (Bu satırların 1944 yılında yazıldığını hatırlatmak isterim / C. B.)

HÜKÜMET, DURUŞMA SIRASINDA SANIKLARI İNGİLİZLERE TESLİM EDİYOR, DÎVÂN-I HARBİN KARARLARI, VATANDAŞLARIN MALTA'YA SÜRÜLMESİ

Vali Reşit Bey'in intiharı, mahkeme safhaları ve nihayet bütün bunların üstünde olarak birçok kimselerin düşmanların arzu ve siperine gizlenerek mahvedilmek istenilmesi halk arasında heyecan uyandırıyordu. Vahdeddin hükümetlerinin bu yolda düşmanlara âlet oluşu da millî vicdanı sarsıyordu. Çünkü adalet bir taraflı baskı altına düşmüştü.

Bir gün, eski Bâbıâlî baskını gibi, bir kısım halkın, ittihatçıların, toplanıp hapishaneye hücum ile mahpusların kurtarılması mümkün görünüyordu.

Damad Ferit Paşa Hükümeti -kendi hesabına- böyle bir kuşku içindeydi. Dîvân-ı Harp kararı ile siyasi hasımlarını topyekûn mahvetmek cesaretini kaybetmişti. Çıkar yol olarak, bunların İngilizlere teslimini muvafık buldu. Damad Ferit Paşa ve Dahiliye Nâzırı Ali Kemal Bey, Vah-

deddin ile görüştü. Onun da muvafakati alındı. Memleket çocuklarının hapisten alınıp istedikleri yere götürülmesi İngilizlerden rica edildi.

Bunun üzerine doktor Aras'ın yazısında okuduğumuz gibi İngilizler ilkin Bekirağa Bölüğü'ndeki nöbetçileri değiştirdiler, yerlerine kendi askerlerini koydular. Akabinde mahpusların çoğunu alıp yük otomobillerine doldurdular, 200 süngülü askerin muhafazası altında şehir içinden geçirerek limanda bir vapura yerleştiler. Evvela Mondros'a, oradan Malta'ya götürdüler. San Salvador Kalesi'ne kapadılar.

İngilizler, Malta adasını yüksek seyiyedeki esirleri için merkez yapmışlardı. İşlerine gelmeyen diğer memleketlerin siyasi, askerî tanınmış millî liderleri, ihtilalcileri, fikir adamları gibi değerli insanları burada elleri altında bulunduracaklardı. Nereden ve kimlerin buraya getirilmesi gerektiğine doğrudan doğruya Londra karar veriyordu. Winston Churchill bundan bahsederken hatıratında şunları anlatmaktadır:

Bizim için harbin mukeddaratı Akdeniz'de alınacaktı. Bu sebeple, kendileri ile siyaset ve harp alanında mücadele ettiğimiz insanlardan elimize geçene ve şahıslara kıymet verdiklerimizin donanmamızın daimi kontrolu altında olan bir yerde toplanması şarttı. Müstahkem hususiyeti, İngiliz donanması için daima üs olması bakımından iyi yer üzerinde karar verilmek gerekirdi: Cebelitarık ve Malta... Ben şahsen Malta fikrinde idim. Başvekil Lloyd George benim görüşümü beğenince Malta kararlaştı.

Osmanlı Devleti büyükleri, bu karar üzerine buraya getirilmişlerdi. Damad Ferit Paşa Hükümeti'nden teslim alınan 63 kişilik ilk kafile şunlardan ibaretti: Sadrazam Sait Halim Paşa, Şeyhislam Hayri Efendi, Nafıa Nâzırı Abbas Halim Paşa ve Ali Münif Bey, Maarif Nâzırı Şükrü Bey, Dahiliye Nâzırı Hacı Adil Bey, yine Dahiliye Nâzırı İsmail Canbolat Bey İttihat ve Terakki Umumi kâtiplerinden İzzet Paşa kabinesinde Dahiliye Nâzırı Fethi Bey (Okyar), İaşe Nâzırı Kemal Bey (Kara Kemal) Hariciye Nâzırı Ahmet Nesimi Bey, Adliye Nâzırı İbrahim Bey, Valilerden Muammer, Abdülhalik (Renda), Rahmi (Avranos), Cevdet, Memduh Beyler; Mebusan Meclisi reisi Halil Bey (Menteşe), mebuslardan Feyzi, Zülfü Beyler (Diyarbakır), Sudi Bey (Rize), Hasan Fehmi Hoca (Kastamonu), Selâh Cimcoz, Hüseyin Cahit (İstanbul) Beyler, Hüseyin Kadri bey (Balıkesir), mithat Şükrü Bey (Mebus ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Umumi Kâtibi), Kâtib-i mesullerden Sabri Toprak ve Hamal Ferit Beyler, Şükrü Kaya ve Enver Paşa'nın babası Ahmet Paşa, askerlerden Enver Paşa'nın yaveri Mümtaz Bey, Mahmut Kâmil Paşa, Medine Müdafii Fahri Paşa, Teşkilât-ı Mahsusa'dan Kars Şûralar Cumhuriyeti'nin Kurucusu İbrahim Cihangiroğlu, Aziz Cihangiroğlu, Hasan Cihangiroğlu Beyler ve kabineleri üyeleri, Doktor Fazıl Berki Bey ve İngiliz esirlerinin kamplarını idare etmiş subaylar grubu...

Bu kafileyi daha birçokları takip edecektir. Bekirağa Bölüğü ile İngilizlerin birer zindan olarak kullandıkları Sansaryan ve Arapyan hanlarını dolduran memleketin aydın evlatları, parlamento üyelerinden, siyaset adamlarından, aydın gençlerinden birçok kişi Malta zindanına götürüleceklerdir. Bunlardan da sırası geldikçe bahsolunacak ve nihayet bu esaret macerasına nasıl son verildiği ileride görülecektir.

Damad Ferit Paşa, hasımlarının Malta'dan daha uzak yerlerdeki zindanlara kapatmaları lâzım geleceğini iddia eden bazı politika arkadaşlarına, "Onlar zaten ölüme mahkûmdurlar. Malta'ya da gitseler, Hindistan'da da bulunsalar bir daha bu vatana ayak basmaları imkânı yoktur," cevabını verdi.[5]

İngiliz yazarı Haron Armstrong diyor ki:

Bu sürgünlerin hikâyesi çok hüzün vericidir. Bunların bir kısmı bir iki Ermeni kadının lakırdısı veya düşmanlarının tahriki ile yakalanmışlardı. Birkaçı da yanlışlıkla hapsolunmuştu. Bundan başka bu zevat mevkileriyle, rütbeleriyle mütenasip olmayan bir şekilde hapsedilmişlerdi, hiçbir suçla sanık olmadan iki yıl mahpus kalmışlardı. Bunların hepsi bir arada idiler. Eski işler için tutulmuş olan siyasi suçlularla fena suçlar için yakalananlar birarada idiler. Bu durum Almanların Lord Balford'u birtakım adi suçlularla birlikte bir yere kapamalarına benziyordu.[6]

Yukarıdan beri anlattığımız muhakeme safhalarını toplu bir neticeye bağlamak için Dîvân-ı Harb-i Örfî'nin 3 Haziran 1919 tarihli celsesinden bahsedeceğim. Aşağıdaki satırlar Dîvân-ı Harp zabıtlarından sadeleştirilerek alınmıştır. Şöyle ki:

Reis duruşma başlayınca İstanbul Muhafızı'nın aşağıdaki tezkeresini okuttu:

Yargılanmak için, içinde bulunduğumuz ayın 26. Çarşamba günü saat 2.30'da yüksek mahkemelerine getirilen zatların, adı söylenen günde İngiliz kumandanlığı tarafından gönderilen bir binbaşıya teslim edilmiş olduklarından, gereken halin yapılması reisliğin yüksek reylerine bağlıdır.

29 Mayıs 1335 (1919)
İstanbul Muhafızı
Mirliva Sait

Reis, savcıya hitabederek:

– Bir mütalâanız var mı?

Savcı yardımcısı Feridun Bey:

– Büyük, ulu İngiltere devletinin İstanbul siyasi mümessilleri tarafından cezaevinden alınıp, cinayetle tutuklu bulunan Sait Halim Paşa ve arkadaşları bilinmeyen bir semte gönderilmiştir.

Ceza muhakemeleri usulünün bu baptaki yetkisine uyularak onlar hakkındaki davanın ayrılmasını isterim.

Bu iddiadan sonra mahkemenin kararı okundu:

Sanıklardan eski sadrazam Sait Halim ve eski Nafıa Nâzırı Abbas Halim Paşalar'la, eski Şeyhislam Hayri Efendi, eski Hariciye Nâzırı Ahmet Nesimi ve isimleri yukarıda yazılı diğer beylerin İtilâf Devletleri tarafından başka yere götürülmüş 67 kişi arasında oldukları İstanbul Muhafızlığı'nın yazısından anlaşılmış ve bundan dolayı mahkemede hazır bulunmaları ellerinde olmadığı belli bulunmuş olduğundan, evvelce başlamış olan mahkemelerine kaldığı noktadan başlanarak, tamamlanmak üzere şimdilik bunlara ait mahkemenin ayrılmasına ve eski Ticaret Nâzırı Mustafa Şeref Bey'e henüz tebliğ yapılmamış olduğundan, geldiğinde kanuni icabına bakılmasına oybirliğiyle karar verildi.[6]

Savcı yardımcısı beyin yukarıda okuduğumuz parlak iddianamesine rağmen 'Bütün eczasıyla beraber vicdanlarında güya hiss-i adaletten başka bir şey beslemeyen heyet-i hâkime' devletin istiklalini, kaza hakkını düşünmeden memleket çocuklarının düşmana teslim edilmiş olmasını adeta memnunlukla denilebilecek bir sükûnet ve sessizlikle karşılıyordu!

Savcı yardımcısı ise tekrarladığı beyanatında:

Madem ki İstanbul'da İngiltere devlet-i fahimesinin mümessil-i siyasileri, mevkuflara 'vaz'iyed edip' sevkediyorlar, şu halde bu cemiyetimizin, bu meclis-i âlînizin de bu işlerle alâka ve münasebeti olduğu anlaşılıyor. Bunun için kanun ile hiçbir alaka ve irtibatı olmayan siyasetten bizzarur bahse mecbur oluyorum,

diyerek Avusturya veliahdının Bosna-Hersek'de öldürüldüğünden başlayarak siyasi olayları kendine göre anlatıyor, böylelikle son hareketi (teslim keyfiyetini) adeta mazur göstermeye çalışıyordu. Mahkeme ayrıca:

Kiremitçiyan adında bir Ermeniyi kanuna uygun olarak hapseylediği halde eğer hükümet-i seniyyece İngiltere mümessili siyasiliğinin iltimas-ı katisi terviç buyurulmak mecburiyeti görülüyorsa serbest bırakmaya hazır olduğunu,

Dahiliye Nezareti'ne bildiriyordu.[7]

Vesikalarla anlattığımz hadiseler adli ve siyasi tarihimizde bütün ağırlığıyla ilk defa yer alıyordu.

Bu sırada İngiliz yargıçları, Almanya İmparatoru II. Wilhelm'in Londra'da muhakeme edilmesi teklifini münakaşa ediyorlar, böyle bir gelenek ve kanun olmadığından siyasi intikama âlet olamayacaklarını söylemekle şahıslarını ve mesleki şereflerini yükseltiyorlardı.

Mağlup Almanlara gelince, milyarlarca tazminata katlanıyorlar, fakat evlatlarından birinin düşmana teslimine razı olmuyorlardı.

Sanıkları yabancılar alıp götürdükten sonra Dîvân-ı Harb-i Örfî, önemini kaybetmekle beraber, yine Saray'ın Bâbıâlî'nin emri altında vazifesine devam etti. Eski Sadrazam Talât, eski Harbiye Nâzırı Enver, eski Bahriye Nâzırı Cemal Paşalar'la eski Maarif Nâzırı Dr. Nazım Bey'in

idamlarına 'fer'an fail olan' eski Maliye Nâzırı Cavit ve eski Ticaret ve Ziraat Nâzırı Mustafa Şeref Beyler'in 15'er yıl hapislerine, medeni hukuktan ıskatlarına (düşürülmelerine), haczedilmiş mallarının usulü dairesinde idaresine gıyaplarında karar verdi. Suçları: kuva-i selâsenin (üç kuvvetin) üstünde dördüncü bir kuvvetle Osmanlı Hükümeti'nin kanuni şeklini değiştirmek, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin manevi şahsiyetini temsil etmekti.

Türkiye'nin ünlü felsefe ve ilahiyat bilginlerinden eski Şeyhislam Musa Kâzım Efendi de aynı suçtan 15 seneye mahkûm olmuştu. Cezası bir süre sonra Edirne'de 'ikamete' çevrildi. Burada öldü. Mahkeme eski Ayân Reisi Rifat ve eski Posta ve Telgraf Nâzırı Haşim Beyler hakkında beraat kararı verdi.

İZMİR OLAYLARI, EGE İÇİNDEN KAYNAMAYA BAŞLADI

Yunanlıların Balkan Harbi'nin kendilerine sağladığı kolay zaferden sonra, millî emelleri kuvvetlenmiş, cihan savaşının sonunda da cüretleri son haddine varmıştı. Memleketin bütünlüğüne ilk saldırı buradan gelecekti.

İtalyanlar da Yunanlıların rakibi halinde memleketimizin bu güzel parçasını ele geçirmek için uğraşıyorlardı.

Bu iki başlı saldırını ilk ve onlarca en önemli yeri Ege Bölgesi, Akdeniz kıyıları olacaktı. Nitekim hadiseler böylece kendini göstermekte gecikmedi. İzmir içinden kaynamaya başladı, iç ve dış politikanın adeta merkezi halini aldı. Şimdi de bu olayları ele almak istiyorum.

20 GÜN MAKAMINDA OTURABİLEN BİR VALİ, YERİNE GELENİN HALİ, BU ARADA OLANLAR

İzmir Valisi Rahmi Bey (Rahmi Avranos) Meşrutiyet'in ilanından beri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tanınmış şahsiyetlerinden biriydi. Valiliği sırasında geniş yetki ve otorite ile çalışır, iş görürdü.

Mütareke'den sonra vazifeden uzaklaştırılan ilk vali olmuştu. İzzet Paşa Kabinesi iktidara gelir gelmez Nurettin Paşa, kolordu kumandanı ve vali vekili olarak adeta baskın halinde Aydın'dan gelmiş, valilik makamına oturmuştu.

Şimdi de Nurettin Paşa'nın yerine eski Şam Valisi Tahsin Uzer, asıl vali olarak gönderiliyordu. 30 Ekim 1918.

Tahsin Bey kalabalık bir teftiş heyetiyle İzmir'e geldi. Müfettişler Dahiliye Nâzırı Fethi Bey ile Teftiş Heyeti Reisi Hamit Bey'den, Rahmi

Bey'in bütün işlerini sıkı bir surette didiklemek için talimat almışlardı. Tanıdığım bir mülkiye müfettişi, Abdullah Bey, yanıma geldi, yeni valinin benimle görüşmek arzusunda olduğunu söyledi.

Yine buhranlı bir devir olan 'büyük kabineden' sonra Bursa'ya vali vekili olarak geldiği zaman, Tahsin Bey'le tanımıştım. Kendisine karşı yabancılık duymuyordum. İttihat ve Terakki Hükümeti'nin tanınmış valilerindendi. Vilayet makamında buluştuk. Bu sırada alınan tedbirlerden, bu görüşmeyi başkalarının görmesi arzu edilmediğini hissettim. Benimle görüşmek hoşa gitmeyen bir haldi demek. Ben bu ve buna benzer şeylerden üzüntü duymuyordum, artık alışmıştım.

Tahsin Bey cemiyetin halk nazarındaki mevkiini anlamak istedi. Savaş zamanında geçen işlerden malûmat almak arzusunu gösterdi. Böylelikle işin Rahmi Bey'e gelip dokunacağını anladım.

Savaşı kaybeden bir partinin durumu şüphe yok ki iyi olamazdı. Bunu tebarüz ettirdim. Bütün harp senelerinde parti icraatı ve şahsım bakımından çekinecek bir durum olmadığını anlattım. Eski vali ile aramızda, bilinen bazı işlerde görüş farkı, prensip anlaşmazlığı vardı. Bu sebeple benim aleyhte bulunacağımı, kendileriyle beraber olacağımı düşünebilirdi. Bunu önlemek istedim. Herkes için faydalı olmaktan başka bir şey düşünmediğimi, çalışma tarzımızda ifrat ve tefrit olmadığını anlattım. Cemiyet içinde insanların kuvveti masum oluşlarındadır dedim ve ilave ettim (ki, bu Rahmi Bey hakkında düşüncelerine cevaptı).

Günün dedikoduları üzerinde durmaktan ziyade yarının büyük tehlikesini görmek, önlemek vazifemizdir. Yakında İzmir limanı milletlerarası münasebete açılacaktır. Bu yoldan gelecek zehirli propagandalar, yabancı ihtirasları şiddetlendirecektir. Düşmanlar intikam almaya kalkacaklar siyasi ve millî ihtiraslarını açıktan tatmine çalışacaklardır. Bütün Ege kan ve ateş içinde kalacağından endişe ederim. Sizin Rumeli'nden, Dırama'dan tanıdığınız Hrisostomos bugün dahi İzmir'in resmen metropolitidir. Yakında vazifesi başına döneceğinden şüphe etmem. Memleketin hali fena, çok fena olacaktır. İzmir için bana kaygı veren hal –şimdiki halde– bunlardır,

dedim, Tahsin Bey, vaktiyle idare hayatında metropolitle karşı karşıya gelmiş, onunla mücadele etmişti. Adını işitince başkalaştı.

Sözlerimin etkisini, valinin yüzünde beliren kırmızı hatlardan anlıyordum. O da her şeyi unutmuştu. Yanından dostça ayrılmıştım. Yıllarca sonra bu konu üzerinde konuşurken Tahsin Bey bana şunları söyledi:

Bana söylediklerinizi ben, henüz düşünmemiştim. Sizden ayrıldıktan sonra tüccarların bir toplantısına reislik etmiştim. Günün iktisadi bir meselesini müzakere ediyorduk. Ben adeta kendimi kaybetmiştim. Mütemadiyen, "fena, çok fena olacak" sözleriniz, bütün düşünceme hâkim oluyordu.

BÖLÜM 6

NURETTİN PAŞA İZMİR VALİSİ VII. KOLORDU KUMANDAN VEKİLİ

İzzet Paşa Kabinesi'nin tayin ettiği Tahsin Bey'i, 20 gün kadar iş başında kaldıktan sonra, Tevfik Paşa Hükümeti, iktidara gelir gelmez azletti. Yerine Hürriyet ve İtilâf Partisi adamlarından ve eski valilerden Ethem Bey adında birini gönderdi.

Bu zatı halk, valilik fermanını okuttuktan sonra söylediği nutku ile tanıdı. Nutku ve nutkundan sonra "Pot kırdım mı?" diye yanındakilere soruşu gazetelerin diline düştü.

Meşhur demecinin baş taraflarında:

> Sana hitap ediyorum ey Türk kavmi! Padişahlarının, Ertuğrul, Osman, Orhan ve Muratlarının gür ve kalın, yüksek seslerine 'kulaklarını kabartarak' bu diyarlara gelmiş olan kadim Türk kavmi, sen ayağını bastığın yerlerde adalet saçardın. Gerçi Rum beyleri ile harp ederdin, fakat bu onların hisarlarını almak içindi,

dedikten sonra o günlerin âdetine uyarak azınlıklar politikasını ele alıyor, bilhassa millî iktisat bakımından şunları söylüyordu:

> Onlar (azınlıklar) rakipsiz ticaret,[1] sen (Türkler) kayıtsız ziraat ederek zengin, müreffeh hepimiz adil bir hükümetle bir padişahın bir hakiki meşrutiyetin, tam bir müsavatın zararlı mihnetleri mahveden güneşi altında hür ve mesut yaşayın.
>
> İyi bilin ki, Nuşirevân'ın adaleti eski İran'ın inkırazına mani olamadı. İranlılar hakikat, hak ve adalet güneşine gözlerini yumdular ve söndüler. Uyan, silkin ey Türk kavm-i asili, ey koca Osmanlı milleti.

Tevfik Paşa Hükümeti'nin yeni valiye verdiği kıymet, olsa olsa eski hükümetin kendisine iş emniyet etmemesi yüzündendi. Eskilere düşman oluşundandı. Eski hükümete düşman olmak ise yenisine candan bağlı olmak demekti.

Hükümetin ne düşündüğünü bir tarafa bırakalım, bizim için bu zatın hoşa giden bir tarafı vardı: Kötülük etmeye de muktedir değildi.

Gazeteler zavallıyı o kadar hırpaladılar ki, az sonra hükümet, kendisini bu mühim vilayetin başından almak zorunda kaldı.

NURETTİN PAŞA ASİL VALİ

Nurettin Paşa bu defa asil vali ve Yedinci Kolordu ve İzmir Havalisi Kumandanı olarak tekrar İzmir'e iş başına geldi (Ocak 1919).

Nurettin Paşa vakarlı bir askerdi. Çalışır, gördüğü işleri göstermekten hoşlanırdı. Sivil işlerde kendi zihniyetine göre muhit yaparak çalışmayı severdi. Milliyetçi değildi. Türkçülüğü reddederdi. Nazari alanda kabul etmediği milliyetçilik ve Türkçülük, şuurunda ve hareketlerinde mevcuttu. Dindardı, ümmetçi idi ve İslam politikası güderdi, asla Osmanlı değildi.

Askerî ve idari kuvvetleri elinde toplayan Nurettin Paşa'dan birçokları, pek çok şeyler bekliyordu. Hükümet otoritesini koruyacağı, hiç olmazsa asayişi sağlayacağı umuluyordu. Hocalar, şeyhler kendisi ile beraberdi. Türkçüler, çalışmalarına engel olmayacağını sanıyorlardı. Askerler Kûtülamâre" galibinin kumandasında bulunmaktan memnunluk duyuyorlardı. Münevverler şerre alet olmayacağını, zamanında kanunsuzluk yapılmayacağını iddia ediyorlardı. Hasılı İzmir'in millî muhitinde esen hava, Paşa'nın lehine idi.

Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin içeride ve dışarıda bulunan şefleri yeniden iş başına geçmiş, çalışmaya başlamışlardı. İzmir'de de şubelerini açmışlar, idare heyetine seçilenleri ilan etmişlerdi.[2]

Nurettin Paşa'nın bunlarla beraber çalışması, en ileri manasında Osmanlılık ve unsurların itilâfı esasına dayanan azimli bir politika takip etmesi demekti. Halbuki son zamanlarda Rumlar açıktan açığa Yunanlılarla işbirliği yapıyorlardı. Bunun açık manası Osmanlılık camiasından ayrılmayı istemekten başka bir şey değildi. Hürriyet ve İtilâf Partisi ise Metropolithane yoluyla onları hoşnut etmek siyasetini güdüyordu. Halbuki bu iki zıt ucu bir araya getirmek, telif etmek mümkün değildi.

Yeni valinin tutunabilmesi için ayrıca Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin intikam politikasına da âlet olması lâzımdı. Bunları yapabilecek miydi? Onların istediği gibi hareket ettiği takdirde silip gidecekti. Kanatlarına sadık kaldığı zaman atılacaktı. Nitekim ileride göreceğiz, iş başından uzaklaştırıldı.

İZMİR'DE TECEDDÜT PARTİSİ, GAZETELER, NEŞRİYAT

Teceddüt Fırkası (partisi), kâtib-i mes'ullerden bazılarını tasfiye etmişti. Bana, yeni parti namına yine İzmir'de çalışmaklığım bildirildi.

Çok genç iken içinde maneviyatımı bulduğum İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin akıbetinden müteessirdim. Bununla beraber Teceddüt Fırkası'nın (partisinin) ömürlü olacağından emin değildim.

Yeni partinin başına geçenlerin ahlaki değerlerine, vatanseverliklerine diyeceğim yoktu. Ancak bunların çoğu bir tarafa dayanarak iş görmeye alışmışlardı. Şimdi kendi başlarına çalışacaklar, partilerine destek olacaklardı.İşte bu düşünce altında emri vakii kabul eder göründüm. Yeni partinin kanuni formalitesini yaptırdım. Ben yine eski ismimle kâtibi mesul idim.[3]

Bir gün ziyaretime emekli kurmay albay, Prizrenli Selâhattin Bey geldi. Kulüp kapısı üzerindeki levha dikkatini çekmiş. Teceddüt Fırkası kelimelerinin altından 'İttihat ve Terakki' ismi seçiliyormuş. Bu hali tuhaf bulduğunu anlattı. "Tesadüf, öyle olmuş," dedim.

– Düzeltme yecek misiniz?

sorusuna karşı gülerek:

– Zamanın tesiri ile altta kalanlar bir gün yine zamanın tesiri ile üste çıkabilir, hayat böyledir. Bekleyelim,

cevabını verdim. Selahattin Bey'in Meşrutiyet'in ilanı sırasında, Manastır ve çevresinde rahmetli Niyazi ve Eyüp Sabri Beyler'in dağa çıktıkları zaman hizmeti görülmüştü. Bu itibarla kendisine eski bir ittihatçı denilebilirdi. Sırf bu duygu ile saygı gösterirdim. Aramızdaki, anlattığım konuşma bu etki altında olmuştu, işe latife de karışmıştı.

Birkaç gün sonra Nurettin Paşa ile konuşurken bana:

İttihat ve Terakki tekrar üste çıkacakmış, öyle mi?

dedi. İki asker arısında sıkı münasebet olduğunu bildirdim. Bu sualin nereden ve ne için geldiğini anlamakta gecikmedim. Nurettin Paşa şahsıma karşı iyi davranırdı. Fakat bu sözü, vali olarak, esas düşüncesini anlatmış oluyordu. Selâhattin Bey'le aramda geçen bu kelime oyunu bize çoğa mal olmak istidadını göstermişti.

İzmir'de Teceddüt Partisi'nin açılışından bahseden Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin *Müsavat* ve *Islâhat* gazeteleri, aleyhimizde mahut Ali Kemal üslubu ile atıp tuttular.

Teceddüt Partisi'nin mes'ul kâtibi Celâl, âzâları olarak gösterilen mebus Rah-

mi, Raşit, Sırrı ve Ferit Beyleri, dünya bir araya gelse İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu memlekette zararlı tohumlar saçan ruh ve keyfî icraatından ayıramaz.

Başka bir zaman da:

Buradakiler öteden beri merkezden gelen emirlere itaat etmeyi nefislerine borç bilen vatanperverlerdir. Korkarız ki, bu kâmil itaat memleketimizde yine muzir ve felâketli eserler meydana getirmesin,

diyorlardı. Rumluk âlemi yeni parti kurulmasına, İttihat ve Terakki'nin isim değiştirip, değtirmemiş olmasına ehemmiyet vermiyordu. Onlarca, her milliyetçi, her Türk 'İttihat Komitesinden'di, topyekûn isimleri Jön Türk'tü. Hakikatte ise itiraf etmeli ki yeni ve eski parti namına iş görmeye imkân yoktu. Zamanın şartları o kadar ağır, o kadar ezici ve eskisine nisbetle o kadar çok değişmişti ki ancak bu yeni şart altında memleketin yakın istikbali ve istiklâli düşünülebilirdi. Bütün gayretlerimizi bu noktaya, kurtuluş hareketine bağlamamazı gerekirdi, nitekim İzmir'den, ilçelerden büyük tehlikeyi gören bazı vatanseverler silahları ile hizmet için bana başvuruyorlardı. Bunları o sırada elde tutmakla beraber vaktimi *Halka Doğru* dergisinde çalışmakla geçiriyordum.

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ MALLARININ MÜSADERESİ, İÇTİMAİ İKTİSADİ VARLIKLARININ BALTALANMASI, MÜDAFAA-İ MİLLİYE VE DONANMA CEMİYETLERİNİN KAPATILMASI

4 Şubat 1919 sabahı İzmir Polis Müdürü, yanında beni takibe memur edilen Polis F... ile kulübe geldi. Hükümetin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bütün varlığına el koymak kararını tebliğ etti, mevcut eşyayı gözden geçirdi, kulübün kapısını mühürledi.

Cemiyetin bir ilim ve irfan müessesesi olan Millî Kütüphane'nin kapısı önüne nöbetçi polisler kondu.

Hususi bir tezkere ile Vali Nurettin Paşa'ya müracaat ve şikâyet ettim. Kulüp binası cemiyetin malı değildi. Şahsım namına kiralanmıştı. Buna da işaretle müsadere devrinin yeniden açılamayacağını yazdım:

Sizi hürmete değer bir devlet adamı bildiğimiz için, haksızlığa vasıta olmaktan nefsinizi korumanızı dileriz,

dedim. Ertesi günü dilekçemin cevabını, binanın Dîvân-ı Harb-i Mahsus'a tahsis edildiğini görmekle almış oldum. Benim için uydurulmuş bir Ermeni tehcir meselesinden burada yargılanacaktım. (Bundan az önce bahsettim, bak. s. 35.)

İzmir'de yatılı yatısız orta derecede bir ticaret mektebimiz vardı. Kıymetli gençler yetiştiriyordu. Bu da İttihat ve Terakki'nin malı olduğu için kapatılacaktı. Kazalardaki münevver ailelerin çoğu, çocuklarını mektebimize emanet ediyorlardı. Umumi bir sirkülerle evlatlarını aldırmalarını rica ettim. Ertesi günü *Anadolu* gazetesinde,

İttihat ve Terakki düşmanlığını irfan ocaklarını, ilmi ve millî müesseseleri tarümar etmek derecelerine vardıranlar, tarihin takbihinden kendilerini kurtaramayacaklardır,

yolunda bir yazı çıktı. Vilayet Hususi İdare Encümeni âzâları arkadaşlarımızdı. Bunlar da bizim gibi okulun beklenmeyen akıbetinden müteessirdi. 'İkinci İdadi' namı altında idarelerine alarak kapanmaktan kurtarıldı.

Bu günlerde, 8 Şubat 1919'da, yine hükümetin kararı ile donanmaya fiili faydası dokunmuş 'Donanma' ve 'Millî Müdafaa' cemiyetleri kapatıldı, bütün mallarına ve paralarına el kondu.

Donanma Cemiyeti deniz kuvvetlerini artırmak, Millî Müdafaa Cemiyeti Balkan Harbi felâketinin yaralarını sarmak için İttihat ve Terakki Hükümeti zamanında kurulmuşlardı, idareleri müstakildi. Bu kurullar İttihat ve Terakki'ye destek olabilir korkusu ile yıkılmak isteniyordu.[4]

MİLLÎ KÜTÜPHANE'YE EL KONDU
MİLLÎ ADINDAN KORKULUYORDU

"Millî Kütüphane" İzmir İttihat ve Terakki Cemiyeti "İlim ve İrfan" Encümeninin kararıyla Ocak 1911 tarihinde kurulmuş, 23 Haziran 1912 tarihinde umumun istifadesine açılmıştı.

İlk senenin bilançosunda aşağıdaki mütevazı rakamlar görünmektedir:

Sermaye	TL. 222,27	:	Kitaplar	TL. 40.62
İhtiyat	TL. –,–	:	Binalar	TL. 337.21
Borçlar	TL. 727,03	:	Demirbaş	TL. 548.14
			Alacak	TL. 11.42
			Kasa mevcudu	TL. 11.92
Yekûn	TL. 949.30	:	Yekûn	TL. 949.30

Bu başlangıçtan sonra yeni modern bir bina inş~~a ettirilmiş,~~ yanına müesseseye devamlı gelir sağlayacak bir sinema yaptırılmıştı.

Millî Kütüphane feragetli çalışmalardan sonra, her muvaffak eser gibi muhitte sempati ile karşılanmış, yardım görmüştü.

Yeni iktidarca el konduğu zamanlardaki durumu: 13.446 lirası ihtiyat akçesi olmak üzere para mevcudu 32.872 liraydı. 15.000 lira oranında yıl-

lık geliri vardı. Bilanço rakamlarını bir tarafa bırakırsak kütüphane binalarının kıymeti o zamanın parasıyla yarım milyon liradan fazlaydı. Çeşitli lisanlarda kitapların sayısı 31.266 ciltti. Her sene 30.000'e yakın okuyucu kütüphanenin salonlarını dolduruyordu.

İşte bu şekilde başlayan, istikbal için büyük ümit veren bir hayır kurumu da iç politikanın şuursuz cereyanlarından kendini kurtaramamıştı. Kütüphaneye el konduktan sonra 'millî' adı değiştirilmek istenilmişti.

Yeni neslin bunları bilmesinde fayda olduğu için yazıyorum.

Veali Nurettin Paşa, kendine göre bir 'cemaat-i islamiye' kurmak istemiş, esaslarını hazırlamak için yukarıda adı geçen emekli Albay Selâhattin Bey ve Hoca Yusuf Efendi ile bazı kimseleri çalıştırmıştı.

Türk olmayan unsurlar bu teşebbüsten memnun olmuşlardı. Bazı hocalar bunun mesleki itibarlarını kuvvetlendireceğini sanmışlar, diğerleri ise ırk esasına dayanan duyguları zedelenmeden, burada söz sahibi olacaklarını ummuşlardı.

Esasen Türk milliyetçilerini hazmedemeyenlerin çoğu, zahiren İslamcılık, ümmetçilik perdesine bürünmüş, mutaassıp ırkçılardı. Sonraları bu hakikat daha iyi anlaşılmıştı. Bu ırkçılar Türk hâkimiyetinin zaafa uğradığı zamanlarda veya zail olduğu yerlerde ırklarının adını taşıyan kulüpleri ve cemiyetleriyle iç yüzlerini açığa vurmuşlardı.

O zaman hâkim olan telakkiye göre Müslüman halis Türkler için, İslam cemaati devlet mefhumunun içindeydi.

Hıristiyan azınlıklar ise dini, ruhani ve aynı zamanda siyasi, içtimai ve medeni işleri için patrikhaneyi merci tanımışlardı. Bu itibarla Türkler bu hususlarda devletçi, Hıristiyan unsurlar ise cemaatçı olarak kalmışlardı.

Millî varlığımızın dayanağı devletimizin, istiklalimizin devamı veya ortadan kalkması bazı kimselerce galip devletlerin insafına bağlı kaldığı sanılan tehlikeli bir zamanda İslam cemaatları teşkili ve bunlara idari veya siyasi hüviyet taınması bir ümitsizliğin işareti olabileceği hatıra gelmişti. Fakat bunu hiçbir kimse itiraf etmiş değildi. Her ne ise... Millî Kütüphane'nin bu hayali İslam cemaatına mal edilmesi, bir gaye olarak ele alınmıştı. Paşa'nın çekilmesi ile İslam cemaatı işi olduğu yerde kalmış, yerine gelen ve kendisinden uzun uzun bahsedeceğim mahut Vali İzzet Bey yeni bir idare heyeti tayini ile o da kütüphaneye başka bir şekil vermişti.

Bana temin olunduğuna göre, yeni valinin kafadarlarından yeni heyet üyesinden metropolitle ve Yunanlılarla sıkı temasta bulunan Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin başkanı Avukat Sadık Bey kütüphane ile sinemasının başında bulunan 'millî' kelimenin atılmasını heyete teklif etmişti.

Bu isim Yunanlıları sinirlendiriyormuş Yunan jandarmalarının müdahalesinden önce teklifinin kabulü lâzımmış!

Yeni heyetin karaladığı nizamnamenin birinci maddesinde bu cihet şöyle açıklanmıştır:

1920 senesi evâilinde (başlarında) heyet-i idareyi terkip etmiş olanlar cihan harbinin bu mübarek vatana tasallut etmiş olduğu avakibinden mütenebbih ve mülhem (sonuçlarından uyanan ve ilham alan) ve aynı zamanda millî tabirinin yar ve ağyar indinde fena tesir ve telâkkiye uğrayabileceğini dahi müdrik olarak (anlayarak) 'Teşvik-i Maarif Cemiyeti' ünvanıyla bir cemiyet teşkilini ve 'Millî Kütüphane' isminin İslam Kütüphanesi namına kalbini tasmîm ederek icabına tevessül eylemişlerdir.

Bu şekilde isim değiştirmekle Yunanlıların arzusuna –bilerek– veya bilmeyerek hizmet etmiş oluyorlardı. Yunanlılar ve her istilacı devlet, girdiği yerde millî ve Türk kelimesini, onun benliğiyle beraber unutturmak istiyordu. Bugün dahi istilacı devletlerin ele geçirdikleri yerlerde aynı siyaset ve düşünce hâkimdir.

Yeni cemiyetin gayeleri arasında şunlar da vardı:

Ehl-i İslamın muhabere ve muvasalatının teaddüt eve tekâmülü sebebiyle yekdiğerine pek ziyade girift (karışık) edilmiş olan milletler arasında kendisine layık bir mevki irfan ihraz etmesini temin için yevmi, muvkut cerâit (gazeteler) ve risâil (risaleler-dergiler) neşri ve müşkülâtı halledebilecek esâtizeden (üstadlardan) mahrum mahallelerden istilzam olunacak es'ileye (sorulara) cevaplar îtâsı ve basiteler tersimi, kıble istikametlerinin tayini, imsakiyeler tanzimi gibi ilmi ve fenni fiiliyat ve tersimat ile dahi imkân dairesinde iştigal olunabilecektir.

Yeni idare heyeti âzâları kadın meselesini de münakaşa etmişlerdir:

Kadınların okur yazarlarından ancak 45 yaşını aşmış olanların –velilerinin izni alınmak şartıyla– cemiyete girmeleri caiz görülmüştür.

'İslam Kütüphanesi' İslam kadına vazife verebilir mi? Bu suali yeni heyet azasından Refik Bey adında biri sormuş, arkadaşlarının, "Evet!" cevabı üzerine büyük bir prensip ihtilafı karşısında kalan devlet adamı ciddiyeti ile, "O halde aramızda içtihat farkı vardır, duramam," deyip, çekilmişti.[5]

İzmir geri alındıktan sonra, Millî Kütüphane eski kurucuları tarafından temel gayesine göre idare olunmaya başlamış, bugün Türkiye ölçüsünde özel teşebbüs olarak çok inkişaf etmiştir.[6]

31 Aralık 1966 tarihinde istifadeye sunulan kitapların sayısı 91.732'yi bulmuştur. Bunlardan 82.155'i esas kütüphane ve 9.577'si 'ödünç kitap servisine' aittir. Her yıl, ortalama kırkbeş bin okuyucu, kütüphanenin salonlarını doldurmaktadır.

1955 yılında, köylü vatandaşlarımızın bilgi ve kültür seviyelerini yükseltmek gayesiyle 'gezici kitaplar servisi' kurulmasına karar verilmişti. Bugün teşkilatı tamamlanmış, kitapları alınmış, kitap çantaları hazırlanmış kütüphaneye ait otomobillerle belli bölgelerdeki köylere götürülmekte, okutturulmaktadır.

HALKA DOĞRU CEMİYETİ VE MECMUASI

1918 yılının yazında İzmir'e gelen Dr. Nazım Bey ve Vali Rahmi Bey ile Halka Doğru Cemiyeti'nin kurulmasına karar vermiştik. Bu uğurda toplanan paranın yekûnu 20.000 lira oranında idi. Paralar bankaya yatırılmış, cemiyetin sandık eminliği ile mutemetliğini eski Halep Valisi Tevfik Bey üzerine almıştı. Ben cemiyetin umumi kâtibi ve derginin müdürü idim. Her ikimiz fahri olarak çalışıyorduk.

Ziya Gökalp ve arkadaşları da İstanbul'da ayrı bir *Halka Doğru* dergisi çıkarıyorlardı. Ziya Bey, 1923 yılında basılan *Türkçülüğün Esasları* adındaki eserinde bundan bahsetmektedir. Ziya Gökalp'e göre;

Halka doğru gidecek olanlar milletin güzîdeleridir. Bu milletin münevverlerine, mütefekkirlerine o milletin güzîdeleri adı verilir. Güzîdeler yüksek tahsil ve terbiye görmüş olmakla halktan ayrılmış olanlardır.

Güzîdeler medeniyete maliktir. Halkta hars (kültür) vardır. O halde güzîdelerin halka doğru gitmesi şu iki maksat için olabilir:

1) Halktan harsî bir terbiye almak için halka doğru gitmek. Çünkü halk, millî harsın canlı bir hazinesidir.

2) Halka medeniyet getirmek için halka doğru gitmek. Çünkü halkta medeniyet yoktur. Güzîdelerse, medeniyetin anahtarlarına maliktir. Fakat halka değerli bir armağan olarak Şark (Doğu) medeniyetini yahut onun bir şubesi olan Osmanlı medeniyetini değil, Garp (Batı) medeniyetini götürmelidir.

İzmir'de çıkan *Halka Doğru* dergisinin ilk nüshasında maksat ve meslekimizi şöyle anlatıyordum:

İsminden de anlaşılacağı üzere bu mecmuayı (dergiyi) halk için tesis ediyoruz. Halk tabirinden maksadımız da milletin tahsil ve terbiye, idrâk ve irfanca orta sınıfını teşkil eden tabakadır. Ümmî ve avam dediğimiz hiç mektep görmemiş veya okuyup yazma öğrenmemiş kısım, mecmuamızdan tabiatıyla bir şey anlayamayacağı gibi havas zümresi denilen tahsil ve tetebbûları yüksek tabakanın da risalemizi takip ve mütalâaya ihtiyaçları yoktur. Avamın irşat ve ikazını yazıdan ziyade resim ve sözün vasıtasına müracaatta görüyoruz. Bunun için Halka Doğru Cemiyeti ileride muntazam ve faydalı resim mecmuaları bastırıp dağıtacaktır. *Halka Doğru* bir hars mecmuasıdır, siyasi maksatlardan ve bu yoldaki yazılardan tamamen uzak kalacaktır.

Hitap edeceğimiz halkta esaslı bir mütalâa zevki uyandırmak başlıca emellerimizden biri olduğu için lisan ve üslupta sadelikten ayrılamayacağız. Mecmuamız şiirden, edebiyattan, halk iktisadiyetinden, tarihten, terbiyeden, sıhhatten ve dini nasihatlardan bahsedecek, fakat bütün yazılarında halkı ve umumi mevzuları, umumi ve mücerret olanlara tercih eyleyecektir.

Yine halk için yazılmış ilim heyetimizin tetkik ve kabulünden geçmiş eserlerin de kitap şeklinde neşir ve tevzii için bir 'Halka Doğru kütüphanesi' tesis etmeye başladık.

Cemiyetin nizamnamesine göre mecmuayı İzmir vilayetindeki bütün okul ve öğretmenlere bedava dağıtıyorduk. Mecmua ve Cemiyet namına bastırdığımız kitaplar her tarafta iyi karşılandı. Çok yazık ki, sekiz nüsha *Halka Doğru* mecmuası çıkadıktan sonra çalışmamıza imkan verilmedi.

Ben İzmir'den uzaklaşınca Tevfik Bey de hapsolunmuş, Cemiyetin hesap ve paraları zorla alınmış, öksüzler yurduna verilmiştir.

Ulvi imzasıyla İstanbul'da *Sabah* gazetesine çekilen aşağıdaki telgraf, Vahdeddin devrindeki hükümetlerin bu gibi kurulları nasıl karşıladıklarını göstermektedir:

İzmir, 30 Mart 1919

Vali İzzet bey, beni bugün kabul ederek aşağıdaki beyanatta bulunmuştur. 'Halka Doğru', 'Türk Ocağı' gibi İttihat ve Terakki meslek ve siyasetiyle alûdedâmen cemiyetler, şahsiyetlerini, zihniyetlerini, mesleklerini tedbil etmezlerse hükümet hakları da muameleye tevessül edecektir.

Zihniyetimiz malûm... neyi değiştirecektik... yerine ne gelecekti? Bilen yoktu. Bu sırada sadece kör bir ihtiras hâkimdi.

BÖLÜM 7

İZMİR PİYASASI, İKTİSADÎ HAYAT NE HALDE İDİ? BİR ŞİKÂYET

İzmir, coğrafi mevkii bakımından önemli bir ticaret ve sanat merkezi olmak vasfını her zaman muhafaza etmiştir. Buna rağmen dış ticaret bizimkiler için birkaç istisnası ile öğrenilmeye muhtaç kapalı bir saha olarak kalmıştı. İç ticaret de aşağı yukarı bundan farksızdı. Esnaflıktan, simsarlıktan ileri gidenlerimiz sayılı kimselerdi. Büyük çoğunlukla daha mahsul tarlada, bağ bahçede iken alıcının tayin ettiği fiyattan malı satılmış olurdu.

Bankalar, demir yolları, taşıt vasıtaları, belli başlı imtiyazlı, imtiyazsız mali ve iktisadi kurullar yabancıların elindeydi. O kadar ki, İzmir'le Karşıyaka arasındaki deniz işletmesi bile Belçikalılara bırakılmıştı. Denebilir ki bütün bu kurullardan biz Türklerin nasibinize düşen ayak hizmetleriydi.

Yaşama standardımız, genel olarak azınlıklara, memleketimize yerleşmiş kapitülasyonlar yüzünden imtiyazlı bir sınıf teşkil eden yabancılara nisbetle düşüktü. Öz vatanımızda sömürge ekonomisi içinde idik. Yabancılar, azınlıklar, bankaları, fabrikaları iç ve dış ticarette rolleri ile üstün kazanç sağlıyorlardı. İktisadi alanda, para piyasası, finans ve kredi işlerine hâkim duruma geçmişlerdi.

Bu arada Yunanlıların birkaç bankası vardı. Bunları özellikle sahil ilçelerde normal kredi muamelesinden ziyade siyasi bir gayenin peşinde oldukları görülüyordu. Bizimkilere ipotek karşığılında yüksek faizle ikrazda bulunurlardı. Vadesi gelip borç ödenemeyince mal daha elverişli şartlarla Rumlara aktarma edilirdi.

İleride Türk-Rum halkının mübadelesini yazdığım geniş ölçüde yer vereceğim, o zaman daha açık görülecektir ki, memleketimizin en verimli parçaları Yunanistan'a kayıyordu. İtalyanlar da siyaset alanında 'Bizim yorganın başına' Yunanlılarla rekabet halinde idi. Ben İzmir'e geldiğim zaman Ege'yi bu durumda bulmuştum.

Çok çalışmamız, her şeyden önce millî ekonominin temellerini atmamız, müstahsilin kazancı başta olmak üzere her işin bünye ve mahiyetine göre teşkilatlanmamız, hiç olmazsa memleketimizin bol nimetlerinden eşit haklarla faydalanmamız gerekiyordu.

Dış Ticaret İçin İhracat ve İthalat Anonim Şirketi, Türkiye Palamutçular Ortaklığı, satış kooperatifleri, küçük de olsa mahalli bankalar kuruldu. İdealist, milliyetçi gençler yetiştirmek için ayrı ve özel teşebbüslerimiz olmuştu. Hususi karakterde yatılı bölge okulları açacaktık. İzmir'de idare ve himayemizdeki okuldan başka Emirâlem İstasyonu'nda köy çocukları için yatılı bir okul binasını başlatmıştım.

İzmir'in Karataş semtinde büyük İttihat ve Terakki Okulu binası (bugünkü kız lisesi) Vali Rahmi Bey'in ön safta gelen yüksek himmetleri ile bitmek üzere idi.

Cemiyetin himayesinde ilk sosyal işlerde olmak üzere rıhtımda bir işçi kurulu açılmış, bütün işçileri burada toplanmıştı. İşçilerin yardım sandıkları vardı. Aralarındaki ihtilaflar halolunur, patronlarla münasebetleri düzenlenirdi. Yukarıdan beri saydığım işler ve benzeri memleket meseleleri ile uğraşılırdı. Benim bütün bunlarla alâkam tamamiyle hasbî idi. Maddi hiçbir menfaatim yoktu. Memleketim için çalışıyordum. Temsil ettiğim cemiyetin esas gayesine hizmet etmekten zevk duyuyordum.

Balkan Savaşı'ndan sonra İzmir'e yerleşmiş olanlarla işsiz kalmış küçük Türk sanatkârlarına iş bulmak için bir büro açmıştım. Harp başlayınca bunların çoğu askere alındı, ailelerinin geçimi zorlaştı. Bazılarına iş buldum. Bir gün kulübün içi dışı, Beyler Sokağı bir kadın kalabalığı ile doldu. Bunlar da kendilerine iş bulmamı diliyorlardı.

Reji başmüdürü Bay Emille Cartali'yi gördüm. Reji tütün işletmelerinde, fabrikalarında Türk işçi ve ustaları için iş istedim. Cartali, Reji'de Müslüman kolcularının çokluğundan, Türk memurlarının da bulunuşundan bahsetti. Bir iki hafta evvel delaletimle birkaç ustaya iş verdiğini hatırlattı. Daha ne yapabilirim demek ister gibi hoşnutsuzlukla ellerini oğuşturdu. Binlerce işçileri arasında birkaç yüz değil, beş on Türk işçi bulundurmak akıllarına yatmıyordu. Kendisine sordum:

Siz musavatı (eşitsizlik) seversiniz, değil mi?

Gözleri parladı, kendilerinin mahrum olduğunu iddia ettikleri bir şey... "Tabiî, pek tabiî, severim," dedi.

Öyle ise, direktör cenapları, Reji'nin kuruluşu otuz seneyi bulmuştur. Musavat namına bizimkilere de aynı miktarda aynı süre içinde iş veriniz.

Şaşırdı, cevap vermeye hazırlanırken:

İkinci ricam, ne kadar Türk kolcu varsa, hepsini kovunuz, yerlerine Türk sanatkâr ve işçi alınız,

dedim. Direktör nazariye olarak beni haklı buldu. Şimdiye kadar Reji'ye hep kolcu ve memur tavsiye edildiğini, işçi ve sanatkardan bahseden olmadığını söylerdi. Fakat yine bizi oyalamaktan vazgeçmedi.

Tabiî bu yoldaki çalışmalarımızdan memnun olmayacaklar da vardı. Bunların başında Yunan politikacıları geliyordu. Millî iktisat namına yapılanlardan ve Türk unsurun da teşkilatlanmasından, kuvvetlenmesinden en ziyade bunlar üzülüyordu.

Enver Paşa savaş yılları içinde ansızın İzmir'e gelmişti. Halktan kimse ile temas etmedi. Sonra öğrendiğime göre Ege'nin genel durumu hakkında bilgi edinmek istemiş... Bu sırada Efes Rum Metropoliti ile gizli görüşmüş. Efes metropoliti kültürlü, bilgili bir ruhani idi. İzmir Metropoliti Hrisostomos gibi atılgan, gösterişi seven cinsten değildi. Fakat Bizans'ı diriltmek emelinde mutaassıp bir millîiyetçi olduğu söylenirdi.[1] Bu papaz bu fikirde o kadar ileri gitmişti ki, Ege'nin Yunanistan'la birleşmesini (Enosis) kâfi görmediği iddia olunurdu. İşte bu zat zamanın kudretli Harbiye nâzırına şu sözlerle benden şikâyette bulunmuş:

İttihat ve Terakki'nin Mes'ul Kâtibi Mahmut Celâl 'müesses ve müteamil' Rum haklarını çiğneyerek bunları Türkler'e intikal ettirmek ve bu suretle İzmir ve havalisinde Rumluğu ifna etmek yolundadır,[2]

demiştir.

İZMİR'DE ŞİMENDİFER MEKTEBİ AÇILIYOR, BU YÜZDEN ÇATIŞMALAR

İzmir, bilindiği gibi Aydın, Afyonkarahisar ve Bandırma demiryollarının merkezi idi. Aydın, İngilizlerin diğer iki hat da Fransızların imtiyazları altında işletilirdi. Personelin hemen hepsi, Türk olmayan kozmopolit unsurlardı. Bizimkilere ancak bekçilik, makasçılık gibi işler veriliyordu. Bunun sebebi kendilerinden sorulduğu zaman sıkılmadan, "Türkler şimendiferciliği beceremezler, bu kabiliyet meselesidir," derlerdi.

Asıl işin garip tarafı şimendiferleri kontrol ve sonraları idare ile görevli o zamanın Nafıa Nezareti adına hareket eden Müsteşar Muhtar Bey de Türktü, mühendis ve şimendifer uzmanı idi. Koca bir millet böyle bir isnat altında nasıl kalabilirdi?

1914-1918 Dünya Savaşı başlayınca Nafıa nezareti, şimendiferlere el koymuş, işletmeye başlamıştı. Geçen Balkan Savaşı'nda gecikmeler bir yana, Aydın hattı üzerinde bir taburumuz şehidi, yaralısı ile savaş dışı bırakılmıştı. Bu güya bir kaza idi. Yedeksubay olan Refik Şevket İnce'nin de yaralılar arıasında bir kolu kırılmıştı. Bir misal olarak anlattığım bu hazin suikast unutulmamıştı. Şimendiferlerin memlekete bağlı, memleket çocukları tarafından idare edilmesi zarureti, hâkim bir fikir olarak zihinlerimize yerleşmişti. Nihayet İzmir'de, 28 Haziran 1915'de bir şimendifer mektebi açılmasına karar verildi. Başına Şimendifer Bölüğü kumandanı İskender Bey adında bir subay getirildi, eğitim başladı. Okulun masraflarını Millî Müdafaa Cemiyeti üzerine aldı. Sonraları evkaftan da para yardımı gördü.

Birkaç devrede okul, sekiz yüz kadar Türk gencine diploma verdi. Bunların hatlarda staj görmeleri, vazife almaları her defasında mesele oluyordu. Demiryollarını idare eden yüksek dereceli memurlar zorluk çıkarıyorlardı. Nafıa Nezareti de bunları tutuyordu.

Ayrıca piyasaya vagon verilmesi işi de yolsuzluklara yol açmış herkesin diline düşmüştü. Ben bunlardan devamlı surette şikâyetçi idim. Nafıa Müsteşarı Muhtar Bey, muhtelif zamanlarda tahkikat için İzmir'e gelmişti. Vagon tahsisinde yolsuzluk olmadığını, bunu söyleyenlerin işleri karıştıran, kasıtlı hareket eden şahıslar olduğunu iddia etti.

İzmir'e gelişlerinin birinde Muhtar Bey, okulun diploma verilmesi töreninde bulundu. Vali Rahmi Bey de beraberdi. Ben de yanlarında idim. Diplomalar verilmeye başlanınca okulu bitirenlerin boyuna posuna bakarak müsteşar bey istihzaya başladı, "Ha, bak... bu uzun boylu çok kuvvetli. İslim olmasa bile lokomotifi yürütür." Bir diğeri için de, "Bunu gözüm tutmadı, cılız," gibi sözleri ile hoşnutsuzluğunu açığa vurdu.

Tabiî, bu hali kimsenin gözünden kaçmadı, umumi bir üzüntü yarattı. Vali Rahmi Bey de bu teşebbüsün lehinde değildi. Yeni personel yetiştirilmesini imtiyazlı şirketlerin mukavelelerine aykırı buluyordu. Fakat bizim düşüncemizi ve bu işe verdiğimiz önemi bildiği için sesini çıkarmıyordu.

Mondros Mütarakesi imzalandıktan sonra, imtiyaz sahipleri işbaşına geldikleri vakit ilk işleri bu Türk memurları uzaklaştırmak oldu. Fakat bununla harcanan emekler boşa gitmiş değildi.

Anadolu'da millî mücadele başlayıp duruma hâkim olduğumuz yerlerde eski ve yabancı memurlar istasyonları kapayıp kaçacaklar, görevlerinden uzaklaştırılan bizimkiler, millî kuvvetler veya Büyük Millet Meclisi Hükümeti emrinde bu işi ellerine alacaklar, böylelikle Anadolu'da yer yer şimendiferleri işletememek gibi bir tehlikenin önüne geçilmiş olacaktır.

SAVAŞ SIRASINDA VAGON MESELESİ VE ETRAFINDAKİ OLAYLAR

İzmir Limanı savaş yüzünden kapanmıştı. Deniz yolu ile mal sevki mümkün değildi. Karayollarımız henüz tamamlanmamıştı. Taşıt vasıtaları eksikti. Deve sırtında işlerimiz görülemezdi. Ege'nin ürünleri, alıcı memleketlere ancak demiryolları ile gönderilebilirdi. Bunun içinde ordu ihtiyacından artan vagonlar kullanılacaktı. Bunların da idare ve bölümünde vali ile askeri otoriteler arasında anlaşmazlıklar oluyordu.

Hasılı, iktisadi deyimle, talep çoktu, karşılığı arz ise noksandı. Esas dert buradan doğuyordu. Fakat buna bir de idaresizlik, eşit haklara riayetsizlik ve bazı memurların için için görevlerini kötüye kullanmaları eklenince mesele dallanıp budaklanıyor, müzminleşiyordu. Ticaretle ilgili olmayanlara, satılacak malı bulunmayanlara da vagon verildiği görülüyordu.

Bu yüzden gizli bir vagon piyasası kurulmuştu, alıcıları, satıcıları vardı. Bu maksatla şuradan buradan İzmir'e gelenler göze çarpıyordu. Hakiki tüccar ve elinde satılık malı olanların şikâyetleri ve bu arada şahsi rekabetler sürüp gidiyordu. Yukarıda da işaret ettiğim gibi, baştaki sorumluların sadece, "Bir şey yoktur. Şikâyetler kötü niyetlilerden geliyor," demeleri davayı halletmiyordu.

Ben valinin dikkatini çekiyor, iktidar partisi mümessili olarak açıkça durumu merkezime yazıyordum. Umumi merkezi (genel kurul) teşkil edenlerin istisnasız hepsinin faziletli ve feragatli kimseler olduğunu biliyordum. Lakayt kalmayacaklarından da emindim. Ancak yazdıklarıma cevap alamıyordum. Bu sükûtu da, beni tasvip ettiklerinin delili sayıyordum.

Bir gün Vali Rahmi Bey beni telefonla makamına davet etti. Doğrudan doğruya bu mevzua girdi.

> Umumi şekilde şikâyet istemem, delil ve maddi vak'a isterim,

dedi. Ben de arzularını yerine getireceğimi vadettim. Bildiklerime ek bilgi edinmeye başladım. Bu maksatla ilgilileri dinlemek için Yemiş Çarşısı'na uğradım. Tüccardan, Kırımlı Ömer Lütfü Bey'le bürosunda görüşürken birisi dışarıdan camı vurdu. Bazı işaretler yaptı, geçti gitti. Ömer Lütfü Bey'in yüzüne baktım.

> Onlardan biri, öğrenmek istediğiniz mesele ile ilgili,

dedi, ve izahat verdi, Adam vagon alır mısınız diye soruyor ve fiyatını söylüyormuş. Ömer Lütfü Bey'in karakterine güvenim vardı, dürüst bir insandı. Kendisinden, bu gördüğüm adamla beni görüştürmesini rica ettim. "Mümkündür" cevabını alınca çok sevindim. Çünkü aradığımı bulmuştum.

Büromda, bir Yunanlı olan vagon simsarı ile başbaşa kalınca, adam telaşlandı, heyecana kapıldı. Benden zarar görmeyeceğini, doğruyu söylediği takdirde memnun olacağımı, korkmamasını söyledim, kendisine teminat verdim. Bütün tafsilatı ile işin iç yüzünü, elemanları ile beraber anlattı.

Hemen telefonu açtım Rahmi Bey'e yukarıda anlattığım görüşmemiz hatırlatarak hazır olduğumu söylerdim. Polis müdürü 'muhbiri' bizzat dinledi. Ona da kanaat gelmiş olacak ki, ertesi günü akşamı bazı kimselerin bu meseleden tevkif olduklarını koşa koşa gelip bana haber verenler oldu. Bundan sonra piyasada çekinme devresi başladı. Aradan on beş gün kadar bir zaman geçmişti, gene halktan işittim, tutukluları Adliye salıvermiş. Bu defa da pervasız bir hareket başladı.

Aradan bir müddet geçmişti. Kulüpte yalnızdım. Aşağıdaki holde düşünceli, düşünceli geziniyordum. Birden karşıma bir adam çıktı, adeta beni tekdir edercesine sert bir tavırla söze başladı:

Konyalıyım, İttihatçıyım, ticaretle meşgulüm, mal aldım nakledemiyorum. Sana geldim.

Bu işlere karışmadığımı söyledim. Bu defa de hiddetli hiddetli, sordu:

Onu da öğrendim, karışmıyormuşsun. Ama para verirsem vagon alacağım, buna ne dersin?

Konyalı tüccar, işin maddi tarafından ziyade iktidar partisinden olduğu için manevi sorumluluğun etkisi altında konuşuyordu. Karşımdakini bu temiz duygusundan dolayı takdir ettim.

İttihatçı olduğunu söylüyorsun, o halde bana yardım etmelisin,

dedim. Tereddüt etmeden cevap verdi:

Ne istersen yapmaya hazırım.

Hangi memur para istiyordu, ne ben sordum ne o söyledi. Belki para isteyenin kimliğini bile bilmiyordu. Anadolu'nun bu asil ruhlu evladını polis müdürüne gönderdim. Polis resmen işi ele almış, verilecek banknotların numaralarını tespit etmiş, usullerine göre 'cürmü meşhut' yapılmış... Neticeden herkes hayretler içinde... Adliye takibata başladı. Konyalının haklı olduğu meydana çıktı.

Bilmiyorum kaçıncı defa vagon işlerini takip ve tahkik için yine Nafıa Müsteşarı Muhtar Bey'in İzmir'e gelmekte olduğu haberi yayıldı.

Bu hale bir son vermek arzusuna heyecanla kapıldım. Yakınlarımdan Bursalı Hüseyin'i çağırdım, talimat verdim. Hüseyin de şimendifer okulu öğrencileri meselesinden ve vagon dedikodularını işite işite bunalmıştı.

Düşüncemi anlattım. "Dediklerinizin yapılması millî bir vazife midir?" diye sordu. Benden, "Evet" cevabını alınca tereddüt göstermedi, kabul etti.

Ertesi günü erken saatlerde büromda çalışırken soluk soluğa Hüseyin karşıma çıka geldi. Hemen macerasını anlatmaya başladı:

Basmahane İstasyonu'nda bazı tanınmış kimselerin toplu bulunduklarını gördüm. Bunların karşılayıcı olduklarını anladım. Ben de aralarına katıldım. Az sonra tren gara girdi, içinden Nafıa Müsteşarı Muhtar Bey çıktı. Üzerine hücum ettim. Elimdeki kamçı ile vurmaya başladım. Beni yakalamak isteyenler oldu. Kurtulmak için tabancamı çıkardım yere ateş ettim, silah sesinden korktular, dağıldılar. Ben de işte buradayım...

Hüseyin'e yardım etmeye mecburdum. Bunun için de havanın biraz yatışmasını beklemek lâzımdı. Hüseyin'e:

Kemal Paşa ilçesi köylülerinden dostumuz, ... ağayı gör, o seni misafir eder. Ben haber gönderdiğim zaman, döner gelirsin,

dedim. Hüseyin ok gibi fırladı, gözden kayboldu. Biliyordum, hadisenin bütün ağırlığı benim üzerimde toplanacaktı. Dürüst olmak için ilk iş olarak vakayı umumi merkeze olduğu gibi yazdım. Ben mektubumu henüz bitirmiştim, telefon çaldı. Polis müdürü Hilmi Bey durgun bir sesle konuşuyordu, İstasyondaki vak'ayı işittiniz mi?" diye söze başladı ve anlattı. Son olarak sözlerine, "Failin, Beyler Sokağı'na girdiğinin ve kulübe uğradığının söylenildiğini,"ilave etti. Bu bir yoklama idi, cevap verdim:

– Madem ki, failin izi üzerindesiniz, vazifeniz kolaylaşmış demektir, yakalamalısınız.

– Tabiî, yakalayacağım,

dedi, telefon kapandı. Valinin şiddetli emirleri ile bütün inzibat kuvvetleri, Hüseyin'in peşine düşmüşlerdi. Aradan bir hafta geçti, zabıta bir başarı elde edemedi. Bu arada bana da bazı haberler geliyordu. Valinin, "O adamı yakalayacağım ve onun (benim) gözü önünde ezeceğim dediği," söyleniyordu. Şüphesiz vali bu hususta haklıydı. Ben işin sükûnete ermesini bekliyordum.

Bu sırada vilayet Jandarma Kumandanı Albay Avni Bey (sonraları Avni Paşa ve Büyük Millet Meclisi'nde milletvekili) büroma geldi. Gayet yumuşak bir sesle konuşmaya başladı. 'Kardeşlikten, tesanütten' bahsetti, sözü bu konuya getirdi.

Vali kardeşiniz çok müteessirdir, istasyonda herkesin gözü önünde mühim bir vaka oluyor, vakayı yapan adam bulanamıyor. Buna sizin de razı olmamanız gerekir,

dedi. Hakikaten Rahmi Bey'i severdim. Dedim ki:

Vali ağabeyimdir, şahıslara hürmetim derindir. Yalnız bir noktayı anlamak isterim, buraya teşrifinizden Rahmi Bey'in malûmatı var mıdır?

Başını salladı, 'vardır' işaretini verdi. Hemen telefonu açtım. Rahmi Bey'i buldum. Bu olaydan sonra karşı karşıya gelmemiştik. Beni kabul etmelerini rica ettim. Makam odasına girdiğim zaman Rahmi Bey'in bana doğru gelmekte olduğunu gördüm. Söze şöyle başladı:

– Celâl Bey bu işi kim yaptı dersiniz?
– Ben yaptım efendim...
– E vallahi çok fena! Buraya geldiği zaman kapıdan karşılamaya mecbur olduğum makam sahibi bir zat... Sen onu değil, kendi hükümetini dövmüş oluyorsun...

Oturmuş karşı karşıya görüşüyorduk, ben cevap verdim:

Yanılıyorsunuz, ortada umumi efkâra malolmuş hallolunacak meseleler var. Ben kaç defa size bundan bahsettim, ricada bulundum. Merkezime de yazdım. Halk bizi bu noktada beğenmiyor, dedikodu yapıyor. Siz bu son hadiseyi neden halkın reaksiyonu olarak kabul etmiyorsunuz? Yarın burada serbest seçimler yapılacaktır, iktidarımız namına ben, vatandaşlarımızın huzuruna çıkıp bize inanınız diye teminat vereceğim. kim dinleyecektir. Şu halde, ben bu hareketimle partimi ve dolayısıyla hükümetimi koruyorum demektir.
Muhtar Bey'in şahsına gelince namuslu bir zat olduğuna eminim, ama 'şimendifer mektebi' meselesinde, vagon işlerinde olsun görevini kötüye kullandığını, memurları tutmakta ne kadar ısrar ettiğini biliyorsunuz.

Vali bu sözlerimi cevapsız bıraktı, olayı yapanın bulunması gerektiğini söyledi.
Şurasını itiraf edeyim ki, ben savaşı kaybedeceğimizi, mütareke gibi meşum bir devre içine düşeceğimizi düşünmemiştim. Zaten askerî sansürden geçen haberlerle umumi durumu görmeye, sağlam bir fikir edinmeye imkan da yoktu. Meselelerimizi millî his ve millî menfaatlerle mütalâa ediyordum. Nihayet, Hüseyin geldi, polise teslim oldu. Muhtar Bey'e, "suçlu bulundu" denildiği zaman inanmadığı için, "Evet, masum yakalanmıştır," demiş ve hapishaneye kadar gidip Hüseyin'i şahsen gördükten sonra emin olmuş...
Hüseyin, Dîvân-ı Harp'de yargılandı, üç ay hapse mahkûm oldu. Hüseyin müdafaası sırasında:

Türk çocuklarını memur olarak şimendifere kabul etmiyor; şimendiferde kötülükler oluyor, aldırış etmiyor. Bu yoldaki şikâyetlerden bunaldım, iddia edildiği gibi bu işi ben yaptım,

deyince, davacı sıfatıyla mahkemede hazır bulunan Muhtar Bey, "Bu daha ağır oldu," demekten kendini alamamış.[3]

MEMLEKET, PAŞALARIN ÇİFTLİĞİ DEĞİLDİR, ALEYHİMDEKİ TAHKİKAT

Bir fırtına halinde gelip geçen bu olaydan sonra Umumi Levazım İşleri Reisi İsmail Hakkı Paşa, yanında Mahmut Kâmil Paşa ve diğer bir general ile İzmir'de göründü.

Maksatlarının levazım ve demiryolu işlerini yakından incelemek olduğu işitildi. Bu sırada demiryolu idaresinde, lavazım işlerinde değişiklik yapılmıştı. Fakat işler yine eskisi gibi yürütülüyordu. Şikâyetler aynı ile devam ediyordu. İzmir piyasasında çürümeye yüz tutmuş mallar varken diğer şehirler bunların sıkıntı içinde hasretini çekiyordu.

Paşaların geldiği gün bir tüccar heyeti beni gördü, dert yandı. Elde askerî ihtiyaçtan fazla vagon olduğu halde verilmediği söz konusu edildi. Benim de aldığım bilgi bu yolda idi. Herşeyden önce ordunun ihtiyacını karşılamak vatani bir borçtu ve zaruri idi. Fakat fazlasının, muhtaç halkın hizmetinde kullanılmamasının manasını anlamak zordu.

Şikâyetçilere, levazım reisi paşayı bizzat görüp dertlerini anlatmalarını telkin ettim, samimi bir düşünce ile memleket yararına olan isteklerinin yerine getirileceğini de tabiî bulduğumu sözlerime ilave ettim.

Aradan iki veya ikibuçuk saat geçmişti, heyetten birkaçı dönüp geldi. Paşa tarafından önce kabul edilmek istenilmediklerni, sonradan hakaretle kovulduklarını, bu şartlar altında hiçbir istek ve dilekleri olmadığını, sadece başlarına gelenleri benim de bilmemi istediklerini kederli bir dille anlattılar.

Bu vatandaşlara teselli mahiyetinde dahi söyleyecek söz bulamadım, kalktım doğruca *Anadolu* gazetesine gittim. Vakit ilerlemişti. Gazetenin başyazarı Haydar Rüştü yoktu. Gazeteye yazı yardımında bulunan Talât Bey'i[10] buldum. O da ertesi günün makalesini yazmakla meşguldü. Beni görünce başını kaldırdı, kalemini bıraktı.

Önündeki yazılı kağıdı aldım, kalemini eline verdim, "Şimdi söyleyeceklerimi yaz," dedim. Daha ilk sözümü işitince kalemini tekrar bıraktı, yüzüme hayretle bakmaya başladı. Ben, "Memleket paşaların çiftiliği değildir," diyordum. Nihayet, Talât'ın tereddüdü geçti. Dikteye devam ettim. Yazı başmürettibe verildikten sonra evime döndüm. Ertesi günü işime giderken o zamanın atlı tramvayında Dr. Hüsnü Bey'e[4] rastladım. Doktor hafif sesle sordu:

– Bugünkü *Anadolu* gazetesini okudunuz mu?
– Ne var?
– Ne yok ki... görmelisiniz. Misafir paşalara hücum ediyor.
– Haksız mı?
– Yerden göğe kadar haklı, fakat büyük tehlike, Haydar Rüştü'ye, acıyorum.

İdare-i Örfiye'nin (sıkıyönetimin) devam ettiği böyle bir zamanda bu yazılır mı? Zavallının başına bir kaza geleceğinden korkuyorum.

Haydar Rüştü müşterek dostumuzdu. Doktor, gazeteyi okuduktan sonra, yarattığı havayı yakından izlemişti. Bana bilgi vermeye başladı. "Piyasada hemen herkesin bundan bahsettiğini, paşaların sabah erkenden valiyi ziyaretle 'M. S.' işaretli yazı sahibinin bulunup cezalandırılmasını istediklerini, valinin, Haydar Rüştü'yü aratıp bulamadığını," anlattı. Yazının altına gelişi güzel 'M. S.' işaretini koymuştuk. Beni memnun eden, yalnız bu son söz olmuştu: "Haydar'ı bulamamışlar."

Vali, Haydar'ı sevmezdi. Çünkü yazılarını, daha çok kendi görüşüne ve realiteye göre ayarlardı. Gazetesinin parti organı olduğunu çok zaman unuturdu. Durumu bildiğim için ani ve fevrî bir muameleye uğramasından endişe ediyordum. Hemen Haydar'a telefon ettim, sordum:

– Sıkıntıda mısın?
– Eh... biraz öyle...
– Sabırlı ol. Akşama kadar olduğun yerde kal, hallederiz,

dedim, valiyi ziyarete gittim.

Rahmi Bey, odasında hazırlattığı sofrasının başında yalnız idi. Yemeği ekmek, peynir ve kavundan ibaretti. Beni de sofrasına aldı, bu arada konuştuk, "Olmamalı idi," dedi:

Böyle zamanda kumandanları kızdırmak belayı davet etmek demektir. Şimdi gazete ve sahibi ne olacak? Bütün kuvvet ve kudret onlardadır.

Herşeyden önce vakayı olduğu gibi anlatmak gerekiyordu. Öyle yaptım. Sözümün sonunda, "Gazete başyazarının bundan haberi dahi yoktur," dedim.

Karşımdaki ani bir hakeketle beni süzdükten sonra, "Bunda da mı sen varsın?" demek ister gibi başını salladı. Hemen cevap verdim:

Başka çarem kalmamıştı, o yazıyı ben yazdım!

Validen daha kuvvetli reaksiyon bekliyordum. Öyle olmadı. Biraz tehdit ile karışık, fakat oldukça yumuşak bir lisanla öğüt vermek istedi, sözlerini şöyle bağladı:

Paşaları tutmak zordur.

Vali bu sözleri ile aradan çekilmek mi istemişti, pek belli değildi. Veda sırasında, "Benim de yapacağım, ailelerinin geçimini sağlamak şartıyla gazeteyi ve sahibini korumaktır. Ben ve muhitim buna hazırız," dedim.

Ne yaparlardı? Fazla düşünmedim. Ancak aradaki köprülerin atıldığını anlıyordum. Bir süre sonra bir arkadaşım, Maksutzâde Ethem Bey, aleyhimde gizli tahkikat yapıldığını bana haber verdi. Tahkikatı yapan da her bakımdan Enver Paşa'nın emniyetini kazanan Teşkilât-ı Mahsusa'dan Eşref Kuşçubaşı idi.

RUM TEHCİRİ OLMUŞTU, TALÂT PAŞA İZMİR'E GELMİŞTİ, MAHKEMELERE DAVET, RUM TEHCİRİNİN DAYANDIĞI SEBEPLER

Mütareke devrinin azgın bir anını yaşıyorduk. İmparatorluk camiasından ayrılmak isteyen azınlıklar nümayişlerine devam ediyordu. Sultan Vahdeddin'in, birbiri ardında iktidara gelen hükümetleri de siyasi hasımlarına son darbeyi indirmek istiyordu. Gizli polisleri, hususi mahkemeleri, sıkıyönetimleriyle işe koyulmuşlardı. Bu sırada –1919 yılının başlarında– Halka Doğru idaresindeki büromda çalışıyordum. Sivil bir polis geldi. Elindeki davet tezkeresini imzalatmak istedi.

Balkan Harbi'nden sonra İzmir hinterlandındaki 'Rum tehciri' işinden Adliye Sorgu Hâkimliği'ne çağırılıyordum. Dikkat ettim, tezkerede Sadrazam Talât Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti Umumi Merkez âzâsından Dr. Nazım ve Vali Rahmi Beyler suç ortaklarım! olarak yazılı idi.

Yunanlılar, Balkan Savaşı'ndaki çok ucuz zaferleri ile Yanya, Selânik, Batı Trakya ve Adalar'ı elde ettikten sonra bütün gayretlerini memleketimizde Rumların büyük kütleler halinde yaşadıkları Adalar denizi kıyıları, Doğu Trakya ile Küçük Asya üzerinde toplamışlar yakın bir gelecekte buraları da ele geçirmek emeli ve hülyası içinde çalışmalarını hızlandırmışlardı. Çalışma metotları bilindiği için bu halleri gözden kaçmıyordu. Ayrıca Rumeli'den anavatana sığınan göçmenlerin uğradıkları felâket ve perişan halleri millî duyguları kamçılıyordu. Bu etki altında mukabil millî bir hareket başlamış; Bergama, Dikili, Menemen, Foça, Karaburun ve Çeşme gibi İzmir ilçelerinden ve çerçevesinden hatırımda kaldığına göre 130 bin kadar Rumun Yunanistan'a göçmesi ile sonuçlanmıştı. Milletlerarası bir mesele halini alan bu hareketi bulunduğu noktada durdurmak talimatıyla o zamanın Dahiliye Nâzırı Talât Bey (Talât Paşa) İzmir'e gelmişti.

Kendisini Menemen İstasyonu'nda karşıladığım zaman bana gelişinin sebebini söylemişti.

Ertesi gün vali konağında nâzırın ziyaretine gitmiştim. Konuşmamız sırasında İngiliz Başkonsolosu'nun geldiği kendisine haber verildi. Ben gitmek için davrandım, bırakmadı, ihtimal ki başkonsolosa söyleyeceklerini bana da işittirmek istiyordu.

Görüşme sırasında Dahiliye Nâzırı, İngiliz Başkonsolosu'na özetle şunları söylemişti:

Buraya Sadrazam Paşa'nın emriyle geldim. Paşa Hazretleri (Sadrazam Prens Sait Halim Paşa) Yunanlılarla bir harp yapmayı arzu etmemektedirler. Ben de hadiseleri durdurmak ve vaziyeti düzeltmek için elimden geleni yapacağım.

Başkonsolos, Dahiliye Nâzırı'nı dinlerken onun yanında oturan beni yan gözle de süzmekte olduğunun farkında idim. Talât Paşa'nın aleyhinde dava açmaları, anlattığım bu vakayı ilgililerin hatırlamış olmalarından ileri geldiği düşünülebilir.

Garip tesadüftür. 'Tehcir' adı verilen bu teşebbüs ve hareketin ileride Lozan antlaşması uyarınca tamamlanması işi, 'Mübadele, İmar ve İskân' Vekili sıfatıyla benim omuzlarıma yüklenecektir. Sıra oraya geldiği vakit bu hadiseleri de içine almak şartıyla, tarihin az kaydettiği 'ahâli mübadelesinden' daha geniş ölçüde bilgi vermeye çalışacağım.

BÖLÜM 8

TEŞKİLÂT-I MAHSÛSA'NIN KURULUŞU, PROGRAMI, ÇALIŞMALARI

Şimdi Meşrutiyet devri inkılâpçılarının nasıl bir görüşle bu millî meseleyi ele aldıklarını anlatacağım. Enver Paşa, Balkan Harbi'nden sonra, orduyu gençleştirmek amacıyla Habriye Nâzırı olduğu zaman, bu fikir ve aynı zamanda hareket yuvası olan Teşkilât-ı Mahsûsa'da aslında bir subay olan Eşref Kuşçubaşı'ya önemli bir mevki vermişti. Kurmay Subay Süleyman Askerî'nin başkanlığında[1] ordunun en enerjik, idealist subayları ile, Türk ve İslam diyarının aydın bilginlerini burada toplamıştı. Bu kurumun temel gayesi şu suretle ifade olunmuştu:

> Osmanlı Devleti içinde gaye ve fikir birliği yapmak, dünya yüzündeki bütün Türkleri bir bayrak ve bir devlet telâkkisi altında birleştirmek, temsil ettiğimiz manevi iman nizamı olan Müslümanlığı, takip edilecek haricî siyasetin müessir kuvveti haline koymak ve bunun kadrosunu yetiştirmek gayesiyle Teşkilât-ı Mahsûsa kurulmuştur. Teşkilât-ı Mahsûsa, bazılarının zan ve tahmin, hatta iddia ettikleri gibi mücerret haber alma, istihbarat, düşman memleketlerinde isyan ve hadiseler çıkarmak için kurulmuş bir müessese değildi. Bu taraf onun fiili sahada başarmaya çalıştığı işlerdi ki Mısır, Tunus, Fas, Hindistan ve bütün siyah Afrika'nın bugün tahakkuk eden istiklalinde, bizim Teşkilât-ı Mahsûsa'nın himmeti ve tesirleri tasavvur edildiğinden çok daha büyük ve mühimdir. Bugün, bu ülkelerdeki neticeleri elde edenlerin çoğunun ya kendileri, ya kendilerinin çok yakınları ve bir nesil evvelkileri Teşkilât-ı Mahsûsa'nın kadrosu içinde vazife almış vatansever şahsiyetleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun sukut ve çöküş devresinde bile dünyada temsil ettiği kudret ve bilhassa mazisi, böyle bir harekete çok müsaitti.[2]

Böyle bir gayenin sadık mümessili ve Enver Paşa'nın mutemet adamı sı-

fatıyla aleyhimizdeki gizli tahkikata memur edilen Eşref Kuşçubaşı'nın hatıratından konumuzla ilgili kısımlarını aşağıda az sonra okuyacaksınız.

Hatıratında, Kuşçubaşı benden uzun boylu bahsetmektedir. Bunlardan lehimde olanlarını yanlış bir telâkkiye yol açacağı düşüncesiyle kitabıma almak için bir tereddüt devresi geçirdikten sonra yazılanları olduğu gibi, bir kelimesine dokunmadan aldım. Okurlarıma bir husus da söylemeliyim, ben ömrüm boyunca Eşref Bey'le, yalnız bir defa, o da hadiselerden yıllar sonrası İstanbul'un İtilâf Devletleri tarafından işgali üzerine, Ankara'ya geçerken Adapazarı'nda karşı karşıya geldim. Gıyaben tanıdığım bu zatı orada gördüm ve konuştum. Anadolu'da, millî mücadele hesabına teşkilât yapmakla meşguldü. Bu sözlerimle şahsıma ait yazılarının bir tesire bağlı olmadan yazılmış olduğunu açıklamak istiyorum.

Şimdi Yunan, Rum siyasetçilerinin Türkiye hakkındaki asırlık emellerinin Teşkilât-ı Mahsûsa'ca nasıl mütalâa edildiğini, benim İzmir'deki çalışmalarımı nasıl bir telakkiye uğradığını göreceksiniz.[3]

HARBİYE NEZARETİ'NDEKİ MAHREM TOPLANTI

Eşref Kuşçubaşı anlatıyor:

Cemal Paşa'nın (Bahriye Nâzırı) Fransa seyahatinden, İtilâf Devletleri'yle 'İttifak Antlaşması' yapılmasına muvaffak olamadan dönmesi, hükümeti ciddi kararlar karşısında bırakmıştı. Avrupa ikiye bölünmüştü. Reval Antlaşması'nın imparatorluğumuzun varlığı üzerindeki menfi kararı devam ediyordu ve hatta İngiliz - Fransızlar, Rusya'yı, tereddütsüz kendi safına alabilmek için Osmanlı İmparatorluğu üzerinde istediği tavizleri teyit ve kabul etmişlerdi. (Bunlardan 3. ve 4. ciltlerimizde uzun boylu bilgi vermiştim.)

28 Haziran 1914'de Saray Bosna cinayeti vuku bulduğu zaman, bu cinayetin bir dünya savaşına yol açacağını kimsenin tahmin etmediğini söyleyebilirim.[4] Fakat bizim dahili durumumuz öylesine muğlak tezadlarla dolu idi ki, derlenip toparlanmamız için bir harici tesir ve tazyike lüzum yoktu. Devletin karşısında, bilhassa ikisi, kronikleşmiş yara halindeydi:

1) Her türlü hürriyeti suistimale hazır, ölçüsüz bir muhalefet,

2) İmparatorluğun tamamiyet ve vahdetini gizli, açık vasıtalarla tehdit eden iftirakçı (ayırıcı) Türk olmayan unsurlar.

Birincisi, umumi tehdit tedbirleriyle halledilecek siyasi hadise idi. Fakat ikincisi, daha güç ve halledilmesi çetin safhalar arzeden öldürücü dertti ve Balkan Harbi'nin feci neticeleri, asırlarca devletimizin ekmeği ve nimeti ile beslenmiş bu nankör unsurların ihtirasını kamçılıyordu.

Karşımızda, hükümranlık haklarımızı tatbike her zaman muhalefet eden ve tebaamız olan azınlıklara karşı aldığımız en haklı ve meşru tedbirleri bile tahrik vesilesi sayan Rusya vardı. Avrupa kamuoyu da, bu konuda daima karşımızda idi. Balkan Harbi ile, savaş kabiliyetinin ve bilhassa kumanda heyetinin hazin seviyesi belli olan orduyu ıslah etmek için Enver Paşa ve bir avuç arkadaşı, didinip duruyorlardı. Teşkilât-ı Mahsûsa'da, ordunun yüreğine kadar girmiş politikanın ümitsizlik veren dosyaları yığınlar teşkil ediyordu. İkinci Abdülhamid'in, 'idare eden' sınıf lehine tesis ettiği hayat nizamının hasreti, kökten her türlü reform için görünmez engeldi.

Hükümetin normal faaliyeti dışında, Merkez-i Umumi'de (İttihat ve Terakki Genel Kurulu) ve Harbiye Nezareti'nde, bir emirvâkiin zararlarını önleyici tedbirler için çalışıyordu. Harbiye Nezareti'ndeki gizli toplantıların başlıca konusu stratejik noktalarda kümelenmiş ve dış menfî tesirlere bağlı gayri Türk (Türk olmayan) yığınakların tasfiyesi idi ki, bu tehlikeli hal, bilhassa Ege bölgesinde ciddi vahamet arzediyordu.

Hazin Hakikatlar

Toplantılar, Mayıs, Haziran ve Ağustos 1914'de devam etti. Enver Paşa, kolordulara genç (kurmayları), kurmay başkanı olarak göndermişti. İttihat ve Terakki'nin mutemed unsurları olan bu değerli, fedakâr, vatansever unsurlar birer vesile ile İstanbul'a çağırılmışlardı. Diyebilirim ki, toplantılardan kabineye dahil bazı zevatın bile malûmatı yoktu.

Hazin hakikatlarla karşı karşıya idik.

Betahsis İzmir ve havalisi, cidden büyük bir tehlike içindeydi. İkinci Abdülhamid'in tamamen gayri millî olan siyaseti, Yunan magalo-ideasını öylesine pişirmiş, Etniki-Eterya'nın faaliyeti, öylesine dalbudak salmıştı ki, kasten kıyılara ve stratejik noktalara teksif edilmiş olan Rum unsuru, bir anda ayaklanacak ve ordumuzu arkadan vuracaktı.

Elimizdeki vesikalar, inanılmaz hazırlığın ne derece ilerlediğini gösteriyordu: Nefsi Ayvalık'da 35.000, Edremit'den İzmir'in Karşıyakası'na kadar 100.000, Urla yarımadasında 75.000 Rum vardı. Bunlardan Edremit'den İzmir'e kadar olanlar Midilli'ye, Urla ve İzmir Çevresi ise Yunan genelkurmayı tarafından nazari olarak Sakız'a bağlanmıştı. Askerlik çağına gelenler, bir vesile ile bu adalara gidiyorlar, orada eğitim görüyor, terbiye ediliyorlardı. Aydın, Söke, Kuşadası ve demiryolu güzergâhında olanlar ise Sisam adasındaki kolorduya bağlı idiler. Aydın çevresindeki doksan bin Rum, Sisam'daki Yunan kolordusunun idaresinde idi.

Sakız, Sisam ve Midilli'deki Yunan kolordularının aslî kıtalarını, bu mefruz kuvvetler teşkil ediyordu. Silahlar, sadece mavzerler değil, makineli tüfekler, el bombaları, külliyetli cephane, sıhhi malzeme hepsi akta-

rılmıştı. Ve, daha fecisi, bütün bu suikastın, Meşrutiyetimizin Mebusan ve Ayân meclislerine âzâ olarak kabul ettiği Rum şahsiyetleri tarafından bilinmekte olduğunun daha sonra anlışılmış olması idi. 'Gâvur İzmir', sadece kıyasî tabir değildi. Biz orada, değil sahip, bekçi bile değildik. Enver Paşa'nın bir dünya savaşının yaklaşmakta olduğuna -belki hisle- inancını belirten tipik hadise, işte bu günlerde vukua geldi. Toplantıların bitip, kolordu kurmaylarının yerlerine dönmelerini takip eden günde, beni de beraberine alarak Talât Paşa'nın evine gittik. Sabaha kadar süren müzakerelerden sonra şu neticelere vardık:

1- Hain ve hayasız ihtiraslar, memleketin istiklalini tehdit etmektedir. Bugün için en ağır tehlike, Ege bölgesindedir. Bu bölgenin kalbi de İzmir'di. Denilebilir ki, ihanete karar vermiş menfi ve gayri millî unsurların, bir memleketin istiklal ve birliğine yapabileceği tahrip, İzmir'de geçit resmi yapıyordu. Bu sebeple alınacak tedbirlerin İzmir'de temerküz etmesi kararlaştırıldı. Bu tedbirler, üç kısma bölündü.

a) Hükümet olarak alınacak umumi tedbirler,

b) Ordunun alacağı özel tedbirler

c) İttihat ve Terakki Partisi'nin alacağı tedbirler.

Talât Paşa'nın mütalâası şuydu:

İzmir'de partinin kâtib-i mes'ulü Celâl Bey, vali de Rahmi Bey'dir. Hükümet ve parti olarak lüzumlu bütün tedbirleri alabilecek şahsiyetlerdir. Oradaki kolordunun başında kim var?

Enver Paşa cevap verdi:

Pertev Paşa... Kurmay Başkanı Cafer Tayyar Bey (General Eğilmez) ikisine de tam itimadım var.

"O halde", dedi Talât Paşa, "Bize düşen alınacak tedbirleri tespit edip harekete geçmek..." Enver Paşa bana döndü.

Eşref Bey, vaziyetin ne kadar ciddi olduğunda mutabıkız. Bence, bize gelen malûmatı mahallinde de tetkik ve teyit etmek icap ediyor. Sadece İzmir'e değil, o havaliyle şâmil bir seyahat yapmanızı rica edeceğim.

Benim de fikrim buydu. İzmir ve çevresi, zaten bildiğim yerdi:

Emredersiniz Paşam. Bölgenin özellikleri bence zaten malûmdur. Konunun önemi üzerinde sizinle tamamen mutabıkım. Mütenekkiren (tanınmayacak şekilde), hatta 'tedbili kıyafetle' seyahat edeceğim. Niyetim, bütün hat boyunu dolaşmak, oradan içerilere sarkmak.

Her mevzuun neşeli ve nikbin (iyimser) tarafını bulmaya çalışan Talât Paşa güldü:

Eh, Eşref... Bayılırsın böyle işlere... Gün doğdu sana...

Elimde, mühim ve acele işler vardı. Onları süratle neticelendirdim ve Gemlik'den[5] başlayarak evvela sahili, sonra içerileri tarayarak müşahedelerimi şe'nileştirdim (fiil ve hadise olarak gerçekleri tespit ettim.) Seyahatimde, resmî makamlarla, hatta şahsi dostlarla bile temas etmedim. Çok zaman tedbil gezdim.

Çetin Meseleler

Seyahatimin neticeleri hakkında Başkumandan Vekaleti'ne verdiğim raporun özünü şöyle hülâsa edebilirim:

1- İstanbul'dan itibaren Milas'a kadar bütün sahil, maharetle teksif edilmiş Rum ekseriyetiyle dolu idi.

2- Bunlar, kadroları Midilli, Sakız ve Sisam'da olan üç Yunan kolordusunun bölgelerine taksim edilmişlerdi. Askerlik çağına gelen Rum Delikanlıları bu adalara gidiyorlar, askerî eğitim ve terbiye görüyorlar, kendilerine dahili isyan veya harici harp vukuunda ifa edecekleri hizmetler talim ve tebliğ edildikten sonra yerlerine dönüyorlardı.

3- İzmir, kasaba ve temdidi ile Aydın demiryolları, tamamen Rum kadronun elindeydi. Her istasyonda bulunan bir Rum bakkalı, sureti kat'iyede muhitinin casusu idi. Bu bakkallar, merkezleri İzmir ve Aydın'da olan Rum ticarethanelerinin şubeleri mahiyetinde idiler. Mahalli zürraa ödünç para veriyarlar, alivre satışları tanzim ediyorlar, fiyatları istedikleri gibi tespit ediyorlardı. Büyük Türk çiftliklerini satın alıyorlar, Rum halka dağıtıyorlardı. Bütün iktisadi hayata mutlak olarak hâkim idiler.

4- Bu şartlar içinde demiryolu şebekesinden bir memleketin bekleyebileceği en tabiî hizmetler ve ona istinad hakkından mahrumduk. Hadisenin aksine ve şebeke, bir mücadele halinde tamamen aleyhimize vaziyet alacak unsurlar elindeydi.

5- Ayvalık körfez mıntıkasında 120.000,
Çanakkale (dahil) mıntıkasında 90.000,
Nefsi İzmir'de 190.000,
Urla yarımadası ile İzmir'in güney batısında, Çeşme'ye kadar 130.000,
Aydın havalisinde 80.000,
Akhisar, Manisa, Alaşehir, Uşak ve havalisinde 150.000 Rum teksif edilmişti.[6] Bunlar arasında Yunanistan'dan kaçak olarak gelerek, sahte nüfus tezkereleriyle yerleştirilmiş papazlar, kurmaylar, öğretmenler vardı. Yunanistan'dan devamlı olarak yapılan muhaceret sonunda, Midilli'de 150.000, Sakız'da 70.000, Sisam'da 100.000'i bulan nüfus toplanmıştı.

6- İzmir'de bir millîleştirme hareketi çok güçtü ve tatbiki İstanbul'dan daha çetin şartlar arzediyordu. Çünkü burada hemen hemen bütün dost, düşman memleketlerin konsoloslukları, geniş kadroları vardı. Birçokla-

rının haber alma merkezleri İzmir'de idi. İzmir, Çanakkale boğazlarının, dolayısıyla İstanbul'un ilk müdafaa kalesiydi. Burada alınacak ciddi tedbirler, mahallî olmaktan çok yurt ölçüsünde ve hükümetin kararlarının en şâmil manasıyla tatbiki halinde telâkki edilirdi. Bu itibarla İzmir'deki millîleştirme hareketlerinin, değerleri ciddi, azimli, iradeli ve tertemiz vatanseverler elinde tatbiki şarttı. Bu kanaatimi, Enver ve Talât Paşalar'a ısrarla bildirdim.

Birkaç Hakikat

Dünya ufku, yıllardan beri hazırlanmış mukadder harbin yüküyle doluydu. Hatıratımın bu kısmıın başında izah ve isbata çalıştığım üzere:

a- İmparatorluğumuzun Reval Mülâkatı'nın esas hükümlerinin tadil, temamiyet-i mülkiye ve hükümranlık haklarımızın mahfuziyeti altında İtilâf Devletleri'yle bir anlaşma yapmak istediği,

b- Silahlı bitaraflık için zaruri silahları, cephane, mühimmat stoklarını elde etmek için her çareye başvurduğu, muhakkaktır.

Fakat bu iki şıkkın tahakkuk etmediği de aynı nisbette hakikattir.

Silahlı tarafsızlığın tahakkuku için Fransa'dan istikraz edilen otuz beş milyar frankın yeter derece olmadığını izah için Cemal Paşa, kendisini Fransız donanmasının bir manevrasına davet ettirecek kadar tehâlük göstermiştir.

Balkan Harbi'nden o kadar menfi ve hazin şartlar içinde, öyle elim bir mağlubiyete uğrayarak çıkmıştık ki, bidayette Almanlar da bizi kendi saflarına müttefik olarak almak istememişlerdir. Von Betman Holweg'in elçisine gönderdiği gizli cevabın fotokopisini takdim etmiş bulunuyorum.[7] Bu vesikanın arkasına bu kadar ısrarla düşmemiz, bizzat Enver Paşa'nın, ittifak bahsindeki endişesini kâfi derecede vuzuhla anlatır sanırım. Nihayet Liman von Sanders'in bizzat Kayser nezdindeki teşebbüsü ve, "Mühimmat ve malzeme noksanı telafi edildiği takdirde muhariplik ananesi bâki ve tecrübeli kumandanlara mâlik Osmanlı ordularının kıymetli bir müttefik olacağı," mütalâasından sonra Alman ittifak halkasına kabul edildiğimizi bilmek lâzımdır. Bir milletin tarihi için en büyük tehlike, gerçekleri bilmeden konuşmaktır.

Silahlı bîtaraflığımız gayri mümkün olunca, Rusya ile muvasalanın kısa yolu olan Boğazlar'ın zorlanacağına şüphe yoktu. Karadeniz'deki Rus donanması, Karadeniz boğazlarını rahatça aşacak kudrette değildi. Bu mümkün olsa dahi Çanakkale boğazları vardı. Halbuki, İngiliz, Fransız donanmasının kudreti, Çanakkale boğazlarını aştıktan sonra, Karadeniz boğazını da geçerek büyük insan malzemesine sahip Rusya'nın beklediği malzeme ve vasıtaları götürerek, Almanya'yı, kalabalık Rus kuvvetleri vasıtasıyla Şarkî Prusya'dan tazyik edeceklerdi.

Bu stratejik vaziyet, topraklarımızı, Clemanceau'nun tabiriyle, "Zaruri darü'l harp" haline sokmuştu.

Benim, acizane ifa ettiğim vazifenin bilmeme imkan verdiği mahrem hadisatın şe'ni (vak'a olarak) izahı budur. Bu meyanda bir de, Almanya'nın kuvveti hakkında mübalağalı şekilde yerleşmiş fikirlerimizle, askerî kudreti mutlak olan bu memleketin tarihi ve ebedi düşmanımızın Rusya'nın basını olmasının hissi cephesini de unutmamak lâzımdır.

Millî Dikkat İzmir'e Çevriliyor

Silahlı bîtaraflığın imkanlaşması dolayısıyla hangi tarafta olursa olsun kayıtsız, şartsız harbe girmemizin coğrafyamızın bir zarureti haline geldiği andan itibaren, derlenip toparlanmak millî vazifesi, vatan muhabbeti ile meşbu olanların mukaddes emeli haline gelmişti. İlk iş dahili tümörlerin temizlenmesi davası olunca, millî dikkat İzmir'e çevrilmişti.

Tedbirler üç esas noktada temerküz etmişti:

1- Askerî tedbirler,
2- Siyasi tedbirler,
3- İdari ve iktisadi tedbirler.

Askerî tedbirler cümlesinden şunlar alındı: Bugünkü Ege Bölgesi denilen İzmir ve Saruhan (Manisa), Aydın, Isparta, Muğla ve Antalya vilayetlerine üç kolordu tahşit edildi. İzmir, Dördüncü Kolordu'nun merkezi idi. Bu kolorduya, onbirinci ve onikinci tümenler bağlanmıştı. Enver Paşa, Balkan Harbi'nde havsalanın alamayacağı, tarihimizde misli geçmemiş feci bir hezimete dûçar olan orduyu gençleştirmişti. Kolordu kumandanlığına Meşrutiyet İnkılâbında hizmet etmiş Pertev Paşa, kurmaybaşkanlığına da Malisor ve Frizovik harekâtında büyük hizmetleri görülmüş Cafer Tayyar Bey (General Cafer Tayyar Eğilmez) getirilmişti.

Siyasi tedbirlere gelince: İttihat ve Terakki Partisi, vilayetlerde kâtib-i mes'uller bulundurduyordu. Bu zevat, idari makamların takip ettikleri siyasette vahdeti ve insicamı temine çalışıyor, menfi ve muzir unsurların idare mekanizmasındaki tahrik ve tahriplerini önlüyor, siyasi istikrarı temin ediyordu.

İdari makamlara, iktidarın gaye ve maksatlarını kavramış, azimkâr, dürüst ve bilhassa memleketin muhtaç olduğu cesur ve ceyyit (taze) havayı yaratabilecek amirler bulmak, hemen muhâldi (imkansızdı). Bu sebeple kâtib-i mes'ullükler bir kat daha ehemmiyet kesbediyordu. Merkez-i Umumi, yakın mazinin bid'atlarıyla malûl devletin bünyesinde felah ümidini bu makamlara bağlanmıştı.

İzmir'in millîleştirilmesi, daha açık tabiriyle gâvur İzmir'in Türk İzmir olabilme fetih hareketi, bütün memleketi şâmil bir hayat davası mahiyetini alınca, Merkez-i Umumi, buraya İzmir'in hususiyetlerine göre bir kâ-

tib-i mes'ul aradı. Bu zatta herşeyden önce, başlaması mukadder nüfuz ticaretini önleyecek, çelik selâbetinde namus iradesi ve fazilet duygusu, bunu takiben de millîleştirme hareketini başarma kudreti şarttı.

O sırada İzmir'de vali, Rahmi Bey'di. Rahmi Bey, Merkez-i Umumi'nin mutemedi bir zattı. Kâtib-i Umumi olan Mithat Şükrü Bey'in kayınbiraderi idi. Küçük Talât'ın kâtib-i mes'ullükten ayrılmasını istemiş buraya, şahsi emniyetini haiz iki zatı tavsiye etmişti. Hatta, kendisini valilikten ayrılıp, kâtib-i mes'ullüğü deruhte edeceğini de sarahatle işrab etmişti.

Merkez-i Umumi âzâlarının da bu makam için namzetleri vardı. Nihayet bu makama, ne Rahmi Bey'in, ne de Merkez-i Umumi âzâlarının şahsen arzuladığı namzetlerin dışında, tarafsız ve kendisinden beklenen hizmetler başarabilecek kuvvetli bir şahsiyet arandı. Dosyaların günlerce tetkikinden ve elde mevcut şahsiyetlerin yegân yegân tefrikinden sonra, Mahmut Celâl Bey'in getirilmesine karar verildi. Bu kararda şahsen Talât Paşa ve İzmir'e tarafsız, hizipler üstü, şahsi karar ve görüş sahibi ve bilhassa çok cazip menfaat telkinlerine mukavemet edecek çapta ahlaki selâmet sahibi bir zatın getirilmesi arzusu hâkim olmuştur.

Hatırladığıma göre bu vazifeyi kabul edip etmeyeceği, İstanbul'a davet edilen Celâl Bey'den sorulmuştur. Çünkü o günkü şartlar içinde İzmir kâtib-i mes'ullüğü cesaretli bir karar mevzuu idi. Şartların çetinliğine munzam olarak, Vali Rahmi Bey'in aynı zamanda partinin nüfuzlu şahsiyetlerinden birisi olmak dolayısıyla kâtib-i mes'ullük makamını müstakil selâhiyet mevkii telâkki etmediği de biliniyordu.

Celâl Bey, teklif edilen ve muvaffakiyeti büyük himmet ve azme bağlı güç vazifeyi kabul etti, Bursa'dan gelerek İzmir'e yerleşti.

Emsal Olabilecek Bir Himmeti Hatırlamak İçin

Harbin içindeydik... Memleketin vahdeti mevzuu, yine bellibaşlı endişe halindeydi. Bugünkü nesil, şükürler olsun ki bu ıstırabı o zamanki namüsait (müsait olmayan) şartlar altında çekmek illetinden masundur. Fakat bu masuniyet, o zaman esirgenmemiş cesaretli himmetlerin mahsulüdür.

Tarihin zaman zaman tekerrür ettiği elbet de hakikattir. Memleketin bir daha ayni vazife ile karşı karşıya kalmayacağı söylenemez. Bir memleket halkının, vatanının gerçek manada sahibi olabilmesi için, millî iktisat kaynaklarını düşman unsurlardan kurtarması, umumi hayata mana veren değerlere tesahub etmesi şarttır. Bu düşman unsurlarının stratejik mevkilerde, mensup oldukları yabancı müstevlî ve haris hareketlerin peyki haline gelmiş vefasız azınlık olması gibi felâketi katmerleştiren tehlike karşısında, hıyanet unsurları zararsız hale getirilmeden istiklalden bahsedilemez.

İşte İzmir'de, Aydın'da, Marmara kıyılarında başlanan himmet, bu kangren olmuş, pusuda bekleyen düşmanlığı tasfiyedir. Bu hareketi başarmış olanları bugünkü nesle tanıtmak, takip ettikleri usul ve sistemi izah etmek, işlerin içyüzünü bilenler için ihmal kabul etmez bir vazifedir.

Teşkilât-ı Mahsûsa namına takip ettiğim bu faaliyeti, üç ayrı mekanizmanın, üç aynı rüknü tahakkuk ettirmişlerdir:

Ordu namına Dördüncü Kolordu kumandanı Pertev Paşa ve Erkân-ı Harbiye Reisi Cafer Tayyar Bey, iktidarda bulunan İttihat ve Terakki namına kâtib-i mes'ul Mahmut Celâl Bey (Bayar), Hükümet namına Vali Rahmi Bey.

Not: Eşref Bey hatıratının bundan sonraki kısmında, bu üç şahsiyetin devre içindeki faaliyetini izah ve şahsiyetlerini tahlil etmektedir.

Mahmut Celâl Bey'e ait kısım şudur:

Celâl Bey İzmir'de, memleketin içinde bulunduğu fevkalâde ahvalin millî hak ve menfaatlerle tezad halinde bulunan iktisadi, ticari, hissi, hatta ananevî nizamı ile karşılaştı. Bunlar:

Rum, Ermeni ve Yahudilerden mürekkep gayri Türk unsurlar,

Lövanten unsurlar,

Her inkılâp hareketinin etrafında muhakkak vücut bulan idari ve siyasi nüfuz hareketinin mümessili unsurlar.

O günkü şartlar içinde, memleketin en mühim ticari ve iktisadi merkezi İzmir'de vaziyete hâkim bulunuyorlardı. Memleketin bir hayat ve memat mücadelesi içinde bulunduğu fevkalâde şartlar tahtında, âmâl-i millîyeye hâdim olmayan bu kuvvetlerle mücadele etmek, her babayiğidin kârı değildi. Kaldı ki Celâl Bey, ıslâhat hareketinde Vali Rahmi Bey'den tesirli yardım görmemiş, hatta daha aşağıda izah edeceğim hadiseler sebebiyle Celâl Bey, bu çapta bir siyasi, iktisadi hareketin nâzımlarından olacak kudrette değildi. Mahalli bazı tesirler altında idi. Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın müfrit dostu bulunuyordu. Vagon tahsisi, askeriye ve sivil halk namına yapılan mübayaalar, 'ardiye' spekülasyonları ve diğer dedikodulu mevzular bahsinde geniş ve derin tahkikat yapacağı yerde, bunları tabiî göstermek ve bazı tacirleri sehabet, benimseyip yardım etmek garabetine düşmüştür. Bu hal kendisini maalesef Celâl Bey'in mücadele ettiği unsurlar arasına sokmuştur.

Başkumandanlık, Dördüncü Kolordu kumandanlığı bölgesi dahilinde kümeleştirilmiş, merkezleri Sisam, Sakız ve Midilli'de olan üç Yunan kolordusu'na fiilen bağlı, silahlara sahip, erkek nüfusu bu adalarda talim ve terbiye görmüş çok sayıda Rum'un memleket içine naklini ısrarla talep ederken, Celâl Bey, İzmir'in iktisadiyatını, gayri millî, hain ve kasıtlı ellerden ve menbalardan kurtarmak hareketine cesaratle girişti. Bu mücadele, bir şehri kurtarmak savaşı değildi, asırların tesis ettiği ve reâyânın (Müslüman olmayan tebaa) hakkı sayılma gaflet ve felâketi içinde

Türk milletinin ekmeğini ve alınterini, asla bizden olmamış ve olmayacak olanlardan halâs etmek ve sonra da, bu mukaddes vediayı şahsi menfaat ve nüfuz tüccarlarının ellerinden kurtarmak savaşı idi.

Tedbirler, mücerret askerî ve idari sahada kalmış olsaydı, matlub gaye asla tahakkuk edemeyecekti. Nitekim memleketin diğer bazı merkezlerinde bu tedbirlerden mahrum olarak girişilen teşebbüsler, hem bana haşin olmuş, hem de aksak ve yarım kalmıştır. İzmir ve hatta bugünkü tabiriyle bütün Ege'de, ancak ondan sonradır ki, Türkler, iktisadi ve ticari hayata, girebilmek için müsait zemin ve saha bulmuşlardır. Gâvur İzmir'in Türkleştirilmesinde bu hareket, idari hâkimiyete rağmen, bir toprağa asıl tesahübün manasını bizlere ancak bugün anlatabiliyor, o da, kısmen... O devirde, böyle bir zihniyete ve görüşe sahip olmak, müstesna fıtrî kabiliyet ve seziş meselesi idi. Celâl Bey'in terbiye ve nezaketi nisbetinde taviz vermez ahlakı, en namüsait (müsait olmayan) sanılan şartlar içinde dahi, hedefi malûm, seciyeli bir mücadelenin neticeleri bakımından emsal teşkil eder.

KARŞIKİ YUNAN KARARGÂHINDA NE DÜŞÜNÜLÜYOR? GENERAL METAKSAS'IN VENİZELOS'A VERDİĞİ RAPOR

Şimdi de okurlarıma Yunan Başvekili Venizelos'un isteği üzerine Genelkurmay Başkanı (sonraları Başvekil) General Metaksas'ın hazırladığı bir raporu takdim edeceğim. Bu raporda 1915 yılına kadar Yunanistan'da bizim Anadolu hakkında neler düşünülmüş olduğunu öğreneceğiz.

Generali, başvekil iken tanıdım. Rahmetli Atatürk, Balkan antantına ve Türk - Yunan dostluk münasebetlerine önem verirdi. Bu konuda Metaksas ile 1937 yılında Atina ve Ankara'da karşılıklı iki Başvekil sıfatıyla müzakerelerimiz olmuştu. Kendisini, heyecana ve hisse kapılmadan hadiseleri soğukkanlılıkla mütalâa ettiğini görmüştüm. Bu raporunda Yunan tezini açıkça belirtmektedir. Bizimki ile Yunan siyasetini muhakemeye esas teşkil edecektir. Sözü Metaksas'a bırakıyorum:

1913'den beri Anadolu meselesi üzerinde siyasi ve stratejik bakımdan incelemelerde bulunduğumu Venizelos biliyordu. Bu mevzu üzerindeki tetkiklerim hususi mahiyette idi. Mütalâa ve mülahazalarımı kimseye açıklamamıştım. 1913 senesinin ekim ayında, yaptığım incelemelerle Anadolu'ya karşı Yunanistan'ın bir askerî seferi tahakkuk ettirmesi ihtimaline matuf bulunduğunu zannederek Bizans idealine olan bağlılığından dolayı dostane bir surette benimle şakalaştı.

Bununla beraber 1915 senesi Ocak ayının on üçüncü günü Venizelos beni hususi surette davet etti. Müttefikler tarafından Yunanistan'a Anadolu'nun bir kısmı tahsisi edileceğini açıkladı. Ve Anadolu ile ilgili ola-

rak evvelce yapmış olduğu tetkiklere istisnaden Venizelos ile bu mevzu üzerinde ilk defa görüştük.

Aynı senenin 15 Ocak günü Venizelos tekrar beni çağırdı ve Sırbistan'a askerî yardımda bulunması şartıyla Yunanistan'a Anadolu sahillerinde tavizlerde bulunulacağına dair İngiliz Hariciye Nâzırı Edward Grey tarafından yapılan tekliften beni haberdar etmişti. Aynı mevzu üzerinde Venizelos ile tekrar görüştük. Kendisine Anadolu hakkındaki nokta-i nazarımı izah ettim. Bu hususta ayrıca Venizelos'a yazılı olarak raporlar sundum ve o sıralarda Yunanistan'ın siyasi ve askerî bakımdan durumu üzerindeki görüşümü kendisine bildirdim. Anadolu hakkında gerek sözlü gerek yazılı olarak Venizelos'a verdiğim bilgiler şunlardır:

Anadolu yarımadasını tahmini olarak on milyon olan nüfusunun ancak iki milyonu Rumdur. Geri kalan nüfusunun yedi milyonu Müslüman ve bir milyonu da muhtelif din ve ırklara mensuptur. Bu nisbet bir küll halinde mütalâa edilirse adet ve istatistik bakımından Yunanlıların aleyhinedir. İki milyon Rum, Trabzon'dan Klikyaya kadar Anadolu'nun sahillerinde dağınık halde yaşıyorlar. Rumlar Pontus ve İonia sahillerinde bilhassa toplu halde yerleşmiş bulunuyorlar. Geri kalan Rumlar Anadolu'nun muhtelif sahillerinde ve Orta Anadolu'nun bazı merkezlerinde dağınık halde bulunuyorlar. Bazı sahil kasabaları hariç Rumlar Anadolu'nun bütün diğer şehir ve kasabalarında Türklerle beraber karışık olarak yaşıyorlar.

Anadolu'da yaşayan Müslümanlar muhtelif ırklara mensup olmakla beraber din bağlarının ekseriya millî duyguların yerine kaim olduğu tespit edilmiş bulunduğundan Türklere karşı girişilecek bir mücadeleye, Yunanistan'a karşı aynı derecede düşman olan bütün Müslümanların iştirak edecekleri muhakkaktır. Türkler Anadolu'nun orta kısımlarında ve Rumların yaşadıkları sahillerin iç bölgelerinde toplu halde yaşamaktadırlar. Sahillerde ise Rumlarla beraber karışık bir halde bulunmaktadırlar.

Öte yandan Anadolu Türkleri, savaşmaya alışmış harpçidirler. Buna mukabil Anadolu'da yaşayan Rumlar ancak barışçı işlerle uğraştıklarından askerlikle hiçbir alâkaları yoktur.

Anadolu'nun yüzölçümü 520 bin kilometre kare yani Yunanistan'ın üç mislidir. (Batı Trakya dahil olduğu halde Yunanistan'ın yüz ölçümü 173 bin kilometre karedir.) Anadolu yarımadasının uzunluğu 1600 kilometredir. Anadolu'nun dağ silsilelerinden ibaret olan orta bölgeleri münakale yolları bakımından çok fakirdir. Ancak sahilden itibaren 300 kilometre kadar bir mesafede ulaştırma bakımından nisbeten iyi bir durumdadır.

Bu itibarla şayet Yunanistan, Türklerin hayati menfaatlerini haleldar etmeyecek şekilde mahdut maksat ve gayelerle hareket ederse harp harekâtını Ege Denizi'ni mucavir Anadolu'nun batı bölgelerine inhisar ettirmek suretiyle ikinci derecede bazı meseleler üzerinde faideler sağlayacak bir

barışa varabilir. Ancak Edward Grey'in teklifi gibi Yunanistan'ın Anadolu'da takip edeceği gaye ve hedefler Türklerin hayati menfaatlerine dokunacak mahiyette olursa hiç şüphe yok ki Türkler buna karşı sonuna kadar muhalefet gösterecekler ve millî menfaatlerini müdafaa edeceklerdir.

Bu takdirde Yunan ordusu bütün mevcuduyla Türk ordusuna tefevvuk etse ve ilk savaşlarda Türk ordusunu yense bile Anadolu'nun büyük Türk topluluklarıyla meskûn olan bölgelerine kadar Türk ordusunu takip etmek zaruretinde kalacaktır.

Bu itibarla, Anadolu'nun geniş ulaştırma yollarını ve yanlarını devamlı surette korumak zorunda kalacak olan Yunan ordusu Anadolu'nun herhangi bir noktasında Türk ordusu ile kemiyet bakımından aynı seviyeye gelmesi mukadderdir. O zaman Yunan ordusu müdafaa durumuna geçmek zorunda kalacağı gibi geniş sahalarda dağılmış bulunacaktır. Vaziyet bu şekilde tecelli edince o andan itibaren kendi memleketlerinde ve Türk halk topluluklarıyla meskûn ve bölgede tamamiyle serbest-i harekâta mâlik olacak olan Türkler istedikleri zamanda ve münasip görecekleri mekanda Yunan ordusunu savaşa icbar edecekler ve fena şartlar dahilinde Anadolu sahillerine çekilmek zorunda bırakacaklardır. Şayet Yunanistan, mutlaka Anadolu sahillerini muhafaza etmeye karar verirse Yunan ordusu ila nihaye orada seferber halde kalmak zorunda bulunacaktır.

Yani, bu takdirde Yunan ordusu, 1812'de Napoleon Bonaparte'ın uğradığı akıbete maruz kalacaktır. O zaman da Bonaparte ancak 80 bin kişilik bir ordu ile Moskova'ya varmıştı. Çünkü ordusunun kuva-yi külliyesini teşkil eden 500 bin kişilik geri kalan kuvvetleri, geride münakale yollarını emniyet altına almak zorunda idi. Bu itibarla Moskova yanmasa idi dahi geri çekilmek mecburiyetinde kalacaktı. Nitekim ki hüküm süren soğuklar ve hastalıklar neticesinde Fransız ordularının Rusya'dan çekilişleri bir bozguna ve nihayet bir felâkete müncer olmuştur. Rus hududundan Moskova'ya kadar olan mesafe 900 kilometredir ki aşağı yukarı İzmir ile Sivas arasındaki mesafenin aynıdır.

Farzımuhal olarak, Yunan ordusu, Birinci Dünya Savaşı'ndan zayıf bir durumda bulunacak olan Türkiye'yi, Anadolu'da cereyan edecek olan ilk savaşlar sonunda, Anadolu sahillerinde Yunanistan'a toprak tahsis etmek suretiyle barış imzalamaya icbar etse bile tahsis edilecek topraklar herhalde Rumların meskûn bulunduğu Anadolu'nun bütün sahil boyu değil, ancak muayyen bir bölgeden ibaret olacaktır. Böyle bir barışla Yunanistan'a tahsis olunacak sahil bölge, herhalde ekonomi bakımından yaşayacak ve strateji bakımından müdafaası mümkün olacak şekilde sahilden sahile doğru derin bir bölge olması icabedecektir. Bu suretle Yunanistan'a terk edilecek bölgede kesif Türk toplulukları da bulunacağı gibi Anadolu'nun diğer kısımlarındaki Rumlar, Türklerin elinde ve kendi hallerine bırakılmış olacaktır.

Yunanlılar için müsait tahminlere göre İzmir vilayetinde Türklere karşı Rumların nisbeti sekize karşı beştir. Trabzon vilayetinde ise bu nisbet sekize karşı dörttür. Yunanistan'ın İzmir vilayetinde, kendisine verilmesini istemek tasavvurunda bulunduğu 114 bin kilometrekare bölgede Rumların nisbeti daha azdır. Bu şartlar altında Yunanistan'ın Anadolu sahillerinde de bulunacak olan küçük müstemlekesi, Yunanistan'ın diğer kısımlarında denizle ayrılmış olacağı halde bu bölgeyi geri almak için fırsat bekleyecek olan Türkiye'ye mücavir bulunacağından Yunanistan için bu müstemlekenin idaresi ve muhafazası zor ve çok külfetli olacaktır. Hele Balkanlar'da herhangi bir ihtilât vukuunda Anadolu'daki Yunanistan müstemlekesi kendini, kendi askerî kuvvetleriyle müdafaa etmek zorunda kalacaktır. Müstemlekenin bütün Rumları seferber hale getirilse bile 40 bin etrafında olacak ordusu müdafaa için bile kâfi gelmeyecektir.

Böyle bir hale sebebiyet vermemek için Yunanistan devamlı bir surette Balkan memleketlerinin isteklerine boyun eğerek Balkanlarda herhangi bir ihtilâtın vukuuna meydan vermemesi icap edecek ki bunun nereye varması ihtimali bulunduğu aşikârdır.

Yunanistan'ın Anadolu'da bir askerî harekette bulunması halinde bir asker sıfatıyla fikir, mütalâa ve kanaatlerimi bu suretle Başbakan Venizelos'a arz ve izah ettikten sonra şu tavsiyelerde bulundum:

Bütün Yunan ordusunun iştirakiyle yapılsa bile başarısız kalmaya mahkûm olan Anadolu'da yalnız askerî bir sergüzeşte atılmaktan kaçınmak değil, fakat aynı zamanda Türkiye ile Yunanistan'ın arasının bozulmaması lâzım gelmektedir.

Kanaatimce Türkiye'ye karşı barışçı bir siyaset takip etmek Yunanistan için en salim, en isabetli ve doğru harekettir. Çünkü bu suretle Anadolu'da yaşayan Rumlar günden güne artacaklar, ilerleyecekler, ekonomi ve sosyal bakımdan gelişeceklerdir. Bu şartlar altında istikbal herhalde Yunanlılar lehine emniyet altına alınmış olacaktır. Bilhassa Türkiye, dünya savaşından zayıf ve parçalanmış olarak çıkacağı cihetle Yunanistan bundan faydalanarak Türkiye ile barışçı ve iyi münasebetler tesis ettiği takdirde Anadolu'da yaşayan Rumların himayesi ve serbestçe gelişmeleri sağlanmış olacaktır.

Buna muvazi olarak şayet Yunanistan Edward Grey'in tekliflerini behemehal kabul etmek zaruretinde kalırsa aşağıda izah edeceğim iki şıkkın, temin edilmesi kaçınılmaz bir ihtiyaç olduğunu Venizelos'a bildirdim:

1- Anadolu'da harp harekâtı zamanı geldiğinde bu harekâta Yunanistan'la aynı ölçüde müttefik askerî kuvvetlerinin iştirak etmesi ve bu suretle Türklerle savaşın sonuna kadar başarılı bir şekilde cereyanının ve bitmesinin temini.

2- Türk Devletinin tamamiyle ortadan kalkmasını veyahut Yunanistan'ın Anadolu'daki müstemlekesine zarar vermeyecek şekilde küçülme-

sini sağlayacak şekilde müttefiklerin de Türkiye'nin parçalanmasına iştiraklerinin temini.

Bu iki şart tahakkuk etmeyince Yunanistan'ın Anadolu'da girişeceği savaş harekâtını Türkiye'de yaşayan Rumlar için olduğu kadar Yunanistan için ne zararlı ve hatta felâketli olacağına dair olan kanaatimi açık bir surette Başbakan Venizelos'a bildirdim.

Başbakanla yaptığım iki görüşme sırasında Anadolu'ya dair olan kanaatlerimi kendisine şifahi olarak izah ettikten ve bu hususta sunduğum yazılı raporlardan sonra Venizelos'un fikir ve kanaatlerimi kabul ettiğine emin oldum.

Bununla beraber Venizelos, 14 Ocak 1915'de Anadolu hakkında benden geografik bir rapor istedi. Bu münasebetle tanzim ettiğim ve Venizelos'a sunduğum rapora ek olarak takdim eylediğim yazıda, Anadolu'nun idari ve siyasi bakımdan ayrılması, bu ülkenin ekonomi ve etnoloji bünyesinde önemli anormallikler husule getireceğini ve bunun zamanla doğuracağı ihtilatları gidermek için iki taraftan birinin tahakkümü ve tekrar Anadolu'nun birleşmesi sağlanıncaya kadar çetin mücadelelere sevk etmesi mukadder bulunduğunu izah ettim.

Kezalik, 18 Ocak 1915'de Venizelos'a sunduğum raporda, Birinci Dünya Savaşı'ndan zayıf düşecek olan Türkiye'nin Anadolu'da yaşayan Rumlara karşı takibatta bulunamayacağını ve fakat Yunanistan müttefikler safında savaşa katıldığı takdirde emniyet bakımından Anadolu sahillerinde yaşayan Rumların takibata uğramaları ve oradan kovulmaları ihtimali bulunduğunu ve bu Rumların bilâhare tekrar memleketlerine dönmeleri ancak Türkiye'nin tamamiyle parçalanmasına ve yok edilmesine bağlı olacağını uzun ve reddi imkansız delillerle izah ettim.

Bunun üzerine son defa olarak 15 Şubat 1915'de kendisiyle vaki olan görüşmemiz sırasında Venizelos fikir ve kanaatlerimi takdir ederek bana aynen şunu söylemiştir:

Görüyorum ki yapacağımız en iyi şey rahat durmaktır.

Bununla beraber Venizelos'un hakikati itiraf ederek aklı selim ile hareket edişi pek az sürmüştür. Sonradan fikir değiştirip ansızın Yunanistan için bir facia ile neticelenen menhus karara varması Venizelos'un garip siyasi psikolojisinin bir muammasını teşkil etmektedir.

O günden sonra, Anadolu bünyesinden Yunanistan'ın kat'i olarak kurtuluşu için Türkiye'deki Rumlarla Yunanistan'daki Türklerin mübadelesini teklif etmiş olan Venizelos, Anadolu'yu sevmeye ve sahillerini seyrederek gözleri yaşarmaya ve haritalarda Yunanistan'a tahsis olunacağını kendi kendine tasarladığı 125.000 kilometrekarelik Anadolu parçasının dağlarını, şehir ve kasabalarını ve münbit ovalarını tespit etmeye başlamıştır.

Enver Paşa İzmir'e Geliyor

Harbin ikinci senesinde idik. Girişilen ıslâhat ve tasfiye hareketlerini, Başkumandanlık ve Teşkilât-ı Mahsûsa adına takip etmek vazifesiyle İzmir'deyim. Beklemediğim bir gün, Enver Paşa'nın Bandırma yoluyla İzmir'e teftişe geleceği şifresini aldım. Paşa, Manisa'ya uğruyor ve orada teftişle meşgul olduğu sırada, yaverleri Şükrü Yenibahçe ile Saim İnebolu Beyleri bana yolluyor. Sabuncubeli'ni aşarak Karşıyaka'ya, evime gelen yaverler, paşanın şu emrini tebliğ ediyorlar:

"Paşa Hazretleri Manisa'da birkaç saat kalacaklar." Bu müddetten istifade ederek bizi önden gönderdiler. Bir iki gün sonra da refikaları Sultan Efendi Hazretleri de geliyorlar. Sizin bu konağı Sultan Efendi'ye tahsis ve ziyaretçileri burada kabul etmenin muvafık olup olmadığını soruyorlar.

Cidden şaşırmıştım. Çünkü İzmir'deki vazifem hiç olmazsa şeklen mahremdi. Dedim ki:

Görüyorsunuz, arkadaşlarım, evimiz her suretle sultan Efendi'yi rahat ettirmeye elverişlidir. Bütün ailemiz halkı Salihli'deki köşktedirler. Hemen gelip bir iki gün içinde Sultan Efendi Hazretleri'nin ikametine mühayya (hazır) hale ifrağ ederler. Bunlar basit fakat, Enver Paşa'nın dünya nazarında resmî ve siyasi hüviyeti var. Ben ise, siyasetin cilveler icabı, umum çeteler kumandan damgasını taşıyorum. Evimin, Paşa ve Sultan Efendi'ye tahsisi bir tarafa, kendisiyle açıkça temasım bile kümeleşmiş münafık yuvalarının tasfiye edildiği şu sırada Başkumandan'ın bu işlerle meşgul olmak için İzmir'e kadar geldiği şayiasının çıkmasına sebep olur. Benim kanaatim Sultan Efendi belediye reisinin evine inerler. Burada şehrin hanımlarını da kabul edebilirler. Paşa'ya gelince bence Cramer Palas'ın üst kat salonu muvafıktır. Maamafih ben düşüncelerimi arzediyorum. Evim ve kendim de daima emirlerindeyim,

dedim. Kısa bir müddet sonra evime yüzelli metre mesafedeki Karşıyaka İstasyonu memuru eliyle şu şifreyi aldım:

Paşa Hazretleri Cramer Palas'a ineceklerdir. Sultan Efendi için de belediye reisinin evinin hazırlanmasını temin ediniz.

Paşa'nın Basmahane İstasyonu'ndaki karşılanmasında aynı sebep ve gerekçelerle bulunmadım. Gece saat onbir sularında Cramer Palas'a gittim ve mesai odası olarak hazırlanan salonda kendisine mülâki oldum. Enver Paşa yorgun görünüyordu. Önünde birkaç dosya vardı. Bütün hisleri, kinleri, gayızları, muhabbetleri, sevgileri, endişeleri apaçık olan bu tertemiz, civanmert adam, İzmir'deki birkaç saatlik misafirliği sırasında görüştüğü kimselerden duyduklarından müteessir olmuştu.. dedi ki:

Eşref Bey, İstanbul makarr-ı hilâfet ve payitahttır (başkenttir). Orada dahi, İzmir'deki kadar istirkablar, dedikodular, mücadeleler olmuyor. Siz, bu havaliyi es-

kiden de tanırsınız. Size ne kadar itimadım olduğunu da takdir edersiniz. Kat'i kararlar vermeden evvel sizinle vaziyeti tetkik etmek isterim.

Önündeki bloknota bakarak devam etti:

Demin burada Metropolit Hrisostomos vardı. Daha evvel, Vali Rahmi Bey'i kabul ettim. Vali, Efes Metropoliti'nden ve bu Hrisostomos'dan şikâyet etti. Onlar vali için bizim tasfiye, ıslah harekâtımızla alâkası olmayan meselelerden dolayı ağır ithamlarda bulundular. Vali aynı zamanda İttihat ve Terakki kâtib-i mes'ulü Celâl Bey'den şikayet etti. Celâl Bey'in herşeye müdahale ettiğini, tüccarı tazyik ettiğini, halka hoş görünmek için cihet-i askerîyenin üç kuruştan cebren hububat mübayaa etmesine mukabil halk için altı kuruştan alınan hububata pelit karıştırıldığını işâa ettiğini [duyurduğunu] anlattı. Bir kere fiyatlar bana gayri tabiî geldi. Levazımdan olan endişelerimi siz biliyorsunuz. Size bu mevzuları birkaç kere tetkik ve tahkik ettirmiştim. Şimdi bana şu metropolitler hadisesini anlatır mısınız?

"Paşam", dedim,

Efes Metropoliti etbaiyle (kendisine tâbi olanlarla) beraber Karşıyaka'da oturur. Kendisini tanırım. Dini makam itibariyle Hrisostomos'dan üstündür. Aralarındaki derin ihtilafın sebebi, bizim giriştiğimiz tasfiye hareketi değildir. Türkiye'de yaşayan ve siyasete karışmış olan Rumları iki ayrı gayede toplamak icap eder: Bunlardan birinciler, Yunanistan'la birleşerek büyük bir devlet kurmak hayalinde olanlardır. İkinciler de Bizans İmparatorluğu'nu ihya peşinde koşanlardır. Hrisostomos Yunancıdır. Efes Metropoliti ise Bizanscıdır. Hrisostomos'un Vali Rahmi Bey'i çekiştirmesi, valinin Bizans taraftarı olan Efes Metropoliti'ni tehlike addetmediğini her yerde söylemesindendir.

İkisinin birden Celâl Bey'in aleyhinde olmasını da çok tabiî karşılamak lâzımdır. Çünkü Celâl Bey, onları siyaseten tasfiye etmek yolunda değil, iktisaden hâkimiyetlerini ellerinden almaya çalışıyor. Demiryolları güzergâhındaki melâmet yuvalarını yok ederek bu hatlara Türk unsurunu sokmaya himmet ediyor. Bu hususta Müftü Cevherîzâde'ye bile hulûl etmiştir. Vali ise böyle hareketleri kavrayacak şahsiyet değildir. Bütün ihtilaf, görüş farklarından ve şahsiyet kudretlerinden doğuyor. Cevherîzâde bana şunları söyledi: "Bizim gençlerin şimendifercilikle uğraşması, bid'at sayılır. Amma, Celâl Bey öyle esbab-ı mucibe (gerekçe) ileri sürdü ve beni ikna etti ki, kaza müftülerine gizlice haber iletip mahallî delikanlılar arasında aklı başında olanları, Celâl Bey'in tesis ettiği 'şimendifer mektebine' kayda teşvik etmelerini istedim."

Metropolitlere göre Celâl Bey'in emelleri için büyük tehlike olması, demiryolu güzergâhındaki her biri casus olan Rum bakkallarının yerine Türklerin ikamesinden başlıyor ve tasfiye edilen Rum toptancı tüccarlarının perde arkasından idareye çalıştıkları bazı Türk tüccarlarının şahsi menfaat yerine memleket hizmeti ifâ ederek panik çıkmasını önlemeye çalışmasıyla bitiyor. Onlar, bugüne kadar karşılarında devlet tedbiri olarak, sadece idari mülâhazalar görmeye alışmışlardır. Celâl Bey'in şahsında ve faaliyetinde, en korktukları mücadele tarzını bulunca, aralarındaki ihtilafı bırakıp elbirliği ile ona saldırıyorlar. İşin ruhi tarafı da budur.

Paşa dedi ki:

– Rahmi Bey'in Bizans taraftarı olan Efes Metropoliti'nin hareketini tehlike addetmemesine aklım ermedi. İzmir'de bu yolda çalışan başkaları var mıdır?

– Mesela Paşam, Rum mebuslarımızdan Karolidi Efendi benim dostum ve haber menbalarımdan olan Karamanlı Avukat Lazari İstamadyadis Efendi Bizansçıdırlar. Evlerinde hiçbir zaman Yunan bayrağına değil, çift kartallı arma ve remizlere rastlanır. Diyebilirim ki, Bizans olanlar, daha mefkûreci (idealist) ve cesur insanlardır. Hatta isterseniz Paşam, Efes Metropoliti'ni alıp geleyim. Bakınız, tahtında müstetir (gizli) olarak bize kanaatini yine de ifade edecektir.

Başkumandan çok alâkalanmıştı.

Çok iyi olur. Ah, Eşref Bey... Etrafımızdaki tehlikelerin azametini ve yılanları içimizde nasıl çöreklendiklerine bakıyorum da, bir anım huzurlu geçmiyor. Allah bu millete acısın...

Vakit gece yarısını bulmuştu. Hemen Karşıyaka'ya geçtim. Metropolit henüz yatmamıştı. Yanında Teşkilât-ı Mahsûsa'ca müseccel birkaç sabıkalı ihtilalci vardı. Papazın kuşkuda olduğu anlaşılıyordu. Beni güleryüzle karşıladı:

Hayırlar olsun... Gecenin bu saatinde?

Başkumandan'ın İzmir'in muhterem misafiri olduğunu, yarın askerî kıtaatı teftişe çıkacağını, vaktin geç olmasına rağmen kendisini ziyarete giderse memnun olacağını söyledim. Biraz düşündü. Sonra azimli bir hareketle asasını eline aldı. Arkasına metropolit cübbesini geçirdi. İki kavasla yola çıktık. Metropolite dedim ki:

Siz önden gidiniz. Ben takip edeyim. Zabitlerle (subaylarla) beraber Başkumandan'a gidiyor görünmek belki istemezsiniz...

Tecrübeli papaz ne demek istediğimi anlamıştı. Tebessüm etti ve yürümeye başladı.

İhtiyaten bir vasıta hazırlatmıştım. Cramer Palas'ın önü, gündüz gibi idi. Hürmetle yukarı çıkarıldı. Kavasları emir subaylarının odasına misafir ettik. Paşa, metropoliti, hilkati icabı olan efendice tavrı ve nezaketiyle karşıladı, yer gösterdi. O da Türk Başkumandanı'nı takdis etti. Ben kendilerini yalnız bırakmak istemedim. Paşa eliyle işaret etti, ve yer gösterdi.

Enver Paşa, Metropolitin hatırını sorduktan ve hoşbeşten sonra mevzuya girdi:

Metropolit Efendi... Vaziyet-i hâzıranın nezaketini biliyorsunuz. Buna rağmen sahillerimizde bulunan Rum köylerinin düşman emellerine gösterdikleri yakınlık do-

layısıyla bunları içeri almaya mecbur kaldık. Fakat münferit de olsa kaçakçılık hareketleri devam ediyor. Rumlar bu devletin asırlarca nân ü nimetiyle perverde olmuş (ekmeğiyle beslenmiş) insanlarıdır. Maalesef bazı papazlar ve din adamları kendilerine hakikatleri izah edecek yerde, onları kışkırtmaktadırlar. Harp içindeyiz. Askerî kanunların ağır müeyyidelerin bilirsiniz. Bu hakikatleri cemaatinize bildirmenizi sizden istemek için davet etmiş bulunuyorum. Duyduğuma göre hükümet aleyhdarlığı ile tanınmış kimseler de maalesef şahsen sizin tarafınızdan himaye görüyormuş. Bunu da sizinle hemseviye dini reisleriniz söylemektedir.

Paşayı büyük bir sükûnetle dinleyen Metropolit şu cevabı verdi:

Allah kötülerin şerrinden iyileri muhafaza etsin... Her yerde ve her meslekte iyiler olduğu gibi kötüler de vadır. Hükümetin vazifesi de iyileri kötülerden ayırmaktırdır, aziz evladım...

Papaz, bu cümlesiyle, Hrisostomos'u kötülemekte idi. Enver Paşa, mevzuu biraz eşelemek istedi.

Ruhani sınıf mensupları siyasetle iştigal etmemelidirler. Mesela sizin meslektaşlarınız arasında intihabat (seçim) işlerine karışan var. Bu hareketler de şahsi içtihad hududunu aşıyor.

Papazın gösterdiği medeni cesarete hâlâ hayranımdır:

Tabiî aziz evladım... İntihabat işlerinde ve her şeyde benim tâbi olduğum makam Patrikhane'dir. Vazifesini müdrik her ruhani için de bu netice aynıdır. Orası ne emrederse o olur. Ben Başkumandanlığa bağlı bir zabit (subay) değilim. Benim başkumandanım Fener Patriki'dir. Patrik Hazretleri bize ne irade ederse onun dinlerim. Hükümetin kanunlarına hürmet ederim. Fakat bu hürmetin derecesini, bana, bağlı olduğum Fener Patrikhanesi tebliğ eder. Binaenaleyh, muazzez evladım, Enver Paşamız, bu mevzuyu Fener Patriki ile görüşmelidirler. Bize ancak oradan verilecek emirlerin hiçbir ihtilafı mucib olmadan yerine getirileceğini arzederim.

Enver Paşa'yı yakından bilmeyenler, O'nun, ca'lî ve fevrî bir hareketini bekleyebilirlerdi. Fakat Metropolitin aşırı cesaretini, sükûnet ve hatta –hüzünle itiraf ettiği üzere– gıpta ile karşıladı. Papazın gitmek üzere davrandığını görünce dedi ki:

Burada vazifeli olan zevat hakkında, işlerin daha huzurla yürüyebilmesi için hayırhâh tavsiye ve fikirleriniz var mıdır?

Metropolit, bir an duraladı. Karşısındakinde gördüğü, ummadığı müsamahanın ruhi tesiri altında düğümü çözüverdi:

Aziz oğlum, bu millet, asırlardan beri, efradı arasında meslek taksimi yapmıştır. Ticaret, sizlerin karar ve arzusuyla bizlere terkedilmiştir. Asırlardır alışılmış bu hayat tarzını bozmaya kalkmak, hüsranı (zararı) mucib olur. Buna sebep de yoktur. Nizamı bozmak tehlikeli iştir. İttihat ve Terakki kâtib-i mes'ulu, şimendifer nakliyatını, bil'umum ticareti bizlerin elinden almaya başlamıştır. Bu işlere alışmış olanlar avare kaldıkları zaman, fesat yoluna saparlarsa mazeret sahibi olmazlar mı?

Enver Paşa'nın dudaklarında, bir tebessüm dolaştı ve kayboldu. Papaz, hürmetkârane ayağa kalktığı zaman, ilk cümlesini tekrarladı:

Allah cümlemizi kötülerin şerrinden korusun!..

Metropoliti uğurladıktan sonra, tekrar Paşa'nın yanına döndüm. Papazın ortaya koyduğu hakikat, onu, derin derin düşündürüyordu, "Devlet içinde birkaç devlet", dedi, "Harpten sonra yapacağımız muazzam işler var. Ya bunları başaracağız, ya ölüp gideceğiz," ve, ilave etti:

Celâl Bey'le görüşmek istiyorum. Kendisini nasıl takviye edebilirim?

Fikrimi açıkça söyledim:

Celâl Bey'le bu mevzuyu konuşmanız, karşısındaki kuvvetlerin tesanüdüne ve giriştiği işte müşkilâtın artmasına yol açar Paşam. Celâl Bey'in davası, kanun ve emirlerle halledilecek gibi değildir. Uzun vadeli, çetin bir iştir. Safhalarını da, mücadele şeklini de, tedbirlerini de, kendisi tesbit edebilir. Bence şimdilik yapılacak şey, Celâl Bey'in huzur ve emniyetle işine devamını teminden ibarettir.

Başkumandan yine bir an sustu ve kararını vererek dedi ki:

O halde sizden bir ricada bulunacağım: Ben iki gün sonra dönmek mecburiyetindeyim. Başkumandanlığa mufassal bir raporla, ordu ihtiyacı olan maddelerin mübayaasındaki dedikodu sebeplerini, levazım işlerini, vali ile kâtib-i mes'ul arasındaki ihtilafları tafsilatıyla bildirmenizi rica edeceğim. Memleketin hayat memat (ölüm kalım) mücadelesi yaptığı bir sırada bu gibi hadisat ve şahsi meseleler beni çok müteessir ediyor.

"Paşam," dedim,

Bu mevzuları münhasıran şahsi ihtilaflar telâkki etmek doğru değildir. Benim kanaatim, nasıl ki, metropolitler arasında Yunancılık, Bizansçılık gibi mahiyet ve gaye farkı arzeden ihtilaflar varsa, kâtib-i mes'ul ile vali arasında da buna benzer telâkki farkları mevcuttur. Celâl Bey, aldığı maaşın üzerine, ahar yollardan on para temin etmek hilkatinde olmayan, dürüst, kanaatini açıkça ifadeden çekinmeyen, mefkûre sahibi bir gençtir. Rahmi Bey, bu makama, şahsen kendisine merbut bir kimseyi getirmek istiyordu. Bunun için de Mithat Şükrü Bey'in enіştesi

olması gibi kurbiyete (yakınlığa) ve Merkez-i Umumi'deki nüfuzuna güveniyordu. Celâl Bey ise, münhasıran mesaisine istinat eden bir şahsiyettir. Rahmi Bey'in, idari kanaldan elde etmeye çalıştığı neticeleri, iktisadi yollardan temin etmek gibi, doğrusu, benim de ilk zamanlarda idrakimin üstünde kalan, metodlarla temine sarf-ı gayret ediyor. Halk arasında kendisine derin bir muhabbet tesis etmiştir. Paşam, ben gün olur ki, sabah kahvesini hammallar kahvesinde, Tulumbacı Tıngır Ahmet, Sivri Mehmet, Duvarcı Hristo, Pazarcı Artin, Eskici Moiz'le içerim. Öğle yemeğini orta halli lokantada yerim, akşam da sizin sofranızda olurum ve ertesi sabah da Huzur'a musûle (hürmeten ayakta durmaya) nail olurum... Öyle hakikatler vardır ki, bunları, sizin koltuklarınızda içyüzüyle öğrenebilmek çok güçtür. Bilhassa böyle fevkalâde zamanlarda... Vazifem ve hilkatim icabı, halkın nabzını tutabilen bir emektar olarak diyebilirim ki, İzmir'de, neticesi bütün memleket için emsal teşkil edecek hadiseler cereyan ediyor. İktisadi hayatın nâzımı olmak, halk hizmetleri müesseselerini yabancılardan kurtarmak ve bilhassa şeklen bizden, fakat gerçekte düşmanlarımızın maşası olanlardan halâs etmek, cephelerdeki mücadeleden daha az lüzumlu değildir Paşam... Halk ne diyor, bilir misiniz? "Eftim, Panayot, Artin, Moiz giderse bizim Ahmet, Mehmet bu işlerin hakkından gelir mi?" diyor... Bu nefse inansızlık yıkılmaz, kendi işlerimizi kendimizin başaracağı duygusu yerleşmez, hele bunun, mesela şimendifercilik gibi halkın günlük hayatına girmiş sahasında birkaç misal verilmezse, bizim tasfiye hareketimizin korkusu, Rumlardan evvel kendi içimize sinecek...

Gelen Şifreli Emir

Paşa'nın İzmir'den ayrılışından birkaç gün sonra ve ben, cidden girift (karışık) safhalar arzeden mevzu üzerinde mahrem tetkikler yaptığım sırada Yaver Mümtaz Bey'den, Enver Paşa namına bir şifre aldım. Başkumandan tarafından bana verilmiş şahsi şifre miftahı (şifre anahtarı) ile açılması kaydını taşıyan bu notu, Enver Paşa'nın büyük bir asabiyetle yazdığı anlaşılıyordu:

İaşe heyetinde geniş ölçüde suiistimaller yapıldığı iddiası, imzalı ve imzasız ihbarlarla devam etmektedir. Cihet-i askerîyenin üç kuruşa buğday toplamasına mukabil, İzmir halkının iaşesi için beş, altı kuruştan mal alınarak ve cihet-i askerîyenin müeccel tediye vesikalarına mukabil, kasden peşin tediyat yapılarak, ordunun haysiyet ve şerefinin kırıldığı bildirilmektedir. İzmir halkı için alınan buğdaylara yarı yarıya kadar, bakla ve palamut pelidi karıştırıldığından, bunu yapanların Kâtib-i Mes'ul Celâl Bey tarafından himaye edildiği, çünkü içlerinde Giritli Ferruh ve Raşit, eski Belediye Reisi Tevfik Paşa ve Gureba Hastanesi Eczacıbaşısı Ferit Beyler gibi dostları bulunduğu kaydedilmektedir. Nafıa Müsteşarı Muhtar Bey, vagon suiistimalini tahkik için geldiği sırada, Celâl Bey tarafından kasden dövdürüldüğü, İsmail Hakkı Paşa için de aleyhde tezahürat yaptırıldığı iddia ediliyor. İzmir'in vaziyeti hakkında size evvelce verilmiş talimata ilaveten bu mevzuları da arîz ve amîk (geniş ve derin) tahkik ve tetkik ederek, raporunuzun acilen irsalini muhabbetle rica ederim.

Hadise Hakkında Başkumandanlık Vekâletine Verdiğim Rapor

Mesele cidden ehemmiyet kesbetmiştir. İleri sürülen bütün iddialar hakkında, kâfi ve vafi (tamam ve mükemmel) derecede sahih malûmat sahibi idim. Buna rağmen, itiyadım olduğu üzere, bütün mevzuları bir istinkak (sorgu) hâkimi gibi fezleke (hülâsa) şekline soktum ve raporumu hazırladım.

Memleketin en müşkil anlarında elele vermesi icabeden ve kendilerine millî emanetler mevdû (verilmiş) zevatın arasında girmesi muhtemel şer unsurlarının mahiyetini, bunların mel'un ve menfur iddialarını, şaibe isnadlarının nerelere kadar varabileceğini ve yukarı kademedekiler, her şeyin aslını ve künhünü öğrenmek ananesine sahip olmasalar, şeklen daha nüfuzlu görünenlerin bazen ne derece aldandıklarını ispat bakımından, bu raporumu hatıratıma almayı faydalı addettim:

Başkumandanlık Vekâleti Makam-ı Âlîsine

Mâruzdur.

Şifahen telâkki ettiğim ve bilâhare şifre ile tevsian tekit ve teyit edilen emr-i sâmileri ile, tahkik ettiğim meselenin içyüzünü, şahsi kanaatime terdifen arzederim:

1) Cihez-i askerîye için müeccel (uzatılmış) tediye vesikaları (bono) ile mübayaa edilen hububat ve bakliyat ile, iaşe teşkilâtına muvâzî olarak halk için vilayet mübayaat komisyonlarınca iştira edilen (satın alınan) zehâir ve hububat arasında fiyat farkı mevcuttur ve bunların bedeli peşinen tediye edilmektedir. Bu komisyon valinin riyasetindedir. Vali, firması başta olarak, bazı tanınmış tacirlerin Anadolu'dan getirttikleri hububatın, askerî vagonlarla naklini bilmektedir. Bu husus kendisine defaatle söylenilmiştir. Tekâlif-i Harbiye vagonlarına yükletilerek üzerlerine işaret-i mahsûsa konulan ve güzergâhtaki askerî ve sivil şimendifer memurların tatmini ile istasyonlarda bekletilmeden zevk edilen bu vagonların muhteviyatı ve emsalinin ardiyelerine nakledilmekte, buradan, vilayet iaşe komisyonlarının ihalelerine iştirak edilerek satılmaktadır.

2) İaşe teşkilâtının zımnî, bazen de sarih muvafakatı olmadan ve arzu edildiği zaman, gerek Rahmi Bey, gerek İsmail Hakkı Paşa tarafından yapılacak ciddi tahkik ve teftişle derhal meydana çıkarılabilecek olan bu ihtikâr tarzı, İzmir'de günün mevzusu olarak müteaddid defalar şikâyet edilmiştir. Nitekim İsmail Hakkı Paşa'nın zât-ı sâmilerinden sonra İzmir'e gelmesi de, kanaatime göre, mevzuya zât-ı sâmilerinin burada âgâh olması endişesinden münbais olsa gerektir. Nafıa Vekâleti Müsteşarı Muhtar Bey ise, işgal ettiği makam dolayısıyla bu hadiselerin içyüzüne elbette vakıf bulunuyordu. Kendisinin dövülmesi hadisesi ise, burada şifahen arz ettiğim gibi, Kâtib-i Mes'ul Celâl Bey'in şimendifer teşkilât ve kadrosunu Rumlardan ve muhasama halinde olduğumuz ecnebilerden kurtararak Türklerin eline intikal ettirmek gayesi ile giriştiği, şimendifercilik mektebi açmak, Türk unsurlarını himaye ederek yetiştirmek gayretine karşı alınmış müşterek tedbirlerin, bir genç üzerindeki şahsi infialinden ibarettir. Fakat bu ferdi hadisenin arka

tarafında, Celâl Bey'in gayesi olan şimendiferlerin tamamen Türk unsurlarına intikal ve millî bir idare kurulması halinde vagon suiistimallerinin bertaraf edileceği endişesi olsa gerektir. Rahmi Bey'in, Muhtar Bey hadisesi dolayısıyla da Celâl Bey'e karşı vaziyet aldığını ve kendisini bu sebeple de Merkez-i Umumi'ye resmî ve hususi şekilde şikâyet ettiğini tespit etmiş bulunmaktayım.

3) Tahkiki emir buyrulan mevaddın aşağı yukarı hepsi, Celâl Bey'in şahsı üzerine tekasüf etmektedir. Celâl Bey, mevcut kâtib-i mes'uller arasında en gençlerinden birisidir. Kendisi Bursa heyet-i murahhasasında muvaffakiyetle hizmet etmiş ve Merkez-i Umumi'nin kararının kendisi tarafından kabulü suretiyle İzmir kâtib-i mes'ullüğünü almıştır. Karşıyaka'da mütevazı bir evde oturmakta, aldığı tahsisat ile kutlâ-yemût (ölmeyecek kadar) geçinmektedir. Bursa'dan geldiğinden beri evine ve şahsına eşya dahi alamamıştır. Bir defa valiyi ziyarete gideceği zaman, pardesüsünü iksa etmiş (giymiş) olarak kordon üzerindeki gazinolardan birisine girmiş ve evinden ütülenmiş olarak gelen caketini burada giyerek ziyaretini yaptığını şahsen tespit etmiş bulunmaktayım. Hakkındaki bütün şayialar ve isnadlar havsalanın alamayacağı kadar büyük kârlar temin eden ihtikâr şebekesine karşı giriştiği cesaretli mücadele dolayısıyladır. Nadiren Bornova yolu üzerinde Sadrazam Kâmil Paşa'dan müntakil bir bahçede bir iki dostu ile sohbetten gayri ağır ve mes'uliyetli vazifesi ile ciddi suretle meşgul olan bu zata karşı müctemi (toplanmış) görünen isnadların hakiki sebebi, onun ismet ve istikametidir. Hiçbir ifrata iştirak etmeyen, vakur bir aile babası olan ve suiistimalâta karşı mücadaleye girişen Celâl Bey'in kâtib-i mes'ullükten alınmasının bir ferdin değil, namus ve istikametinden inzihamı, buna karşı da suiistimalcilerin zaferi olarak telâkki edilmesini yerinde olacağını arzederim.

4) Celâl Bey'in himaye ettiğinden bahsedilen zevata gelince: Bunlardan Giritli Raşit Bey, kâtib-i mes'ullükte muavindir. Ferruh Bey, mukavelât muharriridir (noter). Eski Belediye Reisi Tevfik Paşa ve Gureba Hastahanesi Eczacıbaşısı Ferit Bey İttihat ve ve Terakki'nin mücerreb (tecrübe olunmuş) şahsiyetleridir. Eğer Celâl Bey'in dostluğunun işbu zevatın menfaate müstenit harekâtı mevcut ve bununla alâkalı olsa idi servet ve refah şeklinde tecelli edeceği bedihî (isbata ihtiyaç olmayan) idi. Ticaret Odası İkinci Reisi Mustafa Bey ise, kadîmen ticaretle müteveggil (meşgul) ve namusu ile tanınan bir zattır.

Şayanı hayret olan nokta, gayri meşru servetleri hakkında şehrin en ücra köşesine kadar binbir hadise anlatılmakta olan hakkında değil de, ve onlara iğmaz-ı ayn (görmemezlik) edenlerin bahsedilmeyerek, müstemirren (daima) Celâl Bey hakkında isnadatta bulunulmuş olmasıdır. Çünkü vaziyetlerinin tahkiki istenilenler de sadece Celâl Bey'le dostluk tesis etmiş olan kimselerdir.

5) Celâl Bey'le cihet-i askerîye arasındaki ihtilafa gelince: İsmail Hakkı Paşa bu mevzuu tetkik etmek üzere İzmir'e gelmiştir. Fakat kendisi münhasıran Vali Rahmi Bey'in isimlerini verdiği tacirlerle görüşmüştür. Başka kimseyi kabul etmemiştir. Bizzat zât-ı sâmilerinden aldığı şifreli emirde benimle teması ve malûmat alması emredildiği halde bendenizle de temasa lüzum görmemiş, gideceği sırada tesadüfi karşılaşma tertip etmiş, fakat mevzuya girmek istediği zaman benden, "Bu meseleyi Enver Paşa Hazretleri'nin yanında mürafaa suretiyle hallederiz," cevabını almıştır. Binaberin hadiselerin hepsini bir noktaya ircâ ederek tetkik etmek,

hak ve hakikatin tezahürü için şarttır: Bu nokta da, suiistimallere ve gayri meşru faaliyete karşı ve bilhassa millîleştirmenin en ehemmiyetli mevzusu olan şimendiferlerin Türk unsurlara intikaline karşı girişilmiş mücadelenin künhüne (hakikatine) nüfuz edebilmektir. Bu mücadelede muzır unsurlar içtima ve ittihat (toplu ve birlik halindedirler. Haddizatında onlara karşı olması lâzım gelen sivil ve askerî bazı makamlar da maalesef ya gaflet veya sevk-i menfaatle bu menfi grubun himayekârı olmuşlardır. Bu izahatımla ihtilâfatın şahsi olmaktan ziyade zihniyet ve namus telâkkileri üzerinde olduğunu arzetmiş bulunmaktayım.

6) Son olarak maruzatım şudur: Celâl Bey gayrivâki ve aslı esasdan ârî isnadlar ve iftiralara rağmen, Rahmi Bey'in Merkez-i Umumi'deki nüfuz ve mevkiini siyanet (korumak) için tebdil edilecek olursa, İttihat ve Terakki Partisi İzmir Kâtib-i Mes'ullüğü'nü ilga etmek ve bu vazifeyi Rahmi Bey uhdesine vermek daha doğru olur. Çünkü, Celâl Bey'in hakikatte bu kadar kuvvetli ve himmet sahibi, müstakîm ve cesaretli olmasına rağmen feda edilmesinden sonra gelecek zat, fırka kâtib-i mes'ulü olmaz. Rahmi Bey'in kâtib-i hususi olur.

Tensib buyurulduğu takdirde İzmir'e vekayii (vakaları) resmî şekilde ve mesleki selâhiyetle tetkik ve tahkik için sivil ve askerlerden müteşekkil bir tahkik heyeti gönderilmesini arzederim. Netice olarak tahtında müstetir (gizli) menfi gayeleri vatani dertler halinde makam-ı sâmilerine kadar iblâğ edebilen küstahâne cesaretten de elem duyduğumun tasrihine müsaade niyaz ederim.

Kuşçubaşızâde Eşref

Doktor Tevfik Rüştü Bey'in Tavassutu

Nereden haber aldığını bilmiyorum, Vali Rahmi Bey, Başkumandanlık'tan hadiseyi tahkik ve raporlama emri aldığımı duymuş olacaktı ki Doktor Tevfik Rüştü Bey bana geldi. Hoşbeşten sonra mevzuyu Rahmi Bey'e getirdi ve neden valiye karşı hasmane tavır takındığını sordu. Hayret ettim. Eski bir dostum olan Rahmi Bey hakkında kat'iyyen menfi düşünmediğimi söyledim ve dedim ki:

"Ben bilirsiniz ki, apaçık bir adamım. İstisnasız kimseden pervam yoktur. Dostlarımın hatalı hareketlerini gördüğüm zaman tenkidden çekinmem. Fakat bunu arkadaşlarından yapmak zilletini irtikâb etmem. Nitekim bu günlerde Rahmi Bey'i zaten görmekle hatalı hareketini düzeltmesini tavsiye etmek istiyordum."

Nitekim raporum cebimde olarak valiye gittim. Kimsenin içeri girmemesini rica ettim. Bu eski dosta, tahkikatımın neticelerini olduğu gibi anlattım. Ben söyledikçe o itiraz etmek istiyordu. Sabırlı olmasını rica ettim. Sözlerimi bitirdiğim zaman Rahmi Bey asabileşmişti, "Siz de Celâl Bey'in tesiri altında kalmışsınız," dedi. Kendisine sükûnetle şu cevabı verdim:

"Bana her zaman sen diyen Rahmi Bey, hoşuna gitmeyen bir netice karşısında hemen resmîleşiyor ve eski dostuna kırıldığını ihsas ediyor. İstediğin gibi düşünebilirsin. Fakat sen, eğer Eşref'i tanıyorsan hiç kim-

senin tesiri altında kalmayacağını bilirsin. Ortada Rahmi Bey - Celâl Bey meselesi yok, memleket meselesi var. Bu meselede Celâl Bey'in doğru yolu tuttuğuna vicdanımla kaniim. Buraya kadar gelişim de sadece vefakâr bir dostluk vecibesi içindir. İş, şahsi yakınlık olsa, sen bana Celâl Bey'den çok yakınsın. Hissi terkederek mantığı hâkim kılacak hadisat ve şartlar içindeyiz."

Rahmi bey bu mevzuda, sabit fikirlere saplanmıştı. Bana uzun uzun kendi nokta-i nazarını anlattı. Celâl Bey'in etrafında toplananların, mübayaa ve iaşe meselelerinde istediklerini yapamadıkları için kâtib-i mes'ulü yanlış yola sevk etmek istediklerini, müsteşar Muhtar ve İsmail Hakkı Paşa'nın da aynı fikirde olduklarını söyledi. Güldüm:

"Sen, taraflardan birinin şehadetine müracaat ediyorsun. Bir kere, o Muhtar Bey'i müdafaa etme. Yıllardır, şu demiryollarının Türk unsurlar elinde olmamasından çekmediğimiz kaldı mı? Bu hıyanet şebekesinin elinde kendimizi nasıl emniyette hissedebiliriz? Celâl Bey ne yapmış? Bir şimendifer mektebi kurmuş, Türk çocuklarını yetiştirmek istemiş, yani nafıa nâzırının ve müsteşarının düşünüp yapması icap edeni başarmış, insaf edelim... Teşekkür mü lâzım, mücadele mi? Namusuma kasem ederim ki, bu herif bir daha buraya gelir de bu hayırlı işe çelme takmaya kalkışırsa, kafasını ben kırarım. Hudutlarda milyonlarca vatan çocuğu neyin müadelesini yapıyor?"

Talât Paşa'nın Bir Kehaneti

İstanbul'da Merkez-i Umumi ve Başkumandanlık'ta halledilecek bir çok işlerim vardı. İzmir'deki tahkik vazifemin de sona verdiğine kaani idim. İstanbul'a varınca doğruca Harbiye Nezareti'ne gittim. Enver Paşa beni kabul ettiği zaman yanında Vehib Paşa vardı. Yalnız kalınca raporumu takdim ettim. Dikkatle ve nihayetine kadar okudu. Hiçbir şey söylemedi. Yaver Bey'i çağırdı:

Talât Paşa Hazretleri neredededir? Kendileriyle görüşmek istiyorum.

Birkaç dakika sonra Talât Paşa telefonda idi. Enver Paşa:

Paşam, Eşref Bey geldi. İzmir meselesinin tahkikini ikmal etmiş. Hadise daha çok sizin tahmininiz gibi. Orada bulunmanız çok iyi. Biz şimdi geliyoruz.

Bana döndü:

Eşref Bey, Talât Paşa, Merkez-i Umumi'de. Mithat Şükrü Bey de oradadır. Hadiseyi onun da dinlemesini isterim.

Başkumandan Vekili, az mevzuda bu kadar hassastı. Makam otomobili ile birkaç dakika sonra Nuruosmaniye'de idik. Talât Paşa'nın yanında

Mithat Şükrü ve İsmail Canbolat Beyler vardı. Enver Paşa doğruca mevzuya girdi:

Eşref Bey'den İzmir meseleleri üzerinde bir rapor istemiştim. Hazırlamış. Neticeleri şayanı dikkat buluyorum.

Ve, raporumu Talât Paşa'ya uzattı. Rahmetli Talât Paşa kendisine has babacanlıkla yüzüme baktı, güldü: "Kimbilir ne ahkâm çıkarmışsındır," dedi ve İsmail Canbolat'a hitaben, "Sen de dinle. Seni de alâkadar eder," dedikten sonra yüksek sesle raporu okumaya başladı. Birkaç yerinde, ve bilhassa Celâl Bey'le Rahmi Bey arasındaki ihtilafın esas sebeplerini izah eden kısımlarında, Enver Paşa'nın ve Mithat Şükrü Bey'in yüzüne tevakkuf ederek baktığını hatırlarım. Tamamladıktan sonra bana döndü:

Yaman adamsın be Eşref Bey. Benim buradaki kehanetimi sen kağıda çekmişsin,

dedi, sonra Enver Paşa'ya baktı:

Ne düşünüyorsun Paşam?

Şimdi aşağıdaki cevapta, Enver Paşa'nın karakterinin ve ahlâkının tipik tezahürünü bulacaksınız. İtimad ediniz ki, Paşa'nın yüzü hafifçe kızarmıştı:

Bizimkiler haksız imiş. Beni de hatalı düşündürmüşler. İsmail Hakkı Paşa'yı bu vazifeden çekeceğim.

Ortalığa derin bir sükût çökmüştü. Meğer hadise burada dal budak salmış, ve benim tahminlerimden daha geniş tesirler yapmıştı. Enver Paşa, bu sefer Mithat Şükrü Bey'e döndü.

Eşref Bey'in raporunda, Rahmi Bey'in, size kurbiyeti (yakınlığı) dolayısiyle tesis-i nüfuz etmeye çalıştığı da bildiriliyor.

Allah gani gani rahmet eylesin, Enver Paşa böyle adamdı.

Çok güç mevkide kalmıştım. Mithat Şükrü, bir şey söyleyemedi, önüne bakıyordu. Talât Paşa'nın benim vardığım neticelerden derin bir haz ve tahminlerinde isabet etmiş insanların huzuru içinde olduğu apaçık görülüyordu. İşi, ince bir espri ile kapadı.

Canım... Celâl Bey'le de ben akraba olurum, muvazene kurulur...

BÖLÜM 9

İZMİR'DE RUM VE YUNANLILARIN NÜMAYİŞLERİ

Şimdi de Mütareke'den sonraki konulara geliyorum:

İzmir İttihat ve Terakki merkezinde günlük işlerimle uğraşıyordum. Avusturyalı ihtiyar bir ressam odama girdi. Bu zat bütün artistler gibi temiz kalpli, birçokları gibi fakirdi. Harbin geçimi zorlaştırdığı sırada tablolarının satışına yardım ederdim. Tanışmamız böyle başladı, sonraları münasebetimiz dostluk derecesini buldu. İhtiyar heyecan içinde titriyordu, sordum:

– Ne var? Çok telaşlısınız.

Başını salladı:

– Korkuyorum saldıracaklar![1]

dedi. Vak'ayı anlattı.

Öğle zamanı (7 Kasım 1918) Kale'den İzmir Limanı'na bir geminin ilerlediği görülür görülmez, Rumlar ayaklanmışlar... Gelenin bir İngiliz gemisi olduğu anlaşılınca çıldırmışlar... Her taraf Yunan bayrağı içinde imiş...

Bu sırada telefon çaldı. Meşrutiyet inkılâbı için çalışmış emekli bir subay telefonda:

Ben Hüseyin Lütfü, rıhtımdan telefon ediyorum. Burası Yunanistan'a döndü. Şiddetli bir Yunan nümayişi karşısındayız. Hükümet, aczinden bir şey yapamıyor, çare bulmalısınız!

Düşmüş bir partinin temsilcisinden çare aramak! Düşündüm, bu bir par-

ti meselesi değil, Vali vekili Kumandan Nurettin Paşa'ya koştum. Paşa yalnızdı, vilayet makamının geniş odasında sinirli sinirli dolaşıyordu. Beni görünce, "Hüseyin Lütfü adında birisini tanır mısınız? Ne tuhaf bir adam!" diye söze başladı. Paşa'nın telefon konuşmasının daha sertiyle karşılanmış olduğu anlaşılıyordu. Vali'ye göre nümayiş devam ediyormuş...

Anladım, Paşa işe el koymaktan çekiniyordu.

Hükümetten ayrıldım, Kemeraltı ve çevresindeki Türk Çarşısı tatil gününü andırıyordu. Herkes bir kenara çekilmişti. Bu hal ani bir vuruşma tehlikesinin olmadığının işareti idi.

O gün saat ikide bir İngiliz monitörü İzmir Limanı'na girdi. Geminin Kumandanı A. Dickson İtilâf Devletleri ile aramızda resmî münasebatı kurmakla görevliydi. Harp zamanında kesilen telgraf kablosunu tamir ve resmî haberleşmeyi sağlamak için kumandanın yanında bir fen heyeti de vardı.

Bunların gelişi Osmanlı vatandaşı Rumların gizli emellerini açığa vurmalarına sebep olmuştu. Binlerce Rum nümayişçi Kordon Boyu'nu kapladı. Bir papaz, elindeki revolveri havaya boşalttıktan sonra monitörde dini bir ayin ile –aklınca– İzmir'in Yunanistan'a ilhakını (Enosis) takdis etti. Günlerden beri Rum matbaalarının hazırladıkları rozetler, Venizelos'un resimleri halka dağıtıldı. Ayafotini Kilisesi'ne 1800 lira kıymetinde olduğu söylenen büyük bir Yunan bayrağı törenle çekildi, hazır bulunanlardan bu yabancı bayrağa sadakat yemini istenildi. Hararetli demeçler ve kiliselerin saatlerce süren çan sesleri ile nümayişçilerin heyacanı körüklendi.

O gün ve o günün gece yarısına kadar kendi deyimleriyle "kurtuluşlarını, Yunanlıların ve müttefiklerinin zaferini kutladılar." Bütün bu gürültüler arasında Yunan bayraklarının yanında İngiliz, Fransız, Amerikan bandırası salladığı halde İtalyan bayrağının ihmal edildiği göze çarpıyordu.

O günün akşamı azgın bir nümayişçi kafilesi, Milaslı Cemil ve Otelci Naim Beylerin idaresindeki Splandit Palas oteline baskın yaptı. Zorla Türk otelinin balkonundaki Türk bayrağı indirilerek yerine Yunan bandırası çekildi. Bu sırada Nurettin Paşa ve Dickson otelde bulunuyorlardı. Her iki kumandan bu acıklı hale seyirci kaldılar; yalnız otel müşterilenden Bergamalı Nesim Nevaros adında bir Musevi vatandaşımız bu taşkınlığa karşı koydu. Asılan Yunan bayrağını Dickson'un önünde ayakları altında aldı, çiğnedi.

Ertesi günü İzmir gazetelerinde valinin ve monitör kumandanının birer bildirisi çıktı. Vali ne gibi hallerde bayrak asılacağını anlattıktan sonra, "Usulsüz bayrak çekenlerin kanuni takibe uğrayacaklarını," hatırlattı. Bundan, bir gün önceki günahların affolunduğu manası da çıkabilirdi.

İngiliz kumandanı da Rumların hoşuna gitmiyecek bir dil ile:

Müttefiklerin şerefine yapılan nümayiş ziyadesiyle takdir olunmakta ise de ahâli henüz sulh olmadığını, buraya limanı açmak ve müttefiklerin menfaatlerini korumak için geldiğimizi unutmamalıdır,

dedi.

AZINLIKLARIN NÜMAYİŞLERİ

8 Kasım 1918'de *Arian* adında bir Fransız torpil gemisinin İstanbul'a gelmesi üzerine, İzmir'deki nümayişlerin bir eşi de Beyoğlu sokaklarında yapıldı.

Bütün bu siyasi akımların bir merkezden idare edildiğine şüphe yoktu. Osmanlı parlamentosundaki Rum mebuslar, siyasal ve sosyal bütün Rum kurulları, sokakları dolduran kalabalık, hep beraber, direktifi 'Mavri-Mira' heyetinden alıyordu.

Osmanlı Rumların ayaklanması her zaman için böyle olmuştur. Evvela telkin, silahlanma, karışıklık, emniyetsizlikten şikâyet, emperyalist devletlerin insaniyet (!) namına işe karışmaları ve sonunda Türk vatanından bir parçanın kopması...

Girit'te Adalar'da ve Makedonya'daki ayaklanmaların mahiyetlerini tarih bu suretle kaydetmiştir.

Ege bölgesindeki Yunan propagandası, işin manevi cihetini az önce tafsilatıyla anlattığım gibi yıllardan beri tamamlamıştı. Kiliseler, okullar, Rum basını fikirleri hazırlamışlardı. Kıyı şehirlerde ve denize yakın yerlerde Türk mallarının ve topraklarının Rumlar'ın eline geçmesi için çalışmışlardır. Ayvalık, Bergama gibi mahallerde Yunanlı bankalar ipotek mukabilinde Türklere avans verirlerdi. Şartları ağır ve vadeleri kısa olduğundan para alan Türklerin çoğu gününde borçlarını ödeyemezlerdi. Karşılığı olan mal veya toprak daha elverişli şartlarla Rumların eline geçerdi. Aynı bankalar iç taraflarda, sahilden uzak yerlerde bu çeşit banka muamelesi yapmazlardı.

Bir Rum delikanlısı evlenmek için eşini, kız da kocasını Adalardan seçmek isterdi. Mümkün olduğu kadar üzerinde durulan bu usullerle, Ege'nin doğu kıyısındaki Türk topraklarında Rum nüfusunu çoğaltmak gayesi güdülürdü. İzmir'e ilk gelişimdeki tetkiklerin beni bu sonuca ulaştırmıştı.[2]

Şimdi Türkleri mağlup eden İtilâf Devletleri ile birliktiler. İzmir ve çevresinin Yunanlılar eline geçmesi, hülyaların gerçek olması mümkündü. Devletler, siyasi bir sebep ve rekabet yüzünden, İzmir'i Yunanlılara bırakmazlarsa Türk hâkimiyetine karşı Makedonya misali isyanların, siyasi eşkiyalığın başlayacağı şüphesizdi. Bu takdirde Vahdeddin gibi karaktersiz bir Padişahın idaresi altında hükümetlerden millî menfaat na-

mına hayır ummak bunlara karşı koymak beklenemezdi.

Yunanlıların tarihi rolleri ve hükümetin zavallığı bu suretle gözlerimin önünde canlanınca, bende şu kanaat uyandı: Silahlı ve millî bir kuvvet yaratmalıyız.

İZMİR'DE YENİ HADİSELER

Yukarıda anlattığım İngiliz monitöründen sonra İzmir'e bir Fransız kruvazörü geldi. Kumandanı törenle konsoloshaneye Fransız bayrağı çekti. Yunanlılar da kendilerini İzmir'de göstermek istiyorlardı. Venizelos, *Leon* torpidosu suvarisi Albay İlya Mavridis'i görevlendirdi, bunu sağlayacaktı.

Mavridis, İngiliz Amirali Galthorpe'un maiyetinde çalışmıştı. Alman denizaltılarına karşı *Leon* torpidosu ile yararlık göstermiş, Saros Körfezi'nde iki İngiliz pilotununu ölümden kurtarmıştı.

13.11.1918 tarihinde İngiliz Yüksek Komiserliği'ne tayin edilmiş olan Galthorpe, bu sıralarda Bolşeviklere karşı açılan savaşı idare etmek üzere Sivastopol'da bulunuyordu. Mavridis aldığı direktif üzerine amirali ziyaret etti. Müttefik sıfatıyla Yunanlıların da İngiliz, Fransız ve İtalyanlar gibi İzmir'de harp gemileriyle resmen temsil edilmelerini istedi.

Amiral kendi hesabına teklifi kabul etti. İstanbul'a döndüğü zaman İtilâf Devletleri yüksek komiserlerinin de muvafatını alacağını vadeyledi. 19 Aralık 1918'de vaadini yerine getirdi.

Küçük *Leon* torpidosu İstanbul'dan ayrıldı, İzmir'e doğru yol alırken Mebus Zamanos, Mavridis'e siyasi müşavir tayin olundu, Adalar Denizi açıklarında gemiye yetiştirildi.

24 Aralık 1918 sabahı işleri başına giden İzmir halkı limandaki İngiliz, Fransız, İtalyan savaş gemilerinin yanında Yunan torpidosunun demirlediğini gördüler.

Ertesi günü torpido kumandanı başta olduğu halde subaylarla bir müfreze deniz erleri Yunan Konsoloshanesi'ne bayrak çekmek töreninde bulundu.

Geminin gelişi ve bu tören İzmir Rumlarını yeniden çoşturmaya kâfi geldi. Her taraf, bütün evler mağazalar, dükkanlar Yunan bayrakları ve Venizelos'un resimleriyle dolduruldu. İzmir yine şiddetli nümayiş dalgaları içerisinde günlerce çalkandı.

Kendileri bundan bahsederken:

> Bu bir karşılama değil, insan kalabalığının tufan haline gelişiydi. İonia hiç bir zaman bu kadar yerinden oynamamıştı,

diyorlardı. Yunan torpidosu İzmir Rumlarının her gün dolup boşalan bir

ziyaret yeri oldu. Vali ve hükümet bu ayaklanma önünde aciz ve çaresizdi.

Mavridis, müşaviri Zamanos ile Yunan Konsoloshanesi'ne yerleşti. Harp zamanında Vali Rahmi Bey'in İstanbul'a uzaklaştırdığı Metropolit Hrisostomos da yılbaşında (1919) İzmir'e dönmüştü. Az sonra bundan bahsedeceğim.

Burada, İstanbul'daki Mavri-Mira'ya benzeyen bir heyet kuruldu. Reisliğine Mavridis, âzâlıklarına birkaç Yunan subayı ile siyasi Müşavir Zamanos, Yunan Hariciye Nezareti Mümessili Konsolos Sikaferi, Rum Lisesi Müdürü Baniki, Dava Vekili Artoneyini seçildiler.

Bunların görecekleri işlerden biri de; İzmir'de bulunan Avrupalı, Türk, Rum bütün unsurlar arasında Yunan propagandası yapmak, Venizelos'un işine yarayacak siyasi belgeleri hazırlamaktı. Bu sırada, Paris'te Yunan ve İtalyan nüfuzu çarpışıyordu. Venizelos, Ege üzerindeki İtalyan iddialarını çürütmeye, Yunan menfaatlerini korumaya çalışıyordu.

İZMİR'DE YUNANLILIK POLİTİKASI, BU UĞURDA KULLANILAN VASITALAR, BUNA KARŞI ALDIĞIMIZ TEDBİR

Yukarıda işaret etmiştim. İtalyan–İngiliz gizli anlaşmasına göre Türk Asya'nın taksiminde İtalyanların payı Fransızlarınkinden az olursa noksanı İtalya lehine tamamlanacaktı. İtalyanlar hisselerinin azlığından şikâyet ediyorlar, haklarının İzmir veya Mersin ile telafisini istiyorlardı. Mersin için karşılarında Fransızlar vardı, ele geçirmek güçtü. Bu sebeple İtalyanlar gayretlerini Ege üzerinde toplamışlardı.

1917 yılında Sen Jean de Morian Konferansı'nda, İzmir'in İtalyan Bölgesi içine alınması kararlaştırılmıştı. Fakat bunun hukuk bakımından tamam olması için Rus Hükümeti'nin muvafakatı lâzımdı. Rus çarlığını deviren Bolşevikler, Brestlitovsk Antlaşması'yla bu ve buna benzer işlerdeki ilgisizliklerini resmen göstermişlerdi.

Bundan başka İngilizler, savaşa sokmak için Yunanlılara İzmir ve Kıbrıs'ı teklif etmişlerdi. Venizelos ve Kral Konstantin kavgaları yüzünden Yunanlıların savaşa girmeleri gecikmişti. Yunanistan'ın savaşın sonlarına doğru İtilâf Devletleri'yle başlayan işbirliği devam ediyordu. Bütün bu meseleler, aralarında yeniden gözden geçirilecekti. İşte bu sebepledir ki, Venizelos İzmir'de kurulan heyetin çalışmalarını önemli buluyordu. Ancak İzmir Rumlarının devam eden gürültülü nümayişlerinden memnun görünmüyordu. Türklerin Yunan saldırısına karşı koyması ve bunun reaksiyonu işlerini bozabilirdi. İzmir Türklerinin Yunan hâkimiyetini –zahiren olsun– hazmedebilir görünmesinin İtilâf Devletleri'nce anlaşılması, işine pek yarıyordu.

Yunan yazarı Rodas'a göre Yunan Başvekili bunları Rumlara anlatmak için Sakız Adası Valisi Papa Zafiropulos'u gizlice İzmir'e gönderdi. Yunanlı valinin telkini üzerine maksatları için en kestirme yol olarak basını ele almaya karar verdiler ve hemen işe başladılar. İzmir'de çıkan gazetelerin sahiplerini *Köylü* gazetesi idarehanesine toplantıya çağırdılar.

Anadolu gazetesi başyazarı Haydar Rüştü bana bu daveti söylemişti. Müzakere safhasını öğrenmek için toplantıda hazır bulunan arkadaşımızı sabırsızlıkla bekliyordum. Geldi, konuşmaları anlattı.

Türk, Rum gazeteciler cemiyet kurulmak isteniliyor, Türk ve Rumların iyi geçinmeleri, müşterek bir fikir hayatı yaşamalarının temeli atılabilmek için gazeteciler arasında mütareke teklif olunuyor,

dedi. *Köylü* gazetesi, 1 Şubat 335 (1919) tarih ve 9203 sayılı nüshasında Rum gazetelerine atıp tutmakla beraber şunları yazıyordu:

Yunanistan ile Türkiye münasebetlerini muhakeme ederken asıl Yunanlıların münevver ve akıllı kısmı ile buradaki Rumların karıştırıcı enmüzeçlerini (örneklerini) birbirinden ayırmak gerektir. Yunanistan'dan gelen zevattan mevsuk (doğru) olarak işittiğimize göre oradaki akıllılar hiç de buradaki yaygaracı Rum gazetecilerimiz gibi düşünmüyorlarmış... Bunların zamirinde bir Türk–Yunan kardeşliği esas teşkil eylemekte imiş... Ne doğru, takdire değer yüksek ve insani emel?[3]

İzmir'de çıkan Rumca *Toros* gazetesi de "Hayat Ortaklığı" başlığı altında şunları yazıyordu:

Yunan–Türk basını, memleketin idare şekli ile gelecekte hangi unsurun hâkim kalacağı meselesi ile uğraşmayıp bütün dikkatlerini halkın hukukunun korunmasına bağlamalıdırlar. Bu memleketin meşru evlatları Yunanlılarla Türklerdi. Medeniyet ve ilerleme yolunda birlikte hareket etmek zorundadırlar.

Anadolu meselesine verilecek olan hal şekli bir yana bütün milletlerin mukadderatı Paris Konferansı'nda müzakere olunduğu şu sıralarda Türklerle Yunanlılar gelecekte ne suretle birlikte yaşayacaklarını düşünüp tertip etmeli ve hazırlamalıdırlar. Milletlerin tarihinde fırtınalara tesadüf edilir. Yunan basını denizin fırtınalı dalgalarına yeter derecede zeytin yağı atarak sükûnet bulmasına çalışmalıdır.

Patris gazetesi de "Basının Görevi" başlığı altındaki başyazısında arkadaşı *Toros* gazetesi'nin mütalâalarını tekrarladıktan sonra:

Talihimizin, kuvvetli devletlerin verecekleri karara bağlı olduğunu ve bunların verecekleri kararı ne bizim ve ne de Türklerin bir kelimesini bile değiştiremeyeceğimiz dikkat nazarına alınırsa biz ve Türkler şimdiden bu kararı iyi karşılamak zorunda bulunduğumuzu anlarız. İki unsur arasında ekilen nifak tohumunun ortadan kaldırılması için gerek Türk ve gerek Yunan basını olanca nüfuz ve kuvvetini kullanarak iki unsuru birbirine yaklaştırmak için acele etmeliyiz.

Türk arkadaşlarımızın anlayış göstereceklerini ve millî gayretlerini bildiğimiz-

den hem Yunanlılara ve hem de Türklere hizmet etmiş olmak için bizimle beraber çalışacakları kanaatini besliyoruz.

Duygu gazetesi, Yunanlı gazetelerin bu başyazılarını tercüme ve 4 Şubat 1919 tarih ve 185 numaralı nüshasına alarak altına şu fıkrayı eklemişti:

> Memleketimi Yunan'a peşkeş çekmek isteyen gazetelerle asla!... Ağzındaki baklayı çıkar, ne demek istiyorsun? Burası Yunanistan olacağı için Türklerin Rumlarla beraber yaşamaları lüzumundan mı? Hayır, burası Yunanistan olamaz, aydınlarımızdan size aldanacak kimse kalmadı. Aldana, aldana hep usta olduk,

diyordu. Biz karşımızdakilerin oyunlarını anlamıştık. Gazetelerimiz mutad yazılarında devam ettiler. Yunanlıların fikir ve teklifini kabul eden gazetelerin tarizine uğradılar. Bunlara göre, "*Anadolu* ve *Duygu* gazeteleri dönektiler! Böyle bir zamanda itilâf yerine Osmanlı unsurları arasına kundak koyuyorlardı."

Söz buraya gelmişken Haydar Rüştü Öktem'den bahsetmek benim için borçtur. *Anadolu* gazetesi, İzmir İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin organı idi. Selânik'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çıkardığı *Rumeli* Gazetesi'nin muadili olduğunu göstermek için gazeteye *Anadolu* adı verilmişti. Sonraları gazete ve matbaa, kârı ve zararı şahsına olmak üzere Haydar Rüştü'ye mal edilmişti. Bizimle yalnız manevi bağlılığı kalmıştı.

Daha *Leon* torpidosu geldiği zaman matbaasının bulunduğu İsponti ferhânesi de Rum nümayişçileri ile dolup boşalmıştı. Bu arada azgın nümayişçilerden bir kısmı matbaaya hücum ile hayli zarar vermişler, içindekiler güçlükle kendilerini kurtarabilmişlerdi. Haydar, matbaasını Türk mahallesine kaldırdı. İzmir'in kara günlerinde yılmadan çalıştı, millî mücadelesine devam etti.

Yunanlı Bay Rodas, *Küçük Asya Tarihi* adlı eserinde bu uyuşturma teşebbüsünün Haydar Rüştü yüzünden suya düştüğünü anlattıktan sonra, şunları kaydetmektedir:

> Venizelos'un verdiği umumi direktife göre, Türk gazetecileri ile propaganda yapmamız gerekiyordu. Küçük Asya'daki çeşitli unsurların ve özellikle Türk-Rum ahâlisinin taassuplarının ortadan kaldırılması Türk unsurunun kızdırılmaması, taassubunun körüklenmemesi isteniliyordu. Bunun için de Yunanlıların Türkleri kızdırmaması lâzımdı. Matbuatı, tedavi için ilaç makamına kullandık. O devirde diğer Türk gazetelerinden başka genç Türk komitesinin (İttihat ve Terakki'nin) iki mutaassıp gazetesi de çıkıyordu. Bunlar Haydar Rüştü'nün *Duygu* ve *Anadolu* gazeteleriydi. Bu gazetelerin oyun bozanlığı, sıkıcı ve tehlikeliydi.[4]

Diğer taraftan Yunanlılar İzmir'e getirdikleri yabancı gazetecileri maksatlarına alet ediyorlar, Bunlara Türklerin fenalıklarını (!) Rumların her bakımdan üstünlüğünü (!) ifade eden telgraflar çektiriyorlardı. Bu çeşit

yazılar en çok *Le Temps* ve *Figaro* gazetelerinde yer buluyordu. Yunanlıların "Kıymetli dostumuz" dedikleri Mr. Rene, *Peaux* gazetesine çektiği telgrafla şöyle diyordu:

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşkilâtı Anadolu'da çalışmakta devam ediyor. Genç Türkler terhis olunmuş erlere silah bırakmışlardır. Büyük gizlilikle geniş bir çete sistemi yayılmaktadır. Tahrikçiler halk kitlelerini, araziye zaptetmeye teşvik ederek onlara bir nevi bolşeviklik (!) telkin etmektedirler. Hakikatte maksat Hıristiyan ahâlinin mülklerini mahvetmektir. Yeni bir zulüm ve tazyik hazırlanmaktadır. Makedonya'dan buraya acele kuvvet göndermek ve Osmanlı Jandarmasını felce uğratmak için herşeyden önce demiryollarını işgal etmek lâzımdır. Bir tümen kadar bir kuvvet yakın tehlikeye ve her çeşit isyan arzularını önlemek için kâfi gelecektir. Şimdiki Osmanlı Hükümeti'nin vereceği teminatın kıymeti yoktur. Çünkü onun Anadolu'da nüfuzu kalmamıştır. Vakit geçirmeden hareket etmek lâzımdır.[5]

Bu yazılar Venizelos'un barış konferansında yürütmek istediği politikasına destek oluyordu.

YUNAN KIZILHAÇI, İZMİR'DE GİRİTLİ BİR SERGERDE

Anfitrini vapuru ile İzmir'e Yunan Kızılhaç Heyeti geldi, İzmir Rum Cemaati Hastahanesi'ne yerleşti ve hastahaneye kocaman bir Yunan bandırası çekti. Bunları, 'Vatan Müessesesi' adında kadınlı, erkekli ayrı bir Yunan heyeti takip etti. Urla Aydın, Manisa, Bergama ve Ayvalık Rum fakirlerine imdat için yardım kolları tertip olundu, yola çıkarıldı.

Rıhtımdan geçiyordum, *Anfitrini* görücüye çıkan bir kız gibi süslenmişti. Herhalde beğenilmiş olacak ki, içinde bir kafile neşe içinde gemiden çıkıyordu. Bunlar Yunanlılık hesabına vazife alan yerli Rumlardı. Aralarında iri vücudu, uzun kırçıl saçlarıyle *Amaltiya* gazetesi sahibi Salamonidis de göze çarpıyordu. Bu zat ile, bizim Kızılay'ın İzmir Şubesinde beraber çalışmıştık.

Hangi milletten olursa olsun muhtaçlara uzatılan eli sıkmak icabeder. Fakat bu şefkat ifade eden manzarının altında siyasi ve gizli bir oyun yok muydu? Bu düşünce ile Beyler Sokağı'ndaki büroma geldim. Üç Giritli Türkün beni beklediklerini gördüm. Birini tanıyordum, kulübe devam ederdi; yanıma sokuldu kendilerini Raşit Bey'in gönderdiğini söyledi. [6] Döndü, yanındakileri takdim etti, "Giritli iki Türk genci," dedi.

Bunlar bulundukları yerin mahiyetini anlamak için olacak her tarafı telaşlı telaşlı gözden geçiriyorlardı. Belli idi ki, gözükmekten çekiniyorlardır. Yanlarındaki bildik zatın tercümanlığı ile kendilerine teminat verdim, konuşmaya başladık. Yunan Kızılhaç Heyeti'nin bulunduğu vapur-

dan gemici olarak gelmişler, gördüklerini akrabalarına anlatınca benim yanıma getirilmişler. Hısımlarına söylediklerini tekrar edeceklerdi.

Kendilerini dikkatle dinledim. Gemi uzun hazırlıklardan sonra yola çıkmış. İçinde doktor, hastabakıcı, ilaç varmış. Bu işin açık tarafı imiş. Bunlardan başka, vaktiyle Türkiye'den kaçmış Yunan, İngiliz ordularında askerlik etmiş elebaşılarla komiteciler de gelmişler. Kızılhaç memurları arasında Yunan subayları da varmış. İlaç sandıkları, sıhhi eşya arasında silah ve komite elbiseleri de gizlenmiş...

Gemi Pire Limanı'ndan ilerleyip Türk sularına girdiği zaman hepsi güvertede toplanmışlar, dini bir şükran ayini yapmışlar. İzmir göründüğü ve Ayafotini Kilisesi'nin çan kuleleri seçildiği vakit de aynı ayini vecd ve istiğrak içinde takrarlamışlar. Gemi İzmir Limanı'na girince içindekilerin çoğu adreslerini bırakarak birer birer dağılmışlar. Kendileri de bu arada fırsat bulmuşlar, akrabalarını ziyarete koşmuşlar. Vakitleri çok darmış, hemen işlerine dönmek isterlermiş.

Bu kısa malûmat her şeyi aydınlatmıştı. Yunan Kızılhaç gemisi memleketimize şefkat namı altında felâket naklediyordu. Gençleri Vali Nurettin Paşa'ya gönderdim.

Jandarma Tabur Kumandanı Emin Fikri Bey'le, fikri münasebetimiz ilerideydi. Kendisine işittiklerimi anlattım. İleride mücadele için hazır olmasını söyledim.

Sonradan öğrendik; Yunanistan'dan gelen heyeti Hrisostomos, Metropolithane'de takdis eylemiş, şereflerine bir kabul resmi yapılmış, büyük bir Rum kalabalığı önünde heyecanlı nutuklarla Yunan hülyasının gerçekleşmekte olduğu anlatılmış.

O günlerde Yunanlı bir sergerdenin İzmir rıhtımında yerli kıyafetiyle dolaştığı, Türk mahallelerine sokularak Giritlilerle temas aradığı işitiliyordu. Bu adam Venizelos'un talimatı ile İzmir'e gönderilen Kandiya Mebusu Mihal Matraki adında Giritli eski bir ihtilalciydi.

Giritli arkadaşlarımın o zaman bana anlattıklarına göre Yunan mebusu görüşebildiği eski hemşehrilerine şunları telkin ediyordu.:

> Büyük devletler buralarını Yunanistan'a verecekler, bu yüzden bazı vak'alar çıkabilir. Siz karışmayın, İttihat komitesinin teşviklerine kapılmayınız, sizin için sığınacak başka yer yoktur. Eski dostluğumuzu hatırlayalım. Hep beraber kardeşçe yaşıyalım...

Rumca gazeteler, bunlardan Türklük aleyhinde en ileride olanı *Kozmoz* gazetesi bile ömrü pek kısa olan uyuşturma politikasına ayak uydurarak Makedonya'daki Türk Rumlar gibi buradaki unsurların da geçmişi unutmalarını, müttefik devletler neye karar verirlerse versinler, ahenk içinde, beraber yaşamalarını tavsiye ediyordu.

Papazlar, çorbacılar, meyhaneciler, bakkallar, Yunanlığın bütün propa-

ganda elemanları aynı nağmeyi tekrar ederek tanıdıkları Türklere, “Uslu oturunuz!” nasihatını veriyorlardı. Yunanlıların ihtilal ve işgal hazırlığı sırasında tehditle karışık bu nasihatlarının, uyuşturma politikalarının topyekûn tesirsiz kaldığını iddia eylemek yanlış olur. Bütün memleket, büyük bir fikir anarşisi içine düşmüştü. Hakiki Türk vicdanı, çıkar yolu arıyordu.

İZMİR’DE İSYAN BAŞLANGICI

Savaş senelerinde Urla İlçesi, Demircili Rum Köyü büyük insan kaçakçılığının merkezi olmuştu. Özel bir kurul Türkiye’den ayrılmak isteyen Rumları durmadan adalara kaçırmaktaydı. Sakızlı kayıkçılar bu işte başlıca vasıta olarak kullanılmıştı. Vaka, savaş sonlarına doğru yakalanan kaçakçıların İzmir Dîvân-ı Harbi’ndeki itiraflarından öğrenilmişti. Kaçırılan Rum gençleri, Yunanistan ve Makedonya’daki İngiliz ve Fransız ordularına gönüllü yazılmışlardı. Bu teşkilatı ve Ege sahillerindeki casusluk işlerini eski İzmir Konsolosu ve Amiral Galthorpe’un kâtibi Binbaşı Haskot Smith idare ediyordu.

Mütareke’den sonra bütün bu firariler, yabancı orduların üniformalariyle köylerine dönmeye başlamışlardı. Yunan Kızılhaçı ilaç dağıtmak ve halkı tedavi etmekle uğraşırken bu yeni gelenleri de ihtilale hazırlıyorlardı. Bu yüzden memleketin asayişi ağır surette bozulmak istidadını göstermişti. Venizelos’un yukarda söylediğim direktifi suya düşmüşe benziyordu. Urla ve civarındaki Türkler tecavüze uğradı. Yollarda bağ ve bahçelerinde birer ikişer öldürülenlerin sayısı yüzü geçti. Sultan Vahdeddin’e yabancı mümessillere telgraflar çekildi, dert dinletilemedi. Türklerden bir kısmı yurtlarını ve nefislerini korumak için silahlandı. İki tarafın da sinirlere gerilmişti.

İstanbul’da Fransız Mümessili General Franchet d’Esperey Bâbıâlî’yi sıkıştırdı, “Rumların öldürmek için silahlanan Urlalı Türklerin cezalandırılmasını,” istedi. İstanbul Hükümeti, –denildiği gibi– silahlı Türkler varsa memleketin selâmeti namına hemen harp divanına teslimlerini emretti.

Urla’da 30.000 küsur Rum nüfusuna karşılık 3.500 kadar Türk vardı. Himayeye muhtaç olan bunlardı. Urla’nın uyanık gençleri, Rumların tecavüzünü ve ölüm vakalarını istatistikler ve fotoğraflarla tespit ediyorlardı.

Eski Konsolos Binbaşı Smith İzmir’e geldiği zaman ne kadar Hıristiyan mahpus varsa hepsini serbest bıraktırmıştı.[7]

İstanbul’da da, akîm kalan, böyle bir teşebbüste bulunmuştu. Bu defa İzmir’deki Yunan propaganda heyeti âzâsından Avukat A. Etioeni olduğu halde Urla ve Çeşme çevresini dolaştı. Savaş zamanında tanıdığı ve kullandığı casuslarla açıktan selamlaştı. Bunlardan tutuklu olanlarını

kurtardı. Casus şebekesi içinde çalıştıkları kimseler bu vesile ile öğrenilmiş oldu.

Mr. Smith, Urla kaymakamlık makamına geldi. Odada kaymakam Tahir Bey'den başka Rumca *Meşrutiyet* gazetesi sahibi Kosti, Dr. Karanfilidis, Kalazumen Başhekimi Nikolaki Karamanoğlu ve Jandarma Subayı Nuri bulunuyordu. Noter Sabri Bey polis vasıtasıyla çağırtıldı ve toplantıda hazır bulunduruldu. Smith, hiçbir başlangıç söze lüzum görmeden doğrudan doğruya kaymakama çıkıştı:

Sen necisin kaymakam Bey? Gelirken otomobilim çamur içinde kaldı. Yolların halini görmüyor musun?

Kaymakam beklemediği bu tarz konuşmadan sıkıldı.

Efendim, Vilayete yazdımdı da ... Nafıaya yazdımdı da...

Eski konsolos, kaymakamın cevabının sonunu beklemedi:

Baksanıza. Belediye reisliği açıkmış, burada Rum belediye reisi görmek isterim. Bu çoğunluğun hakkıdır.

Dedikten sonra İngiliz şivesiyle Türkçe ve mağrur bir eda ile sözlerine devam etti:

Kazanızda emniyet yoktur, Rumlar bağ, bahçelerine gidemiyorlar, öldürüyorsunuz! İşitiyoruz ki teşkilât yapıyor, silahlanıyormuşsunuz!

Türkiye'yi müttefikleriyle beraber yendik. Top ve tüfenklerini aldık. Neyinize güveniyorsunuz. Yaptıklarınız hükümetinizin programına da aykırıdır. Sizi medeniyete davet ederim. Vahşete (!) devam ederseniz mahvolacaksınız.[8]

22 Ocak 1919'da akşama doğru polis komiseri Hüseyin Efendi yanında iki jandarma ile suçlu bir Rumu yakalamak için Rum mahallesine girdi, silahla karşılandı. Sebepsiz bütün Rum evlerinden yaylım ateşi başladı. Anarşi, isyan üç gün devam etti. İzmir Jandarma Tabur Kumandanı Emir Fikri (Özalp) Bey'in kumandasındaki kuvvetlerle İzmir'den bir tabur asker yetişti, asilerle müsademe etti, ihtilali bastırdı.

Rum ölüleri arasında hususi üniformalı cesetler, resmî silahlar bulundu. Ölenler şapkalarında "Ya İonia ya peteno" (Ya İyonya Ya Ölüm) yazılı idi.

Rum basının ilk zamanlardaki zoraki itidali andıran yazılarından artık eser kalmamıştı. Gazetelerinde şiddetli makaleler, yazılar çıkıyordu. bunların ön safında yine *Kozmos* gazetesi bulunuyordu.

Urla isyanı üzerine sıkı tahkikat yapıldı. Tecavüzün Rumlar tarafından yapıldığı resmen anlaşıldı. Bunun üzerine Vali Nurettin Paşa 31 Ocak 1919'da İtilâf Devletleri mümessillerini Urla'ya getirdi. Vak'a yerinde ayrı ayrı şahitler dinledi. Türklerin haklı olduğu meydana çıktı.

Nurettin Paşa'nın İslamcı olduğunu, azınlıkların kendilerini idare ettikleri tarzda İslam cemaatları kurulması için uğraştığını biliriz; bunun takbik sahasındaki neticesini öğrenmek için olacak Urla'da kendini ziyaret gelen Müslüman heyete:

Bakınız! Gözlerinizin önünde ne büyük facialar oluyor. Camide toplanıp bunlara karşı tedbir düşünmez misiniz?

dedi. İmam efendi her Cuma camide toplanıp namazdan, aptesten nasıl bahsettiğini anlattı. Paşa'nın:

Aptes almasını bilmeyen Türk yoktur, başka ... daha başka.... ne yaparsınız?

suali cevapsız kaldı. Bu anda valinin cebinde Yunanlıların Urla'ya ait ihtilal programı vardı. Urlalı gençler de bunu biliyorlardı. Asıl bu derde çare aranıyordu. Umumi harpte kaçan Rumlardan birçoğu yabancı üniforması ile Söke ve Yoran nahiyesine dönmüşlerdi. Bunlarca İyonya'nın –İzmir ve civarı– Yunanistan'ın olabilmesi için ufak bir himmet kâfî idi. Bu düşünce ile Söke kazasının Yoran bucağında isyan çıkardılar. Jandarma karakoluna hücum ettiler, Gümrük memurunu ve ailesini bağladılar, dövdüler, teşhir ettiler. Pusuya düşürdükleri jandarma müfrezesinden birkaç eri öldürdüler. Sayıları pek az olan jandarma ve nizamiye erleri Akköy'e çekildikten sonra elli altıncı tümene ait silah cephane ve bombalardan bulduklarını yağma ettiler.

Bir müddet buraları asilerin hükmü altında kaldı. Civardan üzerlerine askerî kuvvet gönderildi. Elli altıncı Tümen Kumandanı Hürrem Bey vaka yerine gitti. İngiliz yedeksubayı Hoder'in delâleti ile şakilerle uzlaştı. Rum elebaşıları, askerden aldıklarını geri verdiler. Geldikleri Adalar'a çekilip gittiler. Hoder, Söke'de Forbes Meyan Kökü Kurulunun eski bir memuru idi. Rum ihtilalcileri arasındaki damadını kurtarmak için tümen kumandanına itilâf yolunu gösterdiği rivayet edildi.

Rumların taşkınlıkları devam ediyordu: Şubatın 23. Pazar günü akşam üzeri İzmir'de Çayırlıbahçe civarında bir meyhanede Rum ahâlinin silah attıkları görüldü. İki erle devriye yapan bir polis yanlarına yaklaşınca, taarruza uğradı. Devriyeden Mehmet Onbaşı bıçakla yaralandı. Devriyenin istimdat için havaya attığı silahlar üzerine Çayırlıbahçe polis merkezi önünde ve civarında dört bin kadar Rum ahâli toplandı. Mevki kumanda muavini Binbaşı Hüsnü Bey kumandasındaki süvari ve piyadelerimiz vaka mahalline yetişti, büyük bir fenalığa meydan vermeden kalabalığı dağıttı. Bu sırada bir Rum yaralandı, Polis Hamza Efendi mermi ve kama yaraları ile öldürüldü, dört er yaralandı. İzmir'de başlayan bu pervasız cereyan mülhakata da sirayet etti. İstanbul'dan Marmara Bölgesi'ne geçti, nihayet şekavet halini aldı.

İZMİR BELEDİYE SEÇİMİ

İzmir Belediyesi'ne altı üye seçilecekti. Bu seçimin her zamankinden fazla önemi vardı. Şehirde Türk ve Rumlardan hangisinin daha fazla nüfusu olduğu resmen meydana çıkmış olacaktı. Siyasi bakımdan seçimi Wilson prensipleriyle ilgili buluyorduk. İşi tabiî cereyanına bırakırsak Rumların galebesi ihtimali vardı. Çünkü İzmir şehrindeki Türk ve Rum nüfusu sayı bakımından birbirine yakındı.

Bütün Türklerin reylerini bir namzet listesi etrafında toplamak lâzımdı. Düşüncemi Hürriyet ve İtilâf Partisi şubesine anlattım. Millî menfaat namına beraber çalışmamızı istedim. Adaylar arasında bazı masum şahıslarla oynamak istediler, partileri namına ayrı aday ilan ettiler.

Henüz İttihat ve Terakki'nin mahalle teşkilâtı yerli yerinde idi. Muhtarların çoğu partimizdendi. Kendileriyle münasebetimiz devam ediyordu. Bu seçim elemanları İzmir'in Türk olduğunu resmen göstermek gibi millî bir gaye ile harekete geçince muvaffak olmamız kesindi. Nitekim öyle oldu. Her gün kulüp, bildik bilmedik seçmenlerle dolup boşalıyordu. Talimat almak ve kime rey verileceğini öğrenmek için geliyorlardı.

Seviniyordum, köşe bucakta kalmış kendi halinde sayılan vatandaşlar bile Türklüğün üstünlüğünü göstermek için gayrete gelmişlerdi. İzmir'in Türk birliği namına ilan ettiğim karma liste kazandı. Fakat Rumlar son günü seçime girmek istemediler; bizim seçime verdiğimiz önemi öğrenmiş olacaklardı. Rumluğun seçim yolu ile hakkını aramaktan mustağni olduğunu söylediler. Bu bize seçimi kaybetmekten daha ağır gelmişti.

İZMİR MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ

Ferit Eczacıbaşı, Dr. Hacı Hasanzâde Ethem Bey'i kulübe getirdi, benimle hususi görüşmek istediğini söyledi.

Doktorun, muhalif olmasına rağmen, memleket işlerinde samimiyetimizi teslim edecek kadar temiz bir zat olduğunu bildiğim için düşüncelerimi anlattım. Aramızda memleketin genel durumu üzerinde umumi bir konuşma oldu. Rumların sürekli nümayişlerinin yanında Yunanlılarla beraber çalışmalarına karşı bizim de elimizden geleni yapmamız, memleketi kaplayan büyük tehlike önünde memleket çocuklarının hep beraber çalışmalarını sağlamamız lâzım geleceği esasında birleştik.

Bunun üzerine Dr. Ethem Bey, bizden yardım ve müzaharet vaadi alırsa İzmirli birkaç arkadaşı ile bir cemiyet kurup hemen işe başlayacaklarını söyledi. Doktora ve onun vasıtasıyla arkadaşlarına en büyük teminatı verdim. Memleket emrinde kendileriyle beraber olduğumu anlattım.

Bu suretle Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulması için ilk işe başla-

yanlar Ethem Bey'le beraber Moralızâde Halit ve kardeşi Nail, Menemenlizâde Muvaffak, Emekli Binbaşı Hüseyin Lütfü, İtibar-ı Millî Bankası İkinci Müdürü Naci[9], Emekli Kurmay Subay Abdurrahman Sami[10], eski Maliye Müfettişlerinden Arif Beyler'di. Bunlar tarafından, bazı kimselerin de iştirakiyle cemiyetin nizamnamesini hazırlamak için Moralı biraderlerin bürosunda bir toplantı yapıldı.

İlkin kayıtsız şartsız vatan müdafaasını temin edecek bir cemiyetin kurulması tasarlanmış olduğu halde toplantıya çağrılanlardan iki kişinin –biri Tokadîzâde Şekip bey idi– şiddetli ısrarıyla Wilson prensipleri esası dahilinde ve ilmi mahiyette çalışmak üzere İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin kurulmasına karar verildi. O günlerin havasına göre başka çare yoktu, bu kadarını da bir hizmet saymak lâzımdı.

Ayrıca Hürriyet ve İtilâf Partisi, bu teşebbüs için, "İttihatçılık ve bir çeşit bolşeviklik" dedi. İngiliz ve Fransız mümessillerine, maksadı, düşündükleri gibi yanlış aksettirdikleri takdirde, cemiyetin durumu müşkül olabilirdi. Bu sebeple heyetin açıktan işe başlaması gecikti. Nihayet heyet gayrete geldi, Tahsin Bey'in (Tahsin Uzer) valiliği zamanında cemiyetin teşkiline ait resmî ilmühaber alındı.

Hürriyet ve İtilâf Partisi'ne mensup Ethem Bey, Vali olarak İzmir'e gelince cemiyetin hayatında yeniden bir durgunluk devresi başgösterdi.[11] Bu çeşit hizmetler, valinin ve dayandığı kuvvetin sinirine dokunuyordu.

Nurettin Paşa'nın ikinci defa valiliğinde, cemiyet meydana çıktı. İzmir'deki partiler, cemiyetler, tüccar kulübü gibi muhtelif kurulların delegelerinden bir istişare heyete meydana getirildi. Asıl bundan sonradır ki, çalışma devri başlamış oldu.

İTALYAN TORPİDOSU İLE İZMİR'E GELENLER, İTALYAN PROPAGANDASI, YUNANLILAR ALEYHİNE HAREKET İÇİN İTALYAN YARDIMI VAADİ

Bu günlerde bir İtalyan torpidosu, aralarında Cami Bey de bulunan İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyelerinden birkaç kişiyi İzmir'e getirdi.

İtalyanlarla Yunanlıların İzmir'i ele geçirmek için rekabet halinde oldukları herkesçe biliniyordu. Az sonra öğrendik, İtalyan torpidosu ile gelenler arasında İtalya hesabına propaganda yapan eski vatandaşlarımdan tanınmış Arnavut Beyleri de varmış. Bunların bu suretle gelişi dikkatimizi çekti. Bazı Arnavut politikacıları kendi memleketlerinin istikbalini İtalyan dostluğuna ve hatta himayesine bağlamış görünüyorlardı. Bunlar yeni efendilerine hizmet için münasip gördükleri kimselere sokuluyorlar. Yunanlılar aleyhinde sıkı telkinlerde bulunduktan sonra:

Eğer siz bir harekete öncülük ederseniz İtalyanların her suretle yardımını görürsünüz. Bunu biz temin edebiliriz,

diyorlardı. Bana da böyle bir müracaat olmuştu. İstediğimiz kadar silah ve yardım vaadinde bulunulmuştu. Benden beklediklerini görmemiş olacaklardı birkaç gün sonra ziyaretime gelen Şükrü Kaya[12] İttihatçılardan, Yunanlılar aleyhinde harekete geçeceklere, mesela ben kabul edersem, bana İtalyanların yardım edeceklerini anlattı. Meseleyi onunla da münakaşa ettim. Önce bana müracaat eden şahsın bu defa da kendisinin delâletini istediğini öğrenmiş oldum.

Biz her suretle yardıma muhtaç idik. Fakat, bunun aleyhimizde aynı emeli besleyen bir düşman tarafından diğer düşman aleyhine kullanılmak üzere kabulü nasıl olabilirdi? Yunanlılardan kaçarken İtalyan oltasına takılmak gibi bir şey olurdu. Bu teklifi vicdanlarımız hazmedemedi. Biz gene çalışacaktık fakat az da olsa kendi vasıtalarımızla, öz malımızla karşı koyacaktık.

İtalyanlar hesabına propaganda yapanların yalnız İzmir'de değil başka yerlerde de çalıştıkları anlaşılıyordu. Mustafa Kemal Paşa da İstanbul'da siyasi çalışmalarını anlatırken İtalyan politikasına temas etmiş, şunları söylemişti.

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN BİR İTALYAN ŞAHSİYETİ İLE KONUŞMASI

İstanbul'u işgal eden İtilâf Devletleri'nin mümessilleri, politikacıları, hatta askerleri bir noktayı anlamaya çok ehemmiyet veriyorlardı. Türkiye'de bütün memlekete nüfuzunu hissettirecek bir teşkilât olmasına ihtimal var mıdır? Böyle bir teşkilât varsa, onun başına geçebilecek şahsiyetler kimler olabilir? İttihat ve Terakki'yi hiç hatırlarından çıkardıkları yoktu.

Bir gün A... Bey bir İtalyan şahsiyetinin Fethi Bey (Okyar) ve benimle (M. Kemal Paşa) görüşmek arzusunda bulunduğundan bahsetti. Bir İtalyan mimarının evinde buluşacaktık. Çaydayız, bahsedilen zat hemen söze başladı: "Ben Türkiye'nin hakiki dostuyum. Hükümetin acizliği yüzünden bu memleketin nasıl fena akıbetlere sürüklendiğini de görüyorum. Sizin bunları düşünecek ve yeni bir hükümet kurabilecek teşkilât ve adamlarınız var mıdır?"

İttihat ve Terakki Fırkası'ndan (partisinden) bahsettiğine, bizi de fırkanın reisleri arasında saydığına şüphe yoktu. Ben ilk defa tanıştığım bu zatla konuşur olmaktan çekindim. Arkadaşım belki de bizde tasavvur olunan ehemmiyeti yanlış çıkarmamak için, kuvvetli olduğumuzu ve kuvvetli arkadaşlarımız da bulunduğunu söyledi: "O halde, kendinizi göstermelisiniz," dedi. Biraz da imtihana benzeyen bu konuşmadan nasıl netice çıkacağını düşünüyordum. O günkü hükümeti biraz daha tenkid ettikten sonra bize veda etti ve gitti.

Herhalde İtalyanların bir başka maksatları olmalı idi. Arkadaşlarla bu maksa-

dın ne olabileceğine hükmettik: Antalya ve havalisine de hâkim olmak!... Buraları Yunanlılara bırakmamak... Bazı hadiseler bu kanaatime kuvvet verdi. İtalyan şahsiyet bizden, fakat Arnavut aslından, bazı kimselerle de temas ediyormuş. Onlara şöyle bir sır da emanet etmiş: "İzmir ve havalisini Yunanlılara İşgal ettireceklerdir. Türkiye şüphesiz bundan memnun olmaz. İtalya da aynı endişededir. Onun için İzmir ve havalisinde Yunan istilasına karşı silahlı teşkilât yapmalısınız. Yunanlıları İzmir topraklarına sokmaya çalışmalısınız. Eğer bunda muvaffak olamazsanız, hiç olmazsa dostunuz İtalya'yı tercih etmelisiniz!" Bu iş için İtalya'nın istenildiği kadar silah ve malzeme vereceğini de temin ediyormuş.

Bu teklifi dinleyenler arasında makul görenler, hatta İtalyan deniz vasıtaları ile İzmir'e giderek telkinlere başlayanlar bile olmuştur. Gene onlar böyle bir mukavemet teşkilâtının başına geçebilecek bir kumandan bile bulmuşlar: Ben!... Bunu da kendileri ile konuşana söylemişler. "Bunu yapar mı?" diye sormuş. "Emin olunuz" cevabını vermişler. Her halde beni tavsiye edenler, bu işte yalnız Türk menfaatini düşüneceğimi hesaba katmış olacaklar. Bir gün arkadaşlarımızdan biri tasavvurlarından, fakat onları yalnız bir dostluk yardımı şekline sokarak, bahsetti. Hatta o zat ile mülâkat gününün tesbit olunduğunu da haber verdi. Güldüm, "Çok safsınız" dedim. "Bununla beraber kendisi ile konuşacağım." Mülâkat saatinde İtalyan şahsiyetinin bürosunda bulunuyordum.

Çok terbiyeli ve nazikti. Evimi basan İtalyan müfrezesini geri çağırmak için mümessilin nasıl yardım ettiğini anlattım: "Ekselans" dedi. "Herhangi bir tehlike karşısında sefarethanenin emrinize hazır olduğunu ben de söyleyebilirim." Yıldırımla vurulmuşa döndüm, teessürümü saklamak için nefsimi güç tuttum. İtalyan tebaası mı oluyordum? Dedim ki: "Beni buraya mühim bir şeyden bahsetmek için davet etmişsiniz. Bu mühim şeyi dinlemek istiyorum. Bir an durdu, "Ha..." dedi, "Bu mülâkatı sizin de tanıdığınız arkadaşlarınız istediler. Öyle pek mühim bir mesele mevzuu değildi," "O halde fazla rahatsız etmeyeyim" dedim ve kalktım.

Görüyorsunuz arkadaşlar, bir millet esirliğe düşünce o milletten olan herkes nasıl hiç olur. Ben bu yabancının evinden çıkarken bütün uşaklarının arkamdan güldüklerini duyar gibi oluyordum. Caddenin kalabalığı arasında kendimi kaybetmeye çalıştım ve beni buraya sürüklemiş olanlara küstüm. Bununla beraber, bu zat ilk sözünün benim üzerimdeki tesirini görünce, bana bütün o tasavvurlarından bahsetmemek inceliğini göstermişti.[13]

Atatürk başından geçenleri yakınlarına anlatırdı, bu meseleyi ben de kendisinden dinlemiştim. "İtalyan Şahsiyeti" dediği zat, İtalya Yüksek Komiseri Comte Sforza'dır.

Comte da Atatürk ile konuşmasını açıklamıştır. Tarafların karşılıklı düşüncelerini ve o zaman intibalarını anlatmış olmak için İtalyan diplomatının bir yazısının özetini aşağıya alıyorum:

Mütarekeden biraz sonra İngiltere, Fransa ve İtalya Türkiye'deki menfaatlerinin korunmasını üç yüksek komiserin uhdesine verdiler. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Arthur Galthorpe, Fransa Komiseri ve doğudaki Fransız Donanması Kumandanı Amiral Ame, İtalyan Yüksek Komiseri de ben (Comte Sforza) idim.

Tekmil Türk nüfuz ve hükümetinin aşikâr surette ortadan kalkmış bulunduğu ve Paris'teki dört büyüklerin müzakerelerine intizar edildiği bu zamanda bizim hakiki vazifemiz daha ziyade valilik idi. Emrimize amade Boğaziçi'nde donanma ve karada askerî kıtalar vardı.

Bir idare Kurduk. Başlangıçta iki arkadaşım (Galthorpe, Amiral Ame) Türklere karşı davranışımda pek mülayim olduğum fikrinde bulundular; şahsen ben eski sadrazamlarla, gizlendikleri yerlerden birer birer çıkan imparatorluğun diğer devlet adamlarına karşı pek samimi bulunuyor. Bâbıâlî'yi oldukça bilmemezlik etmiyordum.

1918-1919 kışının ilk haftalarında iki amiralin kalplerine benim bu talihsiz, nezaketsever vasfımın zaaftan ileri geldiği duygusunun yerleşmiş olduğuna emin idim. Bunlar yavaş yavaş Türkiye'nin ölmemiş, ancak yerlere serilmiş bulunduğunu ve eğer boğazındaki ipi çıkarırsak kaçıp kurtulacağını; ve eğer İstanbul'da kalırsak hayrete değer surette boşaltılmış bir evde efendisi gibi kalacağımızı, Türkiye'nin faal, zinde kuvvetlerinin ellerimizin yetişemeyeceği Asya içlerine çekileceği ve bu kuvvetlerin günün birinde bize karşı geleceği kanaati gibi yüksek bir düşünce ile hareket ettiğimi hisseylediler. Durumu ve ahvali tâ ilk günden bu suretle hükümetime bildirdim.

Türklerin esas vaziyet ve hallerini idrâkim, Paris'te beslenip İtalya Hükümeti'nin dahi menfaatlerine olduğu düşünülen Asya'nın taksimi projelerini kabul edemiyordu.

Sultan aciz ve mütereddit, ciddi işlerde hiddetlenen, suçlu ve rolü sona ermiş bir hükümdar hanedanı âzâsının tipik bir örneğiydi. Hakikatte resmî Türkiye'de hiçbir şey ve hiçbir kimse en ufak bir hayat ve kuvvet emaresi göstermiyordu.

Londra'da bulunanlar Mr. Lloyd George ile Lord Curzon'u Türkiye'de istedikleri şeyi yapabilecekleri teşvikinde bulunuyorlar ve bunlar dahi her yaptıkları işin doğru ve isabetli olduğu kanaatini besliyorlardı.

Sonraları idare dizginlerini ellerine alan bazı kimselerle –hakikati saklamıyorum– görüştüm: Çanakkale müdafaasının kahramanı olarak Türkiye'de tanınan Mustafa Kemal Paşa dahi bu görüştüklerim arasında idi. Anadolu içine çekilip orada istiklallerini devam ettirmeye muktedir olduklarını ilan ettikleri zaman bu zatların doğru söylemekte olduklarını o vakit anladım.[14]

YUNAN TEHLİKESİ HALKA ANLATILIYOR, TELGRAFLAR ÇEKİLİYOR, YENİ TOPLANTILAR

İstanbul'dan gelenleri dinlemek için İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bütün üyeleri belediyede umumi bir toplantıya davet edildi. Ben de hazır bulundum.

İstanbul'da yazıldığı söylenen bir müsvedde okundu. Yukarıda anlattığım endişenin tesiri altında münakaşa edildi. Yunanlılar tabiî istenilmiyordu. Bunda İtalyanlar için uzak yakın bir istek ve ima seziliyor muydu? Bütün dikkatler bu noktada toplanmıştı.

Cami Bey müsveddenin bizzat Sadrazam Tevfik Paşa tarafından görü-

lüp tasvip edildiğini, beğenilmeyen, tereddüt edilen yeri varsa değiştirilmesinin mümkün olduğunu söyledi. Bunun üzerine münakaşalar başladı. Kabul edilen metnin Fransızcaya tercüme edilerek, İzmir, Aydın, Denizli, Muğla, Manisa ve Balıkesir halk mümessillerine imza ettirilmesi muvafık görüldü. Telgraf, Amerikan cumhurbaşkanına İtilâf Devletleri'ne ve İstanbul'daki yüksek komiserlerine çekildi.

Bütün partilerin, cemiyetlerin ve millî teşekküllerin birer mümessilinin Müdafaa-i Hukuk-ı Osmani Cemiyeti'nde bulunmaları ve çalışmalı prensip olarak kabul edildikten sonra ben de müzakerelerinde hazır bulunuyordum.[15] Encümende cemiyete ait işleri müzakere ediyorduk. Herkes fikirlerini anlatmaya başladı. Sözler şümûllendi, Cemiyetin kuruluş gayesinin etrafında dolaşmaya başladı. Wilson prensipleri esasına göre İtilâf Devletleri'ne hakkımızı, İzmir'in Türk olduğunu teslim ettirmekliğimiz lâzım geliyordu. Ben vakitsiz bir sır ifşa eder gibi ortaya atıldım:

Yalnız istatistikler ve tarihi iddiaların davayı kazanmamıza kâfi gelmeyeceğini,

söyledim. Yunanistan'ın büyük devletlerle siyasi anlaşması çok ilerlemiş görünüyor, hükmünü verdikten sonra,

Davacılarını dinleyen insafsız hâkimler karşısında bulunuyoruz, kurtuluş ümidini ancak milletin silaha sarılmasında görüyorum,

dedim, iki ihtimal öne sürdüm:

Ya İtilâf Devletleri'nin kararı ile Yunanlılar İzmir'i istila edeceklerdir, ya daha uzak bir ihtimal olarak buna muvaffak olamadıkları takdirde Girit'te, Makedonya'da olduğu gibi, emellerine erişmek için siyasi çetelerle memleketimizin huzurunu bozmak yoluna gideceklerdir. Her iki halde dahi bugünkü hükümetin bunları önlemeye takatı yoktur. Biz çalışmalıyız.

Bu ifadem üzerine yedi sekiz kişiden ibaret olan encümen âzâlarının çoğu, saatlerine baktılar, o anda hatırladıkları randevularına! yetişmek için müzakereyi yarıda bıraktılar. Moralızâde Halit ve Muvaffak Bey gibi birkaç zat ile başbaşa kaldık. Bu sözlerimin hükümetin, hatta İtilâf Devletleri mümessillerinin kulağına kadar gittiğini sonradan öğrendim. [16]

İZMİR'DE İLK AÇIK TOPLANTI

Bizim ve Türk Ocağı'nın yardımı ile Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti namına 13 Mart 1919 günü İzmir Tiyatrosu'nda bir miting yapıldı. Söylenen nutukta İzmir'in Türk olduğu ve Türk kalacağı iddia ve bunun aksine ortaya atılan fikirlere hücum olunuyordu. Nutuk şiddetle alkışlandı. bunalmış Türk ruhlarında yeni bir ümit ve çalışma hevesi uyandı.

Kabul edilen üç maddelik muhtıra Hacı Hasanzâde Dr. Ethem Bey ile birkaç arkadaşı tarafından İzmir'deki İngiliz, Fransız, İtalyan ve Amerika siyasi mümessilerine tevdi olundu. Muhtırada:

1- Ege Bölgesi Türkleri nüfus, emlak ve arazi itibariyle kahir bir ekseriyet teşkil ettiklerinden Wilson prensiplerinin 12. maddesine göre buraları ecnebi hâkimiyet altına konulamaz.

2- Buralardan Türk hâkimiyetinin kaldırılması Akvam Cemiyeti'ni teşkil eden necip ve adil büyük devletlerin siyasetlerinden beklenilmekmektedir.

3- İleride, insani mefkûrelerle cihazlandırılacak medeni bir heyet meydana getirmek için Türkler memleketlerinde kendi hâkimiyetlerinden başkasının hükümran olmasına tahammül edemezler.

deniliyordu.

BÜYÜK KONGRE TOPLANIYOR, EGE'NİN TÜRK OLDUĞU BÜTÜN DÜNYAYA DUYURULACAK

Bu muhtıra ile beraber mümessiller, heyet tarafından sözle de tenvir edildi. Fakat bu ve buna benzer teşebbüslerin akisleri İzmir ve muhitinde boğulup kalıyor daha ileri gidemiyordu.

Küçük Asya'yı elde etmek için Yunanlıların geniş ölçüde çalışmaları, İzmir vatanseverlerinin gayretini tahrik, memleketini müdafaaya sevkediyordu. Hiç kimse yapılanı kâfi görmüyordu. İçte ve dışta davamızı duyurmak ve savunmak lâzımdı. Bu maksatla Vali Nurettin Paşa'nın muvafakat ve yardımıyla İzmir, Aydın, Denizli, Muğla, Manisa ve Balıkesir vilayetlerini temsil edecek murahhaslardan İzmir'de bir kongrenin toplanması kararlaştı. Ege'nin bütün müftü ve belediye reisleriyle her kazadan iki ve livalardan üç delege İzmir'e geldiler. Millî Kütüphane'nin Beyler Sokağı'ndaki sinemasında toplandılar. Müdafaa-ı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin kongresi bu suretle 17 Mart 1919 tarihinde müzakerelerine başlamış oldu.

Kongre, umumi kâtipliğe Cami Bey'i, reisliğe İzmir Belediye Reisi Hacı Hasan Paşa'yı [17] İkinci reisliğe Balıkesir Belediye Reisi Hafız Mehmet Emin, Manisa Belediye Reisi Bahri, Aydın Belediye Reisi Emin, Denizli Belediye Reisi Hacı Tevfik ve Muğla Belediye Reisi Ragıp Beyler'i seçti. Cemiyetin umumi heyette okunan raporunu incelemek üzere ayrıca encümenler seçildi. İttihat ve Terakki organı olan bizim gazeteler Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'ni ve kongreyi başarılar dileğiyle selamlıyorlar, İtalyan ve Yunan siyasi ihtiraslarını söndürmek lüzumundan bahsediyorlardı:

Yunanlılar bütün vasıtaları ile Megaloidea namına seferber olmuşlardır. İstan-

bul'un Yunanistan'a ait olduğunu söylüyor ve İzmir'in onların deyimiyle İonia'nın, Yunanistan'a verilmesini istiyorlar. Tarih, ırk, ekonomi, kültür bakımından Türk diyarı olan İstanbul, İzmir ve bütün Küçük Asya'nın Türklere ait olduğunu ispat için çalışan olmadığından üzülüyorduk. Bu vazifeyi üzerine aldığı için Müdafaa-i Hukuk Osmaniye Cemiyeti, her suretle hürmete ve yardıma layıktır.

Cemiyetin kuruluşunda, kongrenin toplanışında yalnız millî menfaatleri korumak arzusu hâkimdi. Esasen başka türlü düşünmeye memleketin ızdıraplı hali müsait değildi.

Hürriyet ve İtilâf Partisi ve gazeteleri ise durumu böyle görmüyor ve göstermiyorlardı. "Bu çeşit faaliyet ittihatçı sistemidir, yıkılması gerekdir,"diyorlardı.

Meşrutiyet İnkılâbı'ndan sonra İttihat ve Terakki gayeleri, memleketin ileri gelenlerinin çoğu tarafından benimsenmişti. Kongreye gelenler içinde bunlar ekseriyeti teşkil ediyordu, hatta denilebilir ki, benim vilayet teşkilâtımın mümessilleri umumiyetle kongrede delege bulunuyorlardı. O zaman için memleket namına yapılan her harekette bundan başka türlüsü olamazdı. Tekrar etmeliyim ki kongreyi teşkil edenlerin hepsi temiz bir duygu ile yalnız kurtuluş yolunu arıyordu.

Kongrede Türk Ocağı'nı temsil eden Vasıf Bey (Vasıf Çınar) ilk sözü aldı. Genç hatip, ateşli sözleri ile kongre üyelerini heyecanlandırdı. Konuşması beğenildi, fakat Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin târizine uğradı.

Vasıf Bey'in bana anlattığına göre Türk Ocağı'nın millî gayeleri benimsenmek şartıyla İzmirli İtilâfçılarla aralarında işbirliği yapılması sözleşilmiş iken partinin umumi merkezi bunu reddetmişti.

Bu sırada bu parti, en kuvvetli elemanlarıyla, Damad Ferit Paşa'nın başkanlığında iktidara gelmişti. Müdafaa-ı Hukuk Kongresi gibi korunma teşebbüsleri sinirlerini bozuyordu. Vali Nurettin Paşa'nın mevkii de, kendileri gibi düşünmediği için tehlikeyi düşmüştü.

Anlattığımız bu toplantıdan, memleketimiz için fayda bekleniyordu. Dertlerimiz, medeniyet âlemine aksettirilecekti. Halbuki bunu istemeyen hükümet ve dayandığı parti idi.

Onlar Osmanlı unsurlarının itilâfı prensibini sağlamak için, bizimle beraber yaşamak istemeyen, başka bir devletin hâkimiyetine girmeye kararlı kimselerin, zümrelerin ağzına bakıyorlardı. Kurtuluş çaresini bu ağızlardan çıkan sözün yerine getirilmesinde bulunuyorlardı.

Kongrenin ikinci günü, gazetelerde Hürriyet ve İtilâf Partisi İzmir Merkezi'nin bir tebliği çıktı:

Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin bugün akdettiği kongrede maksad-ı içtimadan inhiraf ile İttihat ve Terakki fikir ve kanaatini temsil ve ihya ve siyaset-i dahiliye (iç politika) ile iştigal istenildiği anlaşıldığından fırkamız âzâ ve efradı müzakerata iştirak etmeyeceğini beyan eyler. [18]

Kongre bu bildiriye rağmen işine devam etti. Oybirliği ile verdiği karar üzerine İstanbul'daki İtilâf Devletleri komiserlerine Fransızca telgraflar çekildi. İzmir'in, Ege'nin her bakımdan, Wilson prensiplerine göre, Türk olduğu ve Türk kalması lâzım geldiği batı vilayetleri Türkleri namına İtilâf Devletleri'ne anlatılmak istenildi.[19] Ayrıca Paris'teki barış konferansına bir heyet gönderilip millî menfaatlerimiz savunulacaktı. Kongre, toplantısına son verirken, cemiyetin umumi merkez âzâlarını seçti. Cami Bey umumi kâtip oldu.

Az sonra İzmir'e vali olarak gelecek İzzet Bey'in zamanında Cemiyet, sıkı bir baskı altında takip edildi. Barış konferansına gönderilecek heyetten başlayarak Cemiyetin her teşebbüsü baltalandı, ve nihayet ortadan kaldırılmak için, "Memleket hukukunu müdafaa elinizde bir kalkandır, hükümeti devirmek, ittihatçılık ve bolşeviklik maksadınızın esasıdır," denildi. Bundan başka memlekete hizmet etmek yolunda olanlar haksız yere hırpalanmaya başlandı. Bütün bunlar, söylediğim gibi, İtilâf ajanlarının ve Yunanlılar hesabına Rum ileri gelenlerinin özellikle Metropolit Hrisostomos'un dostluk! namına telkin ve teşviki ile yapılıyordu. Hükümetin dayandığı partinin organı olan *Islâhat* gazetesi'nin 30 Mart 1919 tarih ve 84 No'lu nüshasında şöyle deniliyordu.

İstanbul Hürriyet ve İtilâf Partisi merkez âzâsından Tahsin Bey'le İzmir'den Nuri Bey, geçende, şehrimizde bulunan İngiliz siyasi 'ricalinden' birisi ile mülâkata gitmişlerdi. Müşarünileyh, Tahsin ve Nuri Beyler'e aşağıdaki beyanatta bulunmuştu: "İttihat ve Terakki Cemiyeti ölmemiştir. Diğer nam ve ünvanlarla siyaset sahasına çıkmak istiyor, Müdafaa-ı Hukuk-ı Osmaniye âzâsından Moralızâde'lerin, komitenin en büyük âleti olduklarını bilmiyorsunuz, bunlar en büyük İttihatçı oldukları halde muhalif tanıyorsunuz.

Gazete bu havadisi verdikten sonra sözüne devamla:

20.000 lira ile Müdafaa-ı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin, Moralı Ahmet Efendi'nin oğlu Nail Efendi'yi Avrupa'ya göndereceğini haber aldık. Allah akıllar versin! Ne diyelim? İşte koca bir İngiliz ricalinin kanaati, işte bizim hareketimiz,

diyordu. Hakikatte Moralızâde'lerin İttihatçılıkla alâkaları yoktu. Şahsi düşüncelerine göre memlekete faydalı olmaya çalışıyorlardı. Gazetenin bahsettiği Tahsin Bey Arnavut aslındandı. Arnavutlukta Türklüğü parçalamak için subay olarak arkadaşlarıyla dağa çıkan Tahsin Bey,[20] şimdi İstanbul Hükümeti'nin emri ile millî cereyanları ve şahsen beni takip için İzmir'e gelmişti. Az sonra İstanbul Polis Müdürü olacak, burada zamana uyan hizmetleriyle Vahdeddin ve hükümetinin teveccühlerini kazanacaktı.

BÖLÜM 10

YARI YOLDA KALAN BİR MÜDAFAA-I HUKUK HEYETİ

Müdafaa-i Hukuk Kongresi'nden hemen sonra Ege Bölgesi'nin Türk olduğunu İstanbul'daki İtilâf Devletleri yüksek komiserlerine anlatmak ve oradan Paris'e gidip barış konferansında millî hukukumuzu bölge namına savunmak için İzmir tüccarlarından Sükkerîzâde Tevfik Paşa'nın başkanlığında bir heyetin gönderilmesine karar verilmişti.

Heyeti, Adliye Nâzırı İzmirli İsmail Sıtkı Bey'in delâletiyle Vahdeddin kabul etti. Heyet başkanı Sultan'a, "Ege Türklerinin Osmanlı padişahına ve hanedanına bağlılıklarını, Osmanlı vatanına sarsılmaz sadakatlerini arz ve temin," etti. Padişah bu teminattan çok mütehassıs olarak:

İzmir'in Osmanlı vatanından ayrılması katiyen hatır ve hayale gelmediğini ve vatan duygusu ile canlılık gösteren bir milletin emelleri hiçbir vakit ihmal edilemeyeceğini, yakında İzmir'e gelerek milletle temas edeceğini,

söyledi. Heyet elindeki 'mahzeri' (dilekçeyi) İstanbul'daki yabancı mümessilere verdi, derdini anlatmak istedi. Programa göre Avrupa'ya gidecekti, fakat hükümet değişmiş, Damad Ferit Paşa Kabinesi iktidara gelmişti. Az önce yazdığım gibi yeni hükümet böyle bir teşebbüsü hoş görmediği için yolculuk yarıda kaldı.

Gafletin derecesine bakınız! Vahdeddin'in, okuduğumuz yukarıdaki beyanatından elli altı gün sonra İzmir'i Yunanlılar İşgal edecekti.

NURETTİN PAŞA ALEYHİNDE UYDURMA VESİKALAR, TERTİPLER VE ÇALIŞMALAR

Paris Barış Konferansı Yunan politikasına müsait görünmekte devam ediyordu. Venizelos'un Paris'te siyasi gayretlerini tam bir başarı ile neticelendirmesi için Türkiye'deki ajanları hummalı faaliyet içinde idiler. Ellerine geçen fırsatları kaçırmıyorlar, hatta icabında icat da ediyorlardı.

Nurettin Paşa'yı İzmir'den uzaklaştırmak, aynı zamanda İtilâf Devletleri üzerinde etki yaratmak maksadıyla siyasi bir tertip uyduruldu. Bu mürettep vak'anın hikayesi şöyledir:

Nurettin Paşa 1919 senesi Mart ayının başlarında Aydın'da katliam! yapılması için mahalli jandırmaya güya emir vermişti.

Aslen Yugoslav milletinden Kolonoviç isminde Osmanlı bir Jandarma subayı, paşanın emirlerini öğrenir öğrenmez Aydın Rumlarından Manisalı İstelyo[1], Emanuel Ananatopulos, Kosta Hacı Apostolo, Argiraki ve Apostolidis'e koşmuş, Nurettin Paşa'nın 'yaptırmak istediği cinayeti!..' söylemişti.

Kolonoviç'in bundan duyduğu infial ol derece büyük imiş ki, gizli vesikaları Yunanlılar'a, Müttefikler'e bizzat teslim etmeyi üzerine almış, iki gün sonra İzmir'e gelmiş, Yunan murahhas heyeti Reisi Mavridis'e vermiş... Mavridis vesikaların metinlerini Yunan Elçiliği şifresiyle Paris'te Venizelos'a bildirmiş. Nurettin Paşa'ya isnat olunan mektupların suretleri:

1. Mektup:

Merkez Jandarma Kumandanı
Yüzbaşı Mehmet Arif Efendi'ye

Aşağıdaki hususlara nazar-ı dikkatinizi celbederim:
Rumların son zamanlarda Müslümanlara karşı gösterdikleri alçakça muamele ve hareket tarzları malûmdur. Bu adi milletin imhası için sizinle beraber çalışmak isterim. Bu maksat için de lâzım olan tedbiri alıyorum. Evvela şehir civarı ile dağlarda malûm eşkiyadan birçok silahlı kimseleri bulunduruyorum. Onlara gündelik (para) ile beraber silah dağıttım. Bunlar kendileri ile muhabereden sonra kati harekete geçeceklerdir.

Arkadaşlarımızı keyfiyetten haberdar ediniz. Hareket başlayınca para verilecektir. Bizim için hiçbir tehlike yoktur. Yalnız namussuz Rumlar için ölüm vardır. İlk işaret üzerine ordakileri imha ediniz. İntikam zamanı geldi. İleri evlatlarım.

2. Mektup:

Merkez Jandarma Bölük Kumandanına,

Alınan bir mektubun mefâdına göre günün vaziyeti dolayısıyla Rumların daha ziyade hissiyat izhar etmeleri melhuz bulunduğundan en ufak bir hareket üzerine her neferin herhangi bir yabancıya karşı vazifesini derhal yapması vatan bor-

cudur. Vatan için son nefesinizi esirgemeyiniz. Vazifenizi müdrik olunuz, Her bir nefer 4-5 rum öldürülmelidir.

Nurettin Paşa'nın emirlerinin metni Paris'e gönderildikten sonra İzmir'deki Yunan murahhas heyeti, Kolonoviç'i İngiliz mümessili Dickson'a ve Fransız Albayı *Liberte* kruvazörü süvarisi Docter'e takdim etmiş... Her ikisi de kendisini sorguya çektikten ve mektupların doğruluğunu! anladıktan sonra paşanın gizli emirlerini İstanbul'daki komiserlere bildirmiştir. Aynı zamanda Bay Mavridis Venizelos'a Tükk mektuplarının asıllarını göndermekle beraber şunları yazmış:

Katliamlar yapılması için Küçük Asya'daki Türk hükümeti erkânı tarafından silahlı gruplar vücuda getirilmekte olduğu sabit olunmuştur. Bu meseleye ait edindiğim birçok malûmatı zamanında İngiliz ve Fransız mümessillerine bildirdim. Türk teşkilâtının başında bulunan İzmir Valisi Nurettin Paşa'nın Küçük Asya'dan hemen uzaklaştırılması icabeder. Türkler buradaki İtalyan Mümessili Monferd'den kuvvet almaktadırlar. Bu zat İtalyan siyasetinin tervici için çalışmaktadır.

Nurettin Paşa'nın kaldırılması için İstanbul'daki İngiliz ve Fransız Komiserlikleri Bâbıâlî nezdinde teşebbüste bulundular. Osmanlı Hükümeti fazla tereddüt etmedi. Valinin değiştirilmesini kabul etti. Bu halden Hıristiyan ahâli memnun ve müsterih oldu. Çünkü Genç Türk komitesi ilk fırsatta isyan bayrağını kaldıracak muktedir bir elemandan mahrum bırakılmıştı.

Hikâye diye başladığım yerden buraya kadar yazdıklarımı bir hakikat diye anlatan Yunanlı Yazar Rodas'ın *Anadolu Harbi* eserinin İzmir'de *Anadolu* gazetesinde çıkan tercümesinden hülâsa ettim. Yugoslav aslından –denildiği gibi– hain bir jandarma subayının olup olmadığını soruşturdum. Bana esaslı bilgiyi veren kimseye rastlamadım.

Görülüyor ki, birkaç Rumun işlek zekasından çıkan bu sahte plan Venizelos'un ve adamlarının elinde tam bir tatbik sahası bulunmuştu. Böyle bir oyuna İtilâf Devletleri komiserlerinin bilerek âlet olduklarını zannetmek istemiyorum. Ne de olsa bu kadar küçülebileceklerini kabul etmek güçtür. Çünkü bu çeşit entrikalarla uğraşanlar ancak mensup oldukları cemiyetin maddi ve manevi şekilde yıkılmasına hizmet etmiş olurlar.

Esasen, Yunan propagandası Paris'te, Londra'da işliyordu. Birçok İngilizce ve Fransızca broşür ve propaganda yazılarından başka, *Anadolu'da Elenizm ve Jön Türklük, Medeni Dünyaya Protesto ve Bir Çağrı* başlığı altında ve "Türk cinayetlerinin! bir görgü şahidi tarafından" kaydı ile imzasız bir kitap yayınlandı.

Diğer bir kitap da Leon Makkas'ın 1919'da Paris'te basılan eseridir. *Anadolu'da Elenizm, Tarihçesi, Kaderi ve Kudreti* adını taşımaktadır. M. Makkas eserini yazmak için nasıl zorlandığını şöyle anlatmaktadır:

15 Kasım 1918'de, Mütareke'den birkaç gün sonra, Yunanlıların Paris Büyükelçisi Atos Romanos beni çağırdı. Anadolu'yu ve oradaki haklarımızı anlatan bir kitap yazmamı, bastırmamı ve dağıtmamı, baskının 25 Aralık'tan önce bitirilmesini istedi. O tarihte Venizelos Paris'e gelmiş olacaktı. Kabul ettim. İstatistikler, on gün sonra Atina'dan gönderilmişti. Bir ay içinde "Anadolu'da Elenizm" yazılmış, basılmış beş bin önemli kişiye dağıtılmıştı. Venizelos beklenen tarihe gelince kitabı herkesin elinde gördü.

İstanbul'da 1919 sonuna doğru Rum hekimlerinin ve Patrikhane'nin ayrı iki kara kitapları yayınlandı. Patrikhane'nin ki daha 1914'de basılmıştı.[2] Bütün bunlar kolaylıkla içte ve dışta aleyhimizde kullanılıyordu.

Yunanlılar propagandalarında o kadar ileri gitmişlerdi ki Ege Bölgesi'ndeki hâlis Türk kanı taşıyan Oğuz neslinden Çepniler ve Tahtacılar gibi bazı aşiretleri –ki istiklal mücadelesinde bunlardan silah arkadaşlarımız vardı– kendilerinden saymak ve göstermek gayretine düşmüşlerdi. Bu manasız ve yersiz etüdlerini bir broşür halinde bastırıp dağıtmışlardır. Bir nüshası arşivimde mevcuttur.

HRİSOSTOMOS VE ROLÜ, BAZI GAFİL MUHALİFLERİN ÂLET OLUŞU, NURETTİN PAŞA'NIN GÖREVİNDEN UZAKLAŞTIRILIŞI

Hrisostomos Birinci Dünya Savaşı'ndan önce İzmir metropolitliği'ne atanmıştı. O zaman vali bulunan Rahmi Bey'le arası açıktı. Vali, metropoliti Makedonya'dan tanıyordu. İzmir'de de tarihi rolünü oynamak, Rumeli facialarını burada tekrarlamak için geldiğini biliyordu.

Bir gün görüşmeleri sırasında metropolite:

> Kaleyi içinden fethetmek rolünüze devam etmezseniz Selânik hadiselerini burada tekrarlayamazsınız. Artık bunlara müsaade etmeyeceğiz,

demişti. Fakat Hrisostomos'un bu sözlere aldırış ettiği görülmemişti. Vali de fikrini değiştirmiş değildi.

20 Ağustos 1914'de İzmir Rus Konsolosluğu, Vali Rahmi Bey adına Hrisostomos'u görerek bir an önce İzmir'i terk etmesini tavsiye etmişti. Olmadığı halde zorla uzaklaştırılacağını söylemişti. Metropolit bunu umursamamıştı. Nihayet Hrisostomos'un kendi arzusuyla İzmir'den ayrılmayacağı anlaşılmıştı. Vali de kesin kararını vermişti. Metropolithane ve çevresi emniyet kuvvetleri tarafından çevrilmişti. Polis müdürü, Metropoliti görerek, "Kendisini, İstanbul'a gitmek üzere istasyona kadar götürmek emrini aldığını" bildirmişti. Rumların anlattıklarına göre bu, Metropolit Hrisostomos'un üçüncü sürgün oluşu idi.

Hrisostomos İstanbul'da kaldığı süre içinde hatıratını ve bu arada 275 sahife tutan tehcire ait kitabını yazmıştı. Mütarekenin imzasından, ve İtilâf Devletleri yüksek komiserleri arasında Yunan komiseri de İstanbul'a geldikten sonra Metropolit siyasi çalışmalarına hız vermiş, Rahmi Bey'in 'katliamlar tertip eylediği' isnadı ile İstanbul'daki İtilâf Devletleri yüksek komiserlerini harekete getirmiş ve bu yüzden vali görevinden alınmıştı.

Yukarıda anlattığım şekilde *Leon* adındaki Yunan savaş gemisi İzmir limanına geldikten sonra Hrisostomos için İzmir'in kapıları ardına kadar açılmıştı. Metropolit, İzmir'e ayak basar basmaz ilk iş olarak Ayafotini Kilisesi'nde şahsi ve millî zaferini büyük bir ayin ile kutlamıştı. Bundan sonrası için *İzmir Metropoliti Hrisostomos* adlı bir broşürün[3] tercümesinden aşağıdaki satırları sayın okurlarıma sunuyorum:

Rahmi'nin yerine vali tayin olunan koyu millîyetçi Nurettin Paşa, İngilizlere karşı elde ettiği zaferin (Irak Kûtülamara savaşının kazanılması olacak) kendisine vermiş olduğu gururla İzmir'in müdafaası uğrunda gizliden gizliye çalışmaya başlamış, teşkilât yapmış, Türklere silah dağıtmış ve Rum halkına ağır harp vergileri! koymaya girişmişti. Metropolit Hrisostomos, Nurettin Paşa'nın bu kanunsuz iş ve hareketinden dolayı büyük devletlere devamlı surette protestolar göndermiş ve sonunda nurettin Paşa görevinden azledilmiştir.

Başka bir yerde söylediğim gibi paşa, silah dağıtmak ve teşkilât yapmak gibi bir teşebbüste bulunamamıştı. Özellikle vergi koymak veya para almak istese bile yapamazdı. Çünkü bunun bir kanun meselesi olduğunu biliyordu.

Nurettin Paşa namuslu, ciddi bir askerdi. Kimin tarafından gelirse gelsin, maksat ve gaye ne olursa olsun vatanı aleyhine herhangi bir kombinezona göz yumması ve girmesi onun için mümkün görülebilecek işlerden değildi. Papazın işine gelmeyen, Paşa'nın bu tarafı idi. Daha önce yazmıştım, Paşanın Aydın Jandarma kumandanı'na verdiği iddia olunan 'katliam' emri gibi bu da bir iftira ve tertipti. Fazla olarak bu defaki iftiralarının psikolojik tarafı vardı. Bu suretle İngilizlerin gururu, Paşa aleyhine tahrik vesilesi yapılıyordu.

BAŞPAPAZ HÜRRİYET VE İTİLÂF PARTİSİNİ DE ÂLET OLARAK KULLANIYORDU

Diğer taraftan Başpapaz Hürriyet ve İtilâf Partisi'ni de maksat ve emellerine âlet edebiliyordu. Bu sırada İzmir'de faal bir surette gazetecilik yapan ve bu sıfatla partilerin içyüzünü iyi bilen Doktor Sıtkı Şükrü Pamirtan, *Şehir* gazetesinde "İzmir'i Ateşe Veren Papaz" adlı seri yazısından şu satırları hep beraber okuyalım:

Küçük Asya'daki kiliselerin ve İzmir'deki Yunan işgalinin gizli komitecilik cephesini idare eden Metropolit Hrisostomos, işgalden önce İzmir Vali Vekili 17. Kolordu Kumandanı Nurettin Paşa'nın ciddi idare ve disiplinden hiç memnun olmamıştı. Çünkü daha evvel Atina Hükümeti ile anlaşarak İzmir'in işgali kararı gereğince herşeyden önce İzmir, Aydın, Manisa, Balıkesir vilayetlerindeki kaza ve köylerde umumi asayişi bozmak ve isyanlar hazırlamak için her çareye başvuruyor, İzmir şehri içinde polis ve jandarma karakollarına baskınlar yaptırıyordu.

Fakat ciddi bir asker olan Nurettin Paşa da en sıkı tedbirlerle asayiş ve emniyeti korumaya çalışıyordu. Derhal Rum cemaati tarafından Paşa'nın aleyhine bir 'mazbata' hazırladı. Bu mazbata, İstanbul'da Saray'a, Bâbıâlî'ye takdim edilecekti, amma nasıl ve kimler tarafından sunulmalı idi? İşte bu hususta dert ortakları bildikleri muhalefet partisi Hürriyet ve İtilâf'ın İzmir erkânına başvurdular.

Başpapaz Hrisostomos ruhani heyeti ve cismani meclisi tarafından imzalanmış mazbatasını muhalefet partisindeki gafil ve bedbaht Türklere gösterdi ve yarı Rum şivesiyle: "Madem ki sizler Hıristiyan vatandaşlarımızın hürriyet ve saadetini temin ve Türkiye'de bulunan bütün unsurları memnun edecek bir hükümetin partisi başında bulunuyorsunuz. Ben, bütün Hıristiyan cemaati tarafından hazırlanmış bu mazbatanın Bâbıâlî'ye gönderilmesini ve Nurettin Paşa'nın derhal İzmir'den uzaklaştırılmasını sizlerden rica ediyorum," dedi.

Bunun üzerine İzmir'deki Hürriyet Ve İtilâf Partisi karargâhı hemen harekete geçti, vatanperver Nurettin Paşa aleyhindeki uydurma mazbatayı, İstanbul'da arkadaşları Adliye Nâzırı İsmail Sıtkı Bey'e resmî ve hususi tavsiye mektuplarıyla birlikte gönderdi. Mazbatasını Türkler eliyle Saray'a göndermeye muvaffak olan Hrisostomos'un sevincine payân yoktu. Çünkü İtilâf Devletleri'yle Veŋizelos'un eline en mühim bir vesikanın geçmesini sağlamıştı. Bu mazbata Bâbıâlî'den İzmirli Adliye Nâzırı eliyle Padişah Vahdeddin'e götürülerek Nurettin Paşa'nın azli emri alınmıştı.[4]

Gerçekte, bu sırada İzmir'den vaktiyle kaçan azılı Rumlar küçük kafileler halinde kıyılarımıza çıkıyor, Urla, Söke, Dikili gibi yerlerde bu köylerde teşkilâtlanıyor, siyasi şekavete başlamış bulunuyorlardı. Nurettin Paşa gibi cesur, çalışkan bir kumandanın tenkil hareketinin başında bulunması, tabiî, komiteci metropolitin işine gelmiyordu.

Hürriyet ve İtilâfçılar'a gelince; valilerin partilerinden ve kendilerinden olması lâzım gelirdi. Onların da bu konuda istekleri ve teşebbüsleri vardı. Ethem Bey gibi miskin ve İzzet Bey gibi vatana bağlılığı şüpheli kimseleri işbaşına getirmek istiyorlardı. Bu suretle arzuları birleşiyordu. İzmir'in bir an önce Yunanlıların eline düşmesi için her çareye başvurarak ortamı hazırlamaya çalışan metropolit ile dostluk! tesisi için ortada bir engel kalmıyordu. Yani bilerek veya bilmeyerek Venizelos'un işgal planına hizmet edilmiş oluyordu.

Bu sıralarda Hürriyet ve İtilâf Partisi'ni tutan *Islâhat* gazetesi de havayı bulandırmak için, benim, güya Paşa'nın müşaviri ve akrabası olduğumu yazıyordu.

Paşanın kaldırılacağı işitilince İzmir'in ileri gelen Müslümanları ken-

diliklerinden harekete geçmişler, valinin yerinde bırakılmasını samimi bir duygu ile ilgililerden rica etmişlerdi. Bu teşebbüsleri dejenere etmek için Hürriyet ve İtilâf Partisi organı, Ali Kemal'in başyazarı olduğu *Sabah* gazetesi'nde aşağıdaki telgraf neşrolunmuştu.

Telgraf İzmir 7 Mart 1919

Nurettin Paşa'nın vilayet makamında kalması için Teceddüt Partisi mütehayyizanı tarafından imza için dolaştırılan istirhamname İzmir Beyediye Reisi Hacı Hasan Paşa[5] tarafından imza edilmemiştir.

(Ulvi, Sabah Gazetesi)

NURETTİN PAŞA'NIN YERİNE VAHDEDDİN'İN EN OYNAK ADAMLARINDAN İZZET BEY VALİ OLUYOR, KOLORDUYA NÂDİR PAŞA GETİRİLİYOR, FACİA BAŞLIYOR

Nurettin Paşa'nın yerine eski Evkaf Nâzırı ve Dahiliye Nâzır Vekili İzzet Bey'in tayini kesin olarak anlaşıldı. 14 Mart 1919.

Tevfik Paşa Kabinesi'nin kuruluşu sırasında karakterine işaret ettiğim İzzet Bey, Paris'te Türk vatanının parçalanması için barış konferansına muhtıralar veren mahut Şerif Paşa'nın amcası idi. Türk vatanı ile alâkalı imiş gibi görünmesi kendisine fazla nimet ve kıymet verilmiş olmasındadı. Aynı değeri herhangi bir devlet vermiş kendisine göstermiş olsaydı ona kul, köle olurdu. Çünkü ruhunda müşterek vatan duygusu ve sevgisi doğmamıştı, yoktu.

Bununla beraber, memleketin iç politikası ile büsbütün ilgisiz değildi, kötü bir kompleks içindeydi. Vahdeddin'in kin ve intikamının beceriksiz bir âleti, devleti tutan milliyetçiliğin gönüllü bir düşmanı idi.

Nurettin Paşa'dan sonra 17. Kolordu Kumandanlığı'na, eski Ostroma Tümeni Kumandanlığı'ndan emekli ve yukarıda kuruluş şeklini anlattığım Hayret Paşa Dîvân-ı Harbî üyelerinden Ali Nadir Paşa getirildi. Onun da marifetlerini, Yunan ordusuna nasıl yardımcı kesildiğini az sonra göreceğiz.

Bu azil ve tayin haberleri, Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Kongresi toplandığı zaman işitilmiş, delegeler üzerinde çok fena etki yaratmıştı. Eski valinin değiştirilmesi sebepleri, yeni valinin karakterini az çok bilenleri telaşa düşmüşlerdi. Bu konuda İzmir Ticaret Kulübü'nde toplantılar ve hararetli münakaşalar oluyordu. Bu toplantılara katılanlar iyi niyetli, vatanını seven kişilerdi. Fakat düşünceleri ve teşebbüsleri salon dedikodusundan ve mantığından ileri gitmiyordu. Nasıl tehlikeli bir çember içine alındıklarının farkında değillerdi. Bir kısım vatandaşlarıyla birlikte hareket eden Metropolit'in, Yunanlıların tertibine Padişahın bile âlet edildi-

Yeni valinin yola çıkmadan önce Nurettin Paşa aleyhine Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazının klişesi.

ğinden habersizdiler, aşağı yukarı, az fark ile hemen hepimiz böyle idik. Fakat hükümetin tutumu ve umumi durum, bizleri uyarmaya yeter ve artardı bile. Tüccar Kulübü'nde toplananlar adına düşüncemi öğrenmek için bana da müracaat edenlerden birisi Manisalı Bahri Bey'di (sonraları Manisa Belediye Reisi, mebus) mütalâamı söylemiştim:

Yapabilirsek veya yapabilirseniz, en iyi tedbir eski valiyi alıkoymak, yenisini Soma'dan, vilayet hududundan geri çevirmektir.

Az sonra Manisalı Avukat Abidin Bey'in (sonraları mebus, Atatürk'e İzmir'de yapılan suikast hükümlülerinden) itirazını işittim. Abidin Bey:

İyi ama, yeni valinin millî teşebbüsleri altüst edeceği ne malûm?

demiş. Bu öyle bir sual idi ki, cevabı ancak fenalıklar gözle görüldükten sonra verilebilirdi. O vakit de her şey emrivaki olurdu.

Sonradan ele geçen klişesini yukarıda gördüğünüz vesika*, yeni valinin daha İstanbul'da iken, işe başlamadan önce korkulan şeyin bir olup bitti haline geldiğini anlatacaktır.

Nurettin Paşa ilk gününden beri hal ve tavrı ile, icabında memleketi müdafaa edeceği ümidini ve bunun için hazırlanmakta olduğu zannını vermişti. Bu yoldan silahları ile hizmet için benimle görüşenler, düşüncemi öğrenmek isteyenler olmuştu. Bir defasında Yaver Rusuhi Bey[6] yolu ile valinin fikrini sormuştum. Aldığım cevap müsbet değildi, "Meşgul olmasın" demişti. Fakat sözlerinden kendilerinin aynı iş üzerinde olduğu hissini almış, sevinmiştim.

Nihayet sıradan her memur gibi o da merkezrden emir alınca görevini terketti, gitti. Arkasında organize hususi bir kuvvet yerine ancak iyi niyet sahibi olduğu duygusunu yarattı, o kadar...

İş başına gelmek üzere bulunan yeni vali ve kumandandan millî maksat ve müdafaa namına bir hareket ummak abesti.

ÖNEMLİ BİR İHBAR, İZMİR'DE TEVKİFLER, BEN BAŞTA GELİYORUM

İstanbul'da büyük ölçüde tevkifler yapıldığı sırada İzmir'de birçok kimselerin Dîvân-ı Harb'e verilecekleri şayiası dolaşıyordu. Esasen Hürriyet ve İtilâf Partisi'nden 5-6 kişi, Metropolithane ile birleşerek kendilerince Dîvân-ı Harb'e verilmesi gereken kimselerin bir listesini yapmışlar, hükümete vermişlerdi.[7]

Bacanağım Sezai Bey'le (Sezai Söker) *Halka Doğru* idarehanesinde konuşuyordum. Son zamanlarda bize faydalı olmaya çalışan ve herkesin 'filozof' diye tanıdığı Hidayet Bey geldi, benimle görüşmek istediğini söyledi. "Faydalı olmaya çalışıyor", dedim. Çünkü bu zat, İttihat ve Terakki'ye fikir bakımından muhalif'ti. Fakat benimle şahsi dost olmuştu. Gizli olarak şunları şöyledi:

Askeri kıraathanesinde, Dîvân-ı Harp Reisi Sait Paşa ile satranç oynuyordum. Paşa, oyun bittikten sonra cebinden bir liste çıkardı. Sıra ile otuz altı isim yazılı. Benden bunların hüviyetlerini öğrenmek istedi. Takibata uğrayacaklarını tahmin ettiğim için sebebini sordum. "Balçova'da[8] toplanarak çete teşkilâtı yapmışlar, hükümet aleyhine harekete geçeceklermiş," dedi. Ben listenin başında, üzerine

---

* Yeni İzmir Valisi İzzet Bey'in İzmir'e gitmeden önce Hürriyet ve İtilâf Partisi ile Metropolitin müşterek telkinleri altında harekete hazırlandığını ve Nurettin Paşa aleyhinde bulunduğunu anlatan vesikanın fotokopisidir.

Not: Cildimizin müsveddeleri matbaaya verildikten sonra bu vesika bana Sayın Tarihçi Niyazi Ahmet Banoğlu tarafından verilmiştir. Vesikanın yeni harflerle metni Belgeler bölümündedir. Bak. Belge Sıra No: 9.

iki yıldız konmuş isminizi gösterdim. "Her zaman temiz kalmıştır," dedim. O da fikrime iştirak etti. "Evet, bana da öyle söylüyorlar, ama İstanbul'dan iki defa emir aldım, fırsat verme, mahvet diyorlar." Hidayet Bey devam etti: "Dîvân-ı Harp Reisi'nin sözlerini işitince vicdanım sızladı, hemen size koştum. Anlıyorsun ya...

'Gerçeği oyun masası başında öğrenmek istiyorlar' der gibi yüzüme baktı ve sözlerine şunu ilave etti, "Bu adamlara teslim olmamalısın."

Balçova'da bir köy satış kooperatifi kurmuş, sermaye, kredi bulmuş, işleme tarzını bizzat takip ve tecrübe etmişti. Bu kurul o tarihte Türkiye'de ilk köy satış kooperatifi idi.

Köylüler bu fahri yardımdan, işin –o günler için– müsbet neticesinden çok memnun görünüyorlardı. Kendileriyle şahsi münasebetim kesilmemişti. Demek ki göze batıyormuş!..

Haberi getiren zata teşekkür ettikten sonra, "Takdir ne ise, o olur," demekle yetindim. Hakikatte, her ne suretle olursa olsun adil bir mahkeme huzuruna çıkmakta beni endişeye düşürecek bir geçmişim yoktu. Nitekim, aynı Dîvân-ı Harp beni sorguya çektiği halde hakkımda madde tayininden aciz kalmıştı. Ancak, gün geçtikçe aleyhtar cereyan, siyasi ihtiras, azgın dalgalar gibi kabarıyor, bizi boğmak istiyordu.

Dîvân-ı Harp reisinden başka vilayete de tevkifim için emir geldiğini, emri alanlardan işitmiştim. Bu sırada Jandarmadan yardım görmeme karşılık polisin sıkı tarassutu altında idim. Hafiyeler, gölge gibi peşimden geliyorlardı. Bu çeşit işlerde insanı en çok komşuları, yakınları ikaz eder. Arkadaşlarım hali görüyorlar, dikkatli olmamı tavsiye ediyorlardı. Buna da hacet yoktu. Bizzat takibime memur edilen bazıları, ya doğrudan doğruya veya vasıta ile haber veriyorlardı.

KESİN KARAR ZAMANI, BİR GÖRÜŞME, VEDA, YOLA ÇIKIŞ

Artık kesin bir karar vermenin zamanı gelmişti. İzmir Mebusumuz Mansurîzâde Sait Bey'in oğlu tüccardan Emin Bey sık sık İstanbul'a giderdi. Her gelişinde Karantina Mahallesi'nde, (şimdiki adı Küçük Yalı'dır) yokuştaki evlerinde buluşur, görüşürdük.

Emin Bey'in İttihat ve Terakki İstanbul 'murahhası' ve eski İaşe Nâzırı Kemal Bey'le teması vardı, bana haber getirirdi. Son görüşmemizde Kemal Bey'in serbest çalışabilmem için benim ele geçmememi tavsiye ettiğini söyledi. Ben de Emin Bey yoluyla kendisine şu düşüncemi bildirmiştim.

Asla yakamı ele vermeyeceğim. İyi günlerinde beraber yaşadığım asil insanlar. Egelilerin mukadderatına talihimi bağlıyacağım. Durumu çok karanlık görüyorum. Bu felaketli günlerde onlarla beraber olacağım. Gücüm yettiği derecede çalışacağım.

Mansurîzâde, bu sözlerimi Kemal Bey'e, İstanbul'daki dostlarıma ye-

tiştirmişti.

Mustafa Kemal Paşa'nın Pera Palas Oteli'nde, Şişli'deki evinde güvendiği arkadaşlarıyla konuşmakta olduğunu, millî dava için çıkar yol aradığını, genç generalin padişah, kabine ve çevrelerindekiler gibi İtilâf Devletleri'ne hoş görünmekle kurtulacağımıza inananlardan olmadığını, yine Mansurîzâde'nin getirdiği bilgiden öğrenmiştim.

Emin Bey'in sözleri hâlâ kulağımda çınlar,

Hapishanede (Bekirağa Bölüğü) bulunan bütün devlet adamları, bunlar arasında Vali Rahmi Bey de vardı, hepsinin ümidi Mustafa Kemal Paşa'dadır,

demişti. Bütün bu işittiklerimden İstanbul'da için için bir hareket olduğu anlaşılıyordu.

Bu fikirde olan insanların ergeç bir araya gelmeleri mukadderdi. Böyle olmasa bile ben elimden geleni yapmalı idim. Artık kesin olarak kararımı vermiştim.

İzmir jandarması tam olarak Yunanlılara karşı koymak, teşkilâtlanmak fikrini benimsemişti. Jandarma tabur kumandanı kıdemli Yüzbaşı Emin Fikri Bey (Özalp)[9] ve refikamın akrabasından Jandarma Yüzbaşısı Asaf Beyler'le durumu gözden geçirdik.

Eski Jandarma Alay Kumandanı Albay Avni Bey (sonraları Cebeli Bereket Mebusu Avni Paşa) Adana Ermeni tehcirinden sanıktı. Arandığı için, gizlenmişti. Jandarma Yüzbaşısı Edip Bey (sonraları Sarı Efe Edip adını alacaktır) takip olunduğu için meydandan çekilmişti. Hükümet her ikisini de sıkı surette arıyordu. Bunlar Küçük Menderes havzasına çekilmek, orada muhtemel Yunan istilasına veya Yunanlıların dahilde yapacakları siyasi şekavete karşı hazırlanmak esasında mutabık kaldık. Esasen ben bu maksatla ya bu bölgede veya Nazilli'de çalışmayı kararlaştırmıştım.

O günlerde Yarbay Ali Bey (Ali Çetinkaya) 17. Kolordu emrine verildiği için İzmir'e gelmişti. Ayvalık Mıntıka Kumandanlığı'na tayin olunmak üzere idi. Birbirimizi gıyaben tanıyorduk. Kendisiyle hükümet konağı yakınındaki –o zaman için meşhur– 'Dedenin Lokantası'nda Emin Fikri Bey'in delâletiyle görüştüm. Hep beraber akşam yemeği yedik. Yanımızda Binbaşı Konyalı Hüsnü Bey de vardı.[10] Hüsnü Bey, henüz merkez kumandanı idi. Kendisine, kendisinin de tevkifi için gizli emir verilmişti. Bunlar da kararımızı muvafık buldular. Ali Bey, Ayvalık'a gittiği takdirde müdafaa için hazırlanacağını, gizledikleri yerde bu iki arkadaşı, Avni ve Edip'i gizlice ziyaret ettiğinden şimdi kendilerini görüp kararımızı bildireceğini söyledi.

Ben de hemen o gece evdekilere veda edip yola çıkacaktım. Yemeği yarıda bıraktım, arkadaşlarımın selâmet ve başarı dilekleri arasında sokağa fırladım. Her taraf karanlıklar içinde idi, bol yağmur yağıyordu. Sular içinde, yaya olarak Küçük Yalı semtinde oturduğum eve vardım. Önce

eşim Reşide'yi (Bayar) gördüm, yeni kararımı anlattım. "Yaşlı annemi, çocuklarımı kendisine emanet ettiğimi," söyledim. Geçinmemiz için o anda elimizde 20 lira vardı. 12 lirasını kendisine uzattım. Bütün paramızın bundan ibaret olduğunu o da biliyordu. Bu cüz'i yardımdan, sonu belli olmayan ayrılıktan teessür duymuş olmalıyım ki refikam, "Yolunda devama, hizmetlerini tamamlamaya mecbursun, üzüntüye mahal yok!" dedi, başarılar diledi. Ayrılırken sözlerine şunu ilave etti:

Annene vaziyeti kendin anlatmalısın, yalnız bunun mesuliyetini alamam.

Zavallı annem, "elini öpüp, gidiyorum" dediğim zaman titredi. Analık şefkatini gösteren gözyaşlarını gizlemeye çalışırken, "Oğlum, korktuğum başıma geldi," dedi.

Anladım, annemin en çok kortuğu, benim bir kazaya uğramam ihtimali idi. İzmir'de kalırsam tehlikenin daha büyük olacağını anlattım. Bundan teselli buldu. Selâmetim için dualar etti, "Yolun açık, babanın ruhu seninle olsun," dedi.

İzmir evlerinin bodrum katında ayrı yemek odaları ve servis kapıları vardır. Buraya doğru ilerledim. İkinci oğlum Turgut –o zaman 5-6 yaşlarında idi– sofra başında yemek beklerken beni gördü, arkamdan bağırdı:

– Baba, çabuk gel, karnım çok aç!
– Peki, yavrum, şimdi!

dedim, artık sokakta yalnızdım. Yağmur şiddetini arttırmış, karanlık daha koyulaşmıştı. Bastığım yeri görmüyordum. Fena havadan memnumdum. Tabiat işimi kolaylaştırıyordu. Çamur ve su içinde 'hafiyeler' peşime takılmaz, böyle ağır zahmete katlanamazlardı.

Sırsıklam jandarma tabur kumandanlığına geldim. Jandarma subayı kıyafetine girdim. Burada yağmurun hafiflemesini bekledi. Üsteğmen Fethi Bey'le[11] İkiçeşmelik'den Kâtipoğlu semtine doğru atlarımızı sürüyorduk. Yolda sık sık asker ve polis ile karışık "devriyelere" rastlıyorduk; şehrin asayişi için sıkı tedbirler alınmıştı. Devriyelerin, "Kim o?" sualine Fethi Bey, "Zabit!" diye mukabele ediyor, selamlaşıp geçiyorduk.

Not: Devamı altıncı cildimizdedir. Lütfen takip buyurunuz.

C. B.

BELGELER
VE
FOTOKOPİLER

BELGE 1

Divaniye Mebusu Fuat Bey'in Meclis'te beliren arzuya tercüman olarak Prens Sait Halim Paşa ve Talât Paşa kabinelerinin Yüce Divan'a verilmesi için on maddelik önergesi.

Belge Sıra No: 1 Bak: 5 Cilt, s. 8-9.

Divaniye Mebusu'nun Takriri:

Meclis-i Mebusan Riyaset-i Celîlesi'ne

Sait Halim ve Talât Paşa Kabinelerinin zirde muharrer esbabtan dolayı Dîvân-ı Âlî'ye sevkini teklif ederim.

1- Sebepsiz ve vakitsizce harbe girmeleri.

2- İlan-ı harpte esbap ve avamil-i hakikiyesiyle suret-i cereyan ve vukuu hakkında Meclis-i Umumi'ye hilâf-ı vâki beyanatta bulunmaları.

3- Seferberlikten sonra ve ilan-ı harpten evvel İtilâf Hükümetleri tarafından sarahaten vuku bulan şerefli ve faydalı teklifleri reddeylemesi ve Almanya'da bi gûna taahhüt ve zaman almaksızın ve bir fayda, gaye temin etmeksizin harbe sürüklenmesi.

4- Harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdî ederek her cephede Fünun-ı Harbiye'nin kabul edemeyeceği mecnunâne hareketlerin cereyanına sırf menafi-i hasise-i şahsiye uğrunda kuvve-i hayatiye-i milletin israfına müzaheret eylemesi.

5- Kavaid-i hukukiye ve insaniyeye ve hassaten Kanun-ı Esâsî'mizin ruh ve sarahatine külliyen münafi muvakkat kanunlar, emir ve nizamlar isdar ederek memleketi sahne-i fecayie kalbetmesi.

6- Vakayii Harbiye'den sevkü'l-ceyişe taallük etmeyen ve binaenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerret muhafaza-i mevki daiyesiyle ketmeylemesi ve her gün menfi bir sebeple düşmana çiğnettiği vatan-ı muazzez aksamının avakib-i elîmesinden milleti vakit ve zamanıyla haberdar etmemesi.

7- Harp seneleri zarfından İtilâf Hükümeti tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhassa Rusya'nın inhilalinden sonra edilen sulh tekliflerini reddeylemesi ve bugünkü akıbet-i meş'umeyi davet eylemesi.

8- Harbin ihdas eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek tedabire tevessül edecek yerde birtakım eşhas-ı maddiye ve külliyenin ihraz-ı servet eylemesini teminen ihtikâr ve suiistimal yollarına saparak memleketin iktisadiyatını batırması.

9- Hiç bir lüzum ve kanuna müstenit olmayarak siyasi ve askerî sansür ihdasiyle hürriyet-i matbuat ve muhaberatı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrak-ı havadisini memlekete ithal eylememesi.

10- Dahil-i memlekette bir herc ü merci idarî vücuda getirerek hürriyet-i can ve mal ve ırza musallat birtakım çetelere muavenet ve müzaheret ederek ikna eyledikleri cinayât-ı feciaya müşareket eylemesi.

28 Teşrin-i Evvel 334
Divaniye Mebusu: Fuat

BELGE 2

Balkan Savaşı'ndan sonra doğu vilayetlerinde Ermeni komitelerinin düşüncesi ve durumu hakkında Bitlis Rus Konsolosu'nun İstanbul'daki elçilerine gönderdiği 24 Aralık 1912 tarih ve 63 numaralı rapor.

Belge Sıra No: 2 (Sadeleştirilmiştir)
Bak. 5. Cilt, s. 41-42.

Bitlis Rus Konsolosu tarafından İstanbul Rus Elçisi'ne gönderilen 24.12.1912 tarihli ve 63 numaralı umumi raporun son kısımları:

Tabiî Balkan Savaşı'nın yalnız Bitlis Müslümanlarına, Slav veya umum Hıristiyanlara karşı değil, belki bütün dünyaya karşı bir infial yarattığı ve Ermenilere de heyecana getirerek onlarda daha mesut ve daha aydın bir istikbal ümitleri ve Türk hâkimiyetinden kurtulmak fikirleri uyandırmış bulunduğu da red ve inkâr olunamaz.

Binaenaleyh tarafların umumi efkârının bu halde bulunması ve hususiyle Rusya'nın Van, Bitlis, Erzurum'u işgal edeceği hakkında Ermenilerin yaydıkları haberler neticesi olarak en ufak sebeplerle işin alevlenmesine meydan verebilir ve bu suretle husule gelmesi mümkün olan umumi bir Ermeni-Müslüman çarpışmasında Ermeniler Balkan mağlubiyetinin fidyesi olabilirler. Bu Ermeni-Müslüman düşmanlığı, en ziyade Londra barış müzakerelerinden önce Bulgarların İstanbul'a girmek üzere bulunduklarına dair haberlerin geldiği sıralarda son dereceyi bulmuştu. Söylediklerine nazaran pazarda, İstanbul'dan çekilen telgrafnameleri okuyan Müslümanlar Hıristiyanlara karşı olan infial ve hiddetlerini güçlükle zaptedebiliyorlardı.

Ermenilerde ise bunun büsbütün aksi bir hal görülebiliyordu. Bana bildirdiklerine göre Ermeniler geceleri evlerinde müzakerelerde bulunmakta ve Bitlis Müslümanlarını ev ve topraklarını kendi aralarında taksim eylemekte idiler. Zira Ermenilerin intizar ettikleri Rus askerlerinin gelmesi üzerine Müslümanlar emvâl-i gayr-ı menkulelerini terk ederek güneye doğru çekileceklerdi.

Hiddet halinde bulunan Ermeniler ve ruhani memurlarının Müslümanlarla birlikte yaşayamayacaklarından ve Türklerin de Ermenilere tahammül edemeyeceklerinden valiye şikâyet ettiklerini ben bizzat gördüm ve işittim. Binaenaleyh, şimdi Bitlis vilayeti dahilinde Ermenilerle Müslümanlar arasında şiddetli bir husumet görülmekte ve bu husumet Balkan Savaşı'nın safhaları ve buraca mefruz neticeleri ile mütenasip olarak kâh artmakta ve kâh eksilmektedir. Bu halin devamı takdirinde yukarıda dahi arz ettiğim veçhile en ufak sebeplerle Müslüman taassubunun parlamasına intizar olunabilir.

Ermeni umumi efkârının yukarıda izah olunduğu hale gelmesinde Taşnaksutyon Cemiyeti'nin faaliyetinin büyük dahli vardır. Adı geçen cemiyet Ermenilerle Müslümanlar arasında silahlı kavga çıkarmaya ve Ermeniler için vilayet dahilinde meydana gelecek felâketli halin neticesi olarak Rusya müdahalesini ve memleketin Rus askeri tarafından işgalini davet eylemeye inatla çalışmaktadır.

Birkaç vakit evvel Muş şehri yakınında (Sırp Karabet) Manastırı'nda komite âzâsı bir toplantı yapmış ve yukarıda nakledilen surette karar aldığı gibi İstanbul veya Cenevre'de toplanacak olan umumi kongreye de bir delege intihap ve izam etmiştir.

Şimdi Taşnaklar Ermeni milletinin felâket ve sefaletinden başka bir şeye yaramadıkları beyanıyla evvelce tamamen onlardan nefret etmiş, asayiş içinde yaşamak isteyen Ermeni ahâlisi nezdinde iade-i namus etmek ve kendi tabirleri veçhile "Rusya'yı buraya getirmek" kararına uymış bulunuyorlar.

Bu maksatla Taşnaklar muhtelif vasıtalara müracaat ederek umumi surette Müslümanlarla ve hususi surette Osmanlı askerleriyle Ermenilerin çarpışmalarına çalışıyorlar. Mesela Bitlis ve Muş'taki Taşnak Komitesi dehşet ve heyecan husule getirmek için çarşıdaki Ermenileri, dükkanlarını kapamaya sevk etmişlerdir. Yine onlar, bir Ermeni fedai çetesi teslih etmiş ve bu çete Hınzan kazasında Ekim ve Kasım aylarında uzun uzadıya dolaştıktan sonra Ermeni mektep müfettişi ve Taşnaksutyon tarafları Rafael'in öldürülmesi intikamını almak için birkaç Kürt öldürtmüştür. Bütün bunlardan maksat Müslümanların Taşnaklarla müsademe etmesini teşvik idi. Tabiî sonra Müslümanlar Ermeni köylerine hücum edecekler ve bu hal dahi ümit ettikleri veçhile Rusya'nın silahlı müdahalesini intaç edecek idi. Bu emelleri tekîden Bitlis Taşnaklarının ileri gelenler, şayet Türkiye'nin bugünkü halinde istifade ederek Rusları buraya getirmeyecek olurlarsa büyük bir hata etmiş olacaklarını söylüyorlar.

Yukarıda arz olunan ifadelerden zât-ı âlîlerince, Ermenilerle Müslümanlar arasında yapılacak müsademelerin kısmen Taşnaksutyon Komitesi'nin hatt-ı hareket ve faaliyetine ve Balkan Slav devletleriyle Türkiye arasındaki barış müzakerelerinin suret ve şeyrine ve bunun neticesi olarak müttefikler tarafından İstanbul'un işgali ihtimaline bağlı bulunacağı fikri hasıl olmalıdır.

Müzakereler barış ile sona ermeyecek olursa Osmanlı payitahtına düşmanın yaklaşması Bitlis Müslümanlarıyla Ermenilerin karşılıklı münasebetlerine tesir edecektir.

Gerek şehirli ve gerek köylü Ermeni ahâlisi, ruhani memurlarıyla birlikte her vakit Rusya'ya karşı teveccüh ve temayüllerini izhar ve ifade etmişler ve Türk Hükümeti'nin burada asayiş, kanun ve saadeti hal tesisinden aciz bulunduğunu her vakit söylemişlerdir. Birçok Ermeniler Ortodoks mabetlerine kalbedilmek üzere kendi kiliselerini Rus askerlerine takdim etmeyi şimdiden vaad ediyorlar.

Balkan'ın hal-i hazırı, Slav ve Yunan Hükümetleri'nin Türkiye'ye galebe çalması Ermenileri tehyiç etmiş ve onların kalbini Türkiye'den kurtulmak ümit ve sevinciyle doldurmuştur. İntikam hissiyle kaynayan Ermeniler, Türk mağlubiyetlerini Allahın inayeti ve Ermeni sefaletinin intikamı olarak telakki eyliyorlar. Bitlis, Erzurum ve Van şehirleri ile vilayetlerinin Kafkasya 'gabernalarıyla" ve Kafkasya ahâlisinin hali, ticareti ve nakil vasıtaları ile Ermenilerle meskûn vilayetlerin mukayesesi, Ermenilere, kendilerinin Türk hâkimiyetinden hiçbir saadet ve hürriyet beklemeyeceklerini belâgatli bir lisan ile ihtar etmektedir. Ermenilerin ve zannederim Bitlis ve civarı Hıristiyanlarının bütün ümitleri Rusya'dadır.

Tatbik-i ıslâhat için Londralı bir İngilizin reisliği altında olarak Ermeni ve Türklerden kurulu bir komisyonun Bitlis'e geleceğine dair haberler alındığı vakit

bu haberin Ermeni ahâlide sıkıntılı bir tesir yaratmış olduğunu inkâr edemem. Ermeniler birkaç vakit önce Açimyazin'den Delege Mesrub'un riyaseti tahtında olarak Petersburg'a giden heyetin Anadolu Ermenilerine İngilizlerin gönderilmesini de iltimas edip etmediğini soruyorlar.

Bütün Ermeniler, Rus askerlerinin kanı ile yoğurulmuş olan ve Kafkasya'nın yanında bulunan Türk vilayetlerine İngilizlerin ıslâhat sokmalarından tamamen kırılmış idiler. İngilizlerin gelecekteki faaliyetlerinden sarfınazar onların buraya ıslahat için memur göndermeleri Yemen ve Basra'ya Rus memurlarının gitmesi kadar herkesçe anlaşılması kabil işlerden görülmedi. Ermenilerle meskûn araziye ıslâhat için İngilizlerin gelmesi bendenize göre Hükümet-i Osmaniye'ce Londra Sulh Müzakerâtı esnasında İngiltere'nin muavenetine mazhar olmak ve Anadolu'ya İngilizleri getirerek İngiltere ve Rusya Hükümetleri beyninde ihtilâf ve nizâ çıkarmak için bilitizam düşünülmüştür.

Ermeniler Rusya'ya temayülünden bahsederken 1907 senesinde Bitlis, Diyarbakır, Elazığ Ermenileri tarafından ikiyüz binden fazla imza ile kendilerinin Rusya tâbiiyetine kabul edilmesi hakkında konsolosluğumuza verilen istida ile 1904/5 senelerinde Süryanilerin, Ortodoksluğa kabulü için Rus papazları izamı talebine ait teşebbüslerini hatırlamamak mümkün değildir. Bana 1903 senesinde tevdi edilen konsolosluğun faaliyetinden bu iki vak'a hem Hıristiyanların bu memleketteki hallerini ve hem de Rusya'ya karşı temayüllerini kâfi derecede gösterir. O vakittenberi Hıristiyanların hali pek az salâh buldu, ve nazarları evvelki gibi Rusya cihetine matuf kaldı. Şurası da sükût ile geçiştirilmemelidir ki Bitlis Ermeni ahâlisi arasında, diğer vilayetlerde olduğu gibi bazı riyakâr zenginler de yok değildir. Bunlar kendi menfaat ve rahatları ile bütün Ermeni milletinin zararına olarak Türkler ve Türk memurlarıyla dostluk peyda etmeye çalışıyorlar. Fakat bu hal muvakkat olup yalnız Türk hâkimiyeti Kürdistan'da bâki bulundukça müşahede olunacaktır. Ermeni ve Alelûmum Hıristiyan milletinin bütün sınıfları Rusya'ya karşı olan temayüllerinde samimi ve görüşleri birdir. Bu hususta şehir ve köy ahâlisi arasında fark da yoktur.

Sakin ahâlinin nazarında manen sükût etmiş olan Taşnaksutyon Cemiyeti, Ermenilerin itimadını tekrar kazanmaya çalışıyor ve raporun yukarısında arzeylediğim veçhile Ermenilerle Kürtler ve alelûmum Müslümanlar arasında müsademeler husule getirerek ahvali karıştırmak ve Rusya'nın silahlı müdahalesine vesile hazırlamak teşebbüslerinde bulunuyorlar.

Birkaç vakit evvel Van vilayeti hududu yakınındaki Garçakan ve Karkar mekilerinde zubur etmiş olan silahlandırılmış Ermeni fedai çetelerinin son zamanlarda yapılan mümasil teşebbüsleri arasında itahli lâzımdır. Bunlar dağlarda gezerek Kürtlerle müsademe fırsatını aramışlardır.

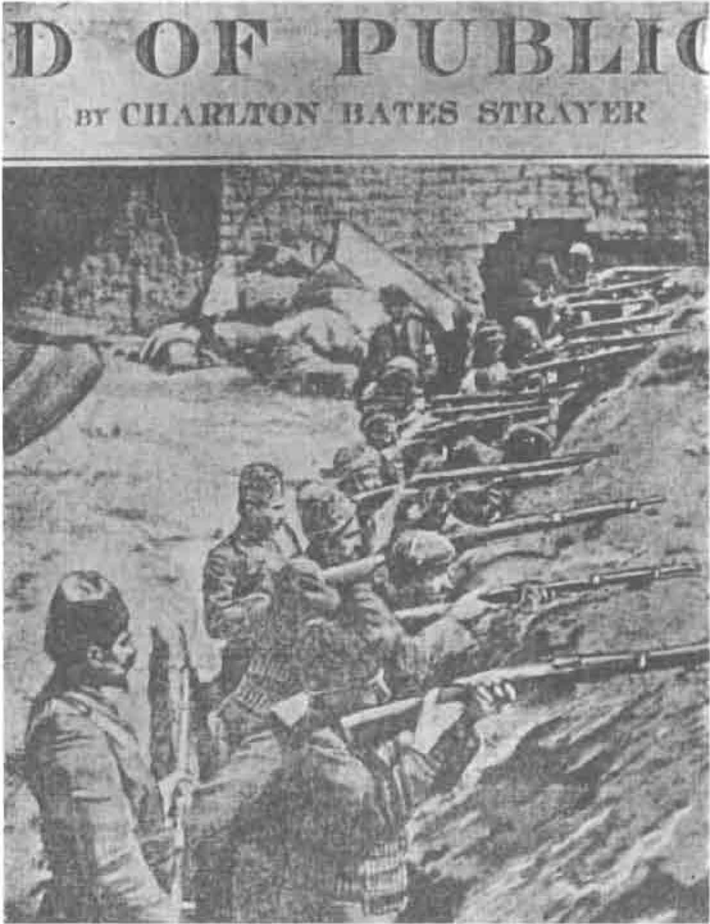
Taşnaksutyon Cemiyeti âzâsının tavr-ı hareketi ve Rusya'ya karşı irtibatı İstanbul'daki merkez-i umumilerinin talimatına tâbidir.

(*Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı Ihtilaliyesi*, s. 72-77)

BELGE 3

Van şehrindeki Ermeni komitelerinin Osmanlı ordusuna karşı çarpışmaları,

Belge Sıra No: 3
Bak: 5. Cilt, s. 43-44.

Van'ın Rus Ordusu tarafından işgalini kolaylaştırmak için isyan eden Ermenilerin Osmanlı askerlerine karşı siperlerde müsademeleri
(*Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilaliyesi*'nden)

BELGE 4

Ermeni komitelerinin, bulundurmaları kanunen yasak olan silah ve patlayıcı maddeler ile teşkilâtlarına ait bazı fotoğraflar ve Süleyman Nazif'in Ermeni komitecilerinin ayaklanmalarını tarafsız olarak tahlil eden bir yazısı.

Belge Sıra No: 4
Bak.5. Cilt, s. 45.

Ermenistan arına ve bayrağıyla Ermenilerin bulundukları bölgeleri gösterir "Ermenistan Hatırası" ünvanlı bir harita
(*Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilaliyesi*'nden)

Ermeni komitecilerinin ayaklanmalarını tarafsız ve olgun bir surette tahlil eden vesika mahiyetinde bir yazıdır.

ارمنی یوردی

محرری، سلیمان نظیف

— ۲ —

۱۳۰۶ سنهٔ رومیه‌سی ایلولنده بتلیس استیناف
مدعئ عمومیسی موشه کلمش، موش اوواسنک
ارمنیلرله مسکون برقریه‌سنده اجرا اولنان تحریات
اوزرینه الده ایدیلن اوراق مضره‌یه عائد تحقیقاتی
بالذات اجرا ایدیوردی. پدرم دیاربکرلی سعیدپاشا
اون آیدن بری موش سنجاغنده متصرف ایدی.
ولواده‌کی ضابطهٔ عدلیه‌نک اک بیوک مأمور و آمری
صفتیله استیناف مدعئ عمومیسنک اجرا ایتمکده اولدیغی
تحقیقات قانونیه‌یه نظارت و اشتراک ایدیوردی.

Muharrir Süleyman Nazif'in makalesinin baş tarafının fotokopisi.

ERMENİ YURDU

Muharriri: Süleyman Nazif

1306 sene-i rumiyesi eylülünde Bitlis istinaf müdde-i umumisi (savcısı) Muş'a gelmiş, Muş ovasının Ermenilerle meskûn bir köyünde rica olunan taharriyat (arama) üzerine elde edilen evrak-ı muzırraya ait tahkikatı bizzat icra ediyordu. Pederim, Diyarbekirli Sait Paşa on aydan beri Muş sancağında mutasarrıf idi. Ve livadaki zabıta-ı adliyenin en büyük memur ve amiri sıfatıyla istinaf müdde-i umumisinin icra etmekte oluğu tahkikat-ı kanuniyeye nezaret ve iştirak ediyordu. Bugünlerin birinde idi. Babam beni odasına davet etti. Elinde bir kağıt ve halinde teessür ve fütur vardı. Kağıdı bana uzatarak cehren okumamı emretti. O

gün okuduğum şeyleri, babamın el yazısıyla olan mecmuasından işte aynen istinsah ediyorum:

"Muş'da Ali Kerbun köyünden hükümetçe evrak-ı muzırra taharri olunurken köy kâtibi Ermeninin evrakı meyanında zuhur eden bir varakada münderiç şarkıların tercümesi:

"Cenabıhak beni topraktan yarattı. Cismime ruh verdi. Çocuk iken hürriyeti istedim. Beni beşiğe koyduklarında feryad ile validemin uykusunu kaçırdım. Hür bırakılmamı ister idim. İptidaki sözüm de hürriyet lâfzı idi. Hürriyeti validemden istediğimde validem hürriyetin yolları pek dar ve dikenlerle dolu olduğunu ve böyle belalı ve kazalı yolda benim gidemeyeceğimi söyler idi. Ben de bu yolda telef olsam ve ne kadar zahmet çeksem çekilmeyip hürriyet yolunda gideceğim. Ve dünyada sağ kaldıkça hürriyeti istiyeceğim de idim.[1]

Mezkûr varakanın diğer sahifesinde Şaverşan namıyla matbu şarkının tercümesi:

"Bir memlekette büyük bir iş olur ise muzika çalınır. Şaverşan ovasında muzika çalanlar ovada vukubulan muharebe zamanında telef olmuşlar. Yolcular!.. Şaverşan ovasının üzerinden kaçın. Zira bu ovada çok kanlar dökülmüştür. Bu ova yağmur yağdırmaz. Yağmura ihtiyacı da yoktur. Bu ova kan ile doludur. Hububat ve çiçek bitirmez. Bu ovada telef olanların cenazelerini geceleri doğan mehtaba ısmarlayın. Bu ova harap olduğu için kuşlara mesken olduğunu kuşlara söyleyin Ermenilerin bahar mevsimini bildiren ebabil kuşu gelmedikçe Ermenilerin baharı gelmez. Ne vakit ebabil kuşu gelir ise o vakit Ermenilerin baharı gelir."[2]

Yemin ederim ki ben bu iki neşideyi okurken, babamın gözleri kızarmış, yaşlar bembeyaz sakalına doğru yuvarlanıyordu. Bana,

"Otur Nazif," dedi. Ben Ermeni meselesini bu şekilde bilmiyor, (ıslâhat ve adalet) talebine münhasır zannediyordum. O talebin daha derin bir menbadan geldiğini görüyorum. Bunun önüne geçilemeyecek, bu, Ermenilerin mahvını intaç edecektir. On dört, on beş sene evvelki Bulgar meselesi memleketimizin garbından şarkına intikal etti. Belki Avrupa bu da bir vesile-i müdahale ittihaz eder. Fakat Ararat dağının etrafı Balkanlar'dan daha saabe'l-mürurdur (geçilmez). Yalnız Rusya'nın bu meseleyi istilaya vesile etmesinden korkarım.

Burada babam tevakkuf etti. Nazarları bir boşluğa dalmıştı. Bir hayli sükûttan sonra:

"Fakat bizim Ermenilere ihtiyacımız vardır. Askerlikten, memurluktan, ve biraz da çiftçilikten başka elimizden pek az şey gelir. Müslüman olmayan cemaatler arasında bize en yakın ve en faideli Ermenilerdir. İstedikleri ıslâhat ve adaleti temin edecek bir idare elbette gelir. Fakat metalib-i millîyeyi (millî istekleri) tatmin etmek pek güçtür. Buradaki mektep muallimleri (öğretmenleri) Sisak ile Vahan Muziyan'ı ve rejideki ambar memuru Arşak'ı tanırsın. İstiklal için burada en çok çalışanların bunlar olduğu postalarda elde edilen muhaberelerinden anlaşılıyor. Bunları çağır, nasihat et. Ve benim namıma de ki: Ermeni istiklali bu vilayetlerde muzır ve muhal bir hayaldir. Bu maksatla toplanacak bir Ermeni taburunun ortasına bir Kürdün külahı atılsa, o külah top güllesi gibi patlar."

İşte otuz üç sene evveline ait bir hatıra. Babam bundan sonra Muş'ta kalmak istemedi. Oradan Mardin'deki kabrine doğru, hasta ayrılırken bile bu nasihatı Ermenilere vermişti. İsimlerini saydığım üç Ermeni berhayat ve hafızaları sağlam ise beni tasdik ederler ümidindeyim.

1306 senesinden bugüne kadar tahaddüs eden vakayii burada tekrar etmek hem zâit hem muzırdır. Hepsi tarihe karıştı. Hâlâ bizim topraklarımızdan bizim zararımıza Ermeni yurdu isteyen derbederlerle, isteten insaniyetperver nikaplı harisler olmasaydı, şu meseleyi bu sırada mezuubahis etmek istemezdim.

Akıl ve irfan sahibi Ermenilerden hiçbirinin beni tekzip etmeyeceğine emin olarak iddia ederim ki Osmanlı Ermenilerini vesile-i kıyam ve isyan ittihaz edenler ekseriyetle Rus ve İran Ermenileridir. Rusya ve İran dahilindeki Ermeniler bizdeki Ermenilerden daha ziyade müreffeh ve emin olmadıkları halde, sahne-i cidal (kavga meydanı) yalnız bizim topraklar oldu. Bu suret Ermeni harekâtının nerelerden geldiğini gösterir. Ve bizim vatandaşımız olan Ermeniler lehinde bir medar-ı beraet olabilir. Evet tekrar iddia ederim ki Osmanlı Ermenilerinin ekseriyet-i azimesi (büyük çoğunluğu) halinde memnun ve bizden ayrılmaktan müçtenip idiler. Türklerle bin seneden beri aynı sakef altında yaşayan Ermeniler âdet ve maişetçe Türklerden farksızdırlar. Memleketimize ilk gelen bir ecnebi, Ermeni ile Türkü asla tefrik edemez.

Fransa inkılâb-ı kebirinin âleme dağıttığı milliyet fikrine en ziyade mukavemet gösteren ve Fransızların tabirince 'réfractaire' kalan Ermeniler olmuştu. Rusya'da doğan nihilistlik Rusya Ermenilerini milliyetperver etti. Bu milliyetperverlik, çarların –fakat Rusya memalik-i haricinde– işlerine geliyordu. Garptaki hayırhahlarımız da onu kendi hesaplarına körüklemekten geri kalmadılar. İşte Ermeni meselesinin başlıca saik ve âmilleri.

Ahiren suret-i mevsukada istihbar ettim ki Patrik Kırımyan'ı Berlin Kongresi'nde Ermeniler için ıslâhat talebine sevk eden o zamanki Bâbıâlî imiş. Ve güya bu istida ile ıslâhat Bulgarlara teşmil edilmeyerek, memleketin her tarafına tamim ve bu suretle Devlet-i Osmaniye'nin emr-i taksim-i ta'kîm (paylaşılması işi neticesiz) edilmek istenilmiş.

Yirmi üç, yirmi dört sene evvel. İstanbul'a yakın vilayetlerin birinden Ermeni Başpiskoposluğuna intihap olunan bir zat, memuriyetini tasdik ettirmek için alelusul Açmiyazin'e gitmişti. Açmiyazin'de Katogikos Kırımyan idi. Kırımyan'ın yeni başpiskoposa söylediği sözleri o zat bana tâ o zaman söylemişti. Kırımyan demiş ki:

"Katagikos olduktan sonra Rus Çarından o kadar haksızlık gördüm ki İstanbul'da Patrik iken Osmanlı Padişahını gücendirdiğime şimdi pişman oldum."

Bu sözü bana yirmi üç, yirmi dört sene evvel söylemiş olan zat bugün hayattadır. Doğru söylemiyorsam ben tekzip etmesini rica ederim.

Türkün lehine kaydolunacak bu şehadet, Ermenilerin de aleyhinde değildir. Ermeni senadid-i ruhaniyesi arasında yalnız iki adam gaflet ve dalâle düştü: Patrik İzmirliyan ile Patrik Zaven.

İzmirliyan-ı ecnebi bir devlet-i muazzamanın İstanbul'daki memurları ümide düşürtmüş. Zaven'i Taşnaksağan'ların teşvik ve tehdidi çıldırtmıştı. Balkan muharebesi akabinde Ohannes Arşerunu Efendi patrikten istifaya icbar edilmemiş olsaydı Ermenilerle Türkler arasında bu kadar derin bir uçurum açılmazdı.

Fakat her ne olursa olsun, iki patrik ile birkaç ihtilalcinin hareketleri ticaretle iştigal etmekten başka hiçbir maksad-ı dünyevîsi olmayan namuskâr bir ırkın hepsine teşmil edilmemelidir.

Ermeni vatandaşlarımızın lehine bir noktayı daha kaydedeceğim:

Behdud Han'ı öldüren Ermeni, Rus tebaasından idi. Bu adam kendi devlet-i metbuasının memalik-i dahilinde intikamını alacak bir hemırkını bulamaz mı idi? Talât Paşa'nın hayatına hitam veren Ermeni İran tâbiyetini haiz idi. Bu adam, niçin ve ne hakla Osmanlı Ermenilerinden ziyade teheyyüç etti? Sait Halim Paşa'nın katili meçhul, Cemal Paşa'yı şehit eden yine Rus Ermenileridir. Bizim Ermeniler ise Cemal Paşa'nın naaşı ve kabri önünde, kıyamete kadar hicap ve hürmet hissedeceklerini ketmetmeyerek (gizlemiyorlar) söylüyorlar.

Gabriyel Nuradonkyan'ı Amerika ve Avrupa'da kapı kapı dolaştıran da Taşnaksağan denilen Ermeni (yani Ermenilerin) celladı ihtilalciler ve bunların tehdit ve icbarıdır. Gabriyel Nuradonkyan'ı da, Boğos Nobar'ı da Taşnaksağan'lar ölümle tehdit edereck, metalib-i millîye namına âvâre ve hasır dolaştırıyorlar.

Unciyan Apik Efendi macerası hatırlardadır!...

Memleketimizde yüksek bir mevki-i içtimaisi olan ve insaniyet fikrini kavmiyet temayülünün fevkinde tutarak herkese hayırhah ve herkesçe muhterem bulunan bir Ermeni vatandaşımız geçen gün bana şu sözü söyledi.

"Gabriyel Nuradonkyan çoluk çocuğu ile birlikte İsviçre'nin emin ve âsûde bir köşesine çekilmiş. Ermeni yurdu hayal-i hâmının İstanbul ve Anadolu'daki Ermenilere iras edeceği zarardan hiçbir hisse almaksızın, üç beş çılgın ihtilalcinin elinde âlet olmakla istirahat ve emniyetini temin ediyor. Nuradonkyan bizim vekilimiz değin, düşmanımızdır."

Ben bu sözü yalnız bir zattan değil, diğer bircok Ermenilerden de işittim. Gabriyel Nuradonkyan Efendi'ye Mütareke akabindeki bir sözü hatırlatmak isterim:

Ermenistan Hariciye Nezareti kendisine teklif edildiği zaman niçin kabul etmediğini sual eden bir Türk vezirine Nuradonkyan Efendi İsviçre'nin Cenevre şehrinde şu cevabı vermişti:

"Devlet-i Osmaniye gibi muazzam bir saltanatın Hariciye Nâzırlığını etmiş olan bir Nuradonkyan'a Erivan pek küçük gelir."

Dünyanın ırkdaşlarına dar gelmemesini isterse sabık hariciye nâzırımız, ihtilalciler elinde âlet-i fesat olmaktan vazgeçsin.

Biz, bizimle beraber çalışacak Ermenileri daima isteriz. Trakya'dan Irak'a kadar olan vatanımız Ermeniler için emin bir yurttur. Bin senelik ömr-i müşterekin asırları, birkaç senelik macerayı defnetmeye ve unutturmaya bâliğen mâbelag kifayet eder. İlkaat-i ecnebiyenin hafif meşrepli ve dar fikirli bir kısım Ermenileri ne elim girdaplara attığını vatanımızdaki Hayikoğulları takdir ettiler.

Onlar Lozan'da, bir Ermeni yurdu meselesinin mevzuubahis olmasını istemiyorlar. Ben bu satırları onlardan mümtaz bir kısmın müracaatı üzerine yazdım. Eski samimiyetin avdet edeceğine kaniim. Hatta Erivan bile isterse ithalat ve ihracatını Akdeniz'den Karadeniz'den resimsiz, masrafsız sevkeden aile-i içtimaiyeye dahil olabilir.

SÜLEYMAN NAZİF

ــ دولت عثمانیه کبی معظم بر سلطنتك خارجیه ناظرلغنی ایتمش اولان بر نورادو نکیانه (اریوان) پك کچوك کلیر.

دنیانك عرقداشلرینه طار کلمه‌سنی ایسترسه سابق خارجیه ناظرمز، اختلاجیلر اَلنده آلت فساد اولمقدن واز کچسین.

بز، بزمله برابر چالیشاجق ارمنیلری دائما ایسترز. ترا کیادن عراقه قادار اولان وطنمز ارمنیلر ایچون امین بر یورددر. بیك سنه‌لك عمر مشترکك عصرلری، بر قاچ سنه‌لك ماجرایی دفن ایتمکه و اونوتدورمغه بالغاً مابلغ کفایت ایدر. القاآت اجنبیه‌نك خفیف مشربلی و طار فکرلی بر قسم ارمنیلری نه‌الیم کردابلره آتدیغنی وطنمزده‌کی هایك اوغللری تقدیر ایتدیلر.

اونلر لوزانده برارمنی یوردی مسئله‌سنك موضوع بحث اولماسنی ایسته‌میورلر. بن بو سطرلری اونلردن ممتاز برقسمك مراجعتی اوزرینه یازدم. اسکی صمیمیتك عودت ایده‌جکنه قانعم. حتی (اریوان) بیله ایسترسه ادخالات و اخراجاتی آق دکیزدن، قره دکیزدن رسمسز، مصرفسز سوق ایدن عائلهٔ اجتماعیه‌یه داخل اولابیلیر.

سلیمان نظیف

Muharrir Süleyman Nazif'in makalesinin son tarafının fotokopisi.

BELGE 5

Ermeni komitelerinin isyan çıkartmak için Van ve Sason taraflarındaki Ermenileri kışkırtmaları ve Muş taraflarındaki cinayetlerini anlatan yazılar.

Belge Sıra No: 5. (Fotokopi ve metni)
Bak. 5. Cilt, s. 51.

Tahrirat Müsveddesi
Mahallî İrsali Baş Kitabet Tarihi 19 Haziran 1904,
Numarası: 20

Devletlü Efendim Hazretleri,

Bazı Ermeni müfsitlerinin Rusya tarikiyle Van ve Sason taraflarına hafiyen (gizlice) adamlar göndererek ol taraf Ermenilerini tahrik ve ihtilal ve isyana teşvik etmekte bulundukları ve Rusya'dan Bakü ve Tiflis tarafına gönderilen ve oradan eşkiya toplayarak bizim tarafta isyan çıkarmaya memur edilen şahsın kim olduğu geçen Ağustosta lede'l-istihbar (öğrenilince) Bâbıâlî'ce tedabir-i ihtiyatiyeye tevessül olunmak için 387 numaralı raporla Hariciye Nezaret-i Celîlesi'ne iş'ar olunmuştu. Ahiren Sason taraflarında vuku bulan Ermenilerin kıyamı sekiz on ay evvel arzolunan işbu malûmatı fiilen tasdik eyledi. Her ne ise ol vakit işbu malûmat-ı müfideyi îtâ eden adamımız bu kere de bazı ihbaratta bulunmakla hasbe'l-vazife malûmat kabilinden olarak berveçhiati arzeyliyorum.

Şöyle ki:

Ermeni müfsitlerinin birbuçuk iki ay zarfında İstanbul'da yine bir takım iğtişaşat (karışıklık) ve cinayet îkaa eylemak üzere Rusya, Romanya vesair memalik-i ecnebiyeden fedai toplayıp peyderpey hafiyen Dersaadet'e (İstanbul'a) sevk eylemekle uğraştıkları ve şimdiye kadar biraz adamla bir miktar dinamit ve mühimmat ithaline de muvaffak oldukları ve bu tertibât-ı cinayetkâraneyi Rusya'nın vaz'ıyet eylediği Açmiyazin Manastır hazinesinden kısmen aşırmaya muvaffak oldukları epeyce para ile icra etmekte bulundukları ve Dersaadet'de ol veçhile iğtişaş çıkarmak istemelerinin başlıca bir sebebi de şûriş (karışıklık) ve kıtâl vukuiyle feryat ve figanlar ederek düvel-i muazzamayı hâh-ü nahâh (ister istemez) müdahaleye mecbur eylemek idiğü beyan olunuyor.

İşbu ihbârat üzerine Fransa ve İsviçre ve Belçika'da taht-ı idare-i âcizanemde bulunan memurlara memalik-i şahaneye gidecek kimseleri ve nakliyatı kemal derece ehemmiyetle nezaret ve dikkat altında bulundurmalarını ve şüpheli ahvali hemen bildirmelerini tavsiye eyledim. Ve muhbire dahi tahkikat ve tecessüsat ve tamikata (derinleme tahkik) devam eylemesine tenbih ettim. Elhasıl bu taraflarca basiret üzerinde bulunulmaktadır. İktizası takdirinde yine arz-ı malûmat eylerim.

تحریرات مسوده‌سی

۲۸۷

5 No'lu belgenin baş tarafının fotokopisi.

تحریرات مسوده‌سی

محل ارسالی .... تاریخی .... نومروسی ......

[illegible]

5 No'lu belgenin son tarafının fotokopisi.

BELGE 6

Ermeni komitelerinin isyan çıkartmak için Van ve Sason taraflarındaki Ermenileri kışkırtmaları ve Muş tarafındaki cinayetlerini anlatan şifreler.

Belge Sıra No: 6 (Fotokopi ve metni)
Bak. 5. Cilt, s. 51.

Şifre Telgrafname Suret-i Halliyesi (çözülmüş şekli)
.... Asım Bey Tarihi: 13 Haziran 1904

Fransa matbuatı yine Ermeni işiyle iştigale başladı. *Aurore* gazetesi'nden naklen *Tan* gazetesinin neşrettiği mektup büsbütün müfteriyattan ibaret idi. Ermeni eşkiyasının Muş taraflarında irtikâp eylediği cinayeti hunrizane (kan dökerek) tamamen zat-ı devletlerince malûm olmak için elde bulunan telgraflardan bir kısmı aynen zirde münderiçtir. Bunlardan Ermenilerin mel'anetlerine karşı hükümet-i seniyyenin nasıl müşfikâne ve kanunşinasâne (kanuna uyarak) hareket eylediği anlaşılıyor. Ermenileri en ziyade iltizam (tutan) eden hükümet İngiltere iken bu defa Hariciye Nâzırı'nın parlamentoda irat eylediği nutuk ile Ermenilerin habasetini takbih (kabahatli, çirkin bulmak) eylemiş iken vaktiyle Fransa Hariciye Nâzırı olan bir adamın bu yolda istimal-i lisan (dil kullanması) eylemesi ve tabir-i âharle (diğer bir deyimle) Mösyö Delcasse'yi veya Fransa Kabinesi'ni tahtia (hatalı bulmak) etmek için tahrif-i (gerçeği değiştirmek) hakikat ile ve ihtira-ı kizb (yalan uydurarak) ile Devlet-i âliyye-yi Osmaniye'yi kalkışması şayan-ı hayrettir. Her ne hal ise hakikat zirdeki telgraflardan anlaşılacağından ona göre bir yandan nezdinde bulundukları hükümete îtâ-yı malûmat ve bir yandan da matbuat neşriyatının tekzibine sarf-ı mesai ve gayret etmeleri bairade-i seniyye-i Hazret-i Pâdişâhî tebliğ olunur.

"Suretidir"
Cevap: 11 Nisan 320

Ermeni eşkiyasının Muş dahilindeki mevkilerden ma'da Kalp kazası ve Akçasır kariyesi (köyü) ile Taylori havzasında ve bu kazaya başlıca taarruz eden Muş'un Keligüzan kariyesi müçtemi olup miktarı beşyüz kadarı muhakkak olmak üzere sekiz yüz tahmin edilmekte bulunduğu ve şimdiye kadar iptidayat Yegâne aşiretinden bakire ve gayr-ı baliga-yı hayyen (canlı) götürüp ihnak (boğmak) ettikten sonra İnkâne kariyesinden bir İslamı şehit ve bir hâlî (tenha) yerde ihrak (yakarak) ve müteakiben Helin ve Küzanaküvard nam Hıristiyan kariyeleri ahâlisi ile zahire ve hayvanat tahassüngâhları olan (sığınakları) Akçasır kariyesine nakledip mezkûr kariyelerdeki haneleri ihrak eylemişlerdir. Mart'ı rumînin otuzbirinci günü Laçkân kariyesini basarak ondokuz nefer İslamı feci bir surette cerh ve şehit ve sekiz neferini tehlikeli surette cerh ve bir çocuğu ihnak ve on iki ha-

[illegible]

6 No'lu belgenin baş tarafının fotokopisi.

neyi ihrak ettikleri gibi Küllümansur kariyesinde de onsekiz haneyi ihrak edip hanelerinde meskûn Hıristiyanları eşuri ve erzaklarıyla tahassüngâhları olan Keligüzan kariyesine naklettikleri, Keligençan kariyesinde de on beş hane ihrak etmişlerse de oralarda eşkiyanın gözcüleri görüldüğü cihetle keşif ve tahkike giden memurlar mahalline varamadıkça memurin-i aide tarafından tutulan zabıt varakasından ve bunlardan başka henüz İslamların bile meyanında on iki nüfus-ı Müslimenin de şehit edildiği mahalle kaymakamının iş'arından anlaşılmış ve Muş dahilindeki mevkilerde mütehassın (saklı) eşkiyanın taarruzat-ı netayicinin oraca tahkik edilmiş olacağı derkâr bulunmuş ve eşkiyanın şu günlere kadar miktar-ı maruza baliğ olması hariçten iltihak vukuundan ileri gelmiş olup ancak sevkiyat-ı askerîyeye iptidar (başlama) edileceğinin hissolunması üzerine iltihakına dair iş'ar sepk eylemiş olması bu istiçbarın (zorlanma) icra kılınacak harekât-ı askerîyenin nasıl edeceği şekil ve tesir ile mütenasiben şümûl ve zevale uğrayacağı memûl'ü kavî idüğü (kuvvetle umulduğu) maruzdur.

Tarih 11 Nisan 320, diğer surettir:

Bitlis Valisi ile Muş Kumandanlığı'ndan müştereken vurut eden 12 Nisan 320 tarihli iki kıt'a telgrafnamedir:

Dünkü Pazar günü sabahleyin saat birde dört tabur ve onbeş nefer suvari asakir-i şâhâne (Padişahın askerleri) ve jandarma ve bir heyet-i nâsiha ile beraber Kızılağaç kariyesinden hareket kılındı. Saat dokuzda 31 Mart tarihinde elim facialara dûçar olan Laçkan kariyesine ve sol kolundan kurşun ile mecruh olduğu halde Mehmet bin Ali namında Kürt bir yolcunun firar etmekte olmasına tesadüf ve Laçkân kariyesine girildikte seyyar jandarma taburundan üç neferi ve diğer bir Kürdün mecruhiyeti ve bir maktûl Kürt cenazesi cümle tarafından re'yelayn (görülerek) müşahade ve bunlardan v.t.t. ve hazelenin (serseri güruhu) Şitik ve Simal kariyeleri civarındaki İslam mukimîni (oturanlar) üzerine vâki olan hücumları esnasında şu vukuata sebep vermiş oldukları anlaşıldı: Maktul ve mecruhlar gerek muayene ve gerek adliye ve mülkiyece zabıt varakası tanzimi gibi kavaid mükemmelen ifa edildi. Murahhaslar hami oldukları Patrikhane nasihatnemelerini kendi taraflarından yazdıkları bir kıt'a nasihatname-i müştereke leffen nezdimize celp eyledikleri Kızılağaç kariyesindeki Kızıl Manastır Rahibi Erakil'e tevdian Pazartesi günü saat dörtte bir dağın arkasında ve birbuçuk saat ilerimizdeki bir eşkiyaya gönderdiler. Akşam on ikiye kadar heyetce tahdit edilen müddetin hitamıyla meşrut olan cevab-ı tahririyle eşkiya tarafından vurudunda mündericatına göre muamele ifa kılınacaktır. İndelicap (icap ederse) yarın Salih Paşa kumandasıyla âsâkir-i şâhâne eşkiya üzerine gideceği mukarrer bulunduğu maruzdur.

–Suret 10 Nisan 320–

Cumartesi günü Muş'dan Kızıldağ'a sekiz saat ve oradan Laçkân'lara on saatte muvasalat kılındı. On sekiz saat baîd (uzak) ve telgraf mefkut (olmayan) bir ma-

شیفره تلغرافنامه صورت حلیه‌سی

نومروسی . . . . تاریخی . . . .

[illegible]

6 No'lu belgenin son taraf fotokopisi.

hal olmakla beraber cadde ve tarihi olmayan cibal (M.N.A.) ve gurupla beraber sevk hareketinde mani olduğundan ahval-i harekâttan saat besaat malûmat almak hususundaki arzuya muvaffak olunamamaktadır.

12 Nisan 320 tarihli telgrafname ile eşkiya nezdine gönderildiği arz kılınan Rahip Erakil saat akşam birde henüz avdet etmemiştir. Yarın sabah onda heyet-i tamme ve kuvve-i askerîye ile birlikte mevki-i şekavete azimet ve indelicap emr-i tenkilin (eşkiyayı ortadan kaldırmak) icrasına mubaşeret kılınacağı maruzdur.

-Diğer Suret -

Heyet-i nasihamız tarafından çent kıta (birçok) nasihatnameler tevdiiyle dün saat dörtte Laçkân kariyesine izam olunan Marhasa Vekili Erakil Efendi müddet olarak tayin edilen dün saat on ikiye ve sabaha kadar görülemediğinden bu sabah onda beş taburda, üç bin kadarâsâkir-i şâhâne ile hareket ve pek vâsi' ve muntazam hal ve arazide bulunan sepik ve Simal kasabalarına muvasalat kılındı. Köye girilecek yerin iki tarafında istihkâmlar yapılmış olduğu görüldü. Fennî harp usulünce refî (yüksek) ve metin ve kâmilen berf (kar) ile mestur olan dağ ve tepelerine dağıtılan âsâkir-i şâhâne'nin Setik tarafına yürüdüğü esnada eşkiya perakende surette müesses ve Şepik ve Simal kariyelerinde mevcut haneleri ateşe verildiğinden başka ..... (okunamadı) silah istimaline mütecasir olmalarına bilmukabele âsâkir-i şâhâne de istimal-i silahla emr-i tenkile başladı. Ve Keligüzan (.....) müsademede şiddetle devam etmektedir... Âsâkir-i şâhâne Sepik kariyesine gittikte Rahip Erakil arazi ortasında görülmüş ve heyet-i nasihamız nezdine gönderilmesiyle alenen istintak-ı icra kılınmıştır. Eşkiyaya isal eyledikleri nasihatnameler üzerine kabul etmedikleri ifade olunmuştur. Mezkûr fezlekeler istintakname ve işbu kariyelerin ihrakı ve istihkâmların inşası keyfiyeti lede'l-tahkik (tahkik olundukta) evvelce arzolunan üçü seyyar jandarma ve ikisi yolcudan ibaret beş mecruh ve bir yolcu Kürt cenazesinin müşahadesini mübeyin zabıt varakası heyetce taht-ı imzaya alındı. Tabur binbaşılarından henüz jurnal gelmediğinden miktar-ı şüheda ile mecruhîne dair malûmat alınmaksızın arz-ı keyfiyete müsaraat edildiği maruzdur.

Ferman. 13 Nisan 1320

Bitlis Valisi Ferit	Muş Kumandanı Salih

Not: Bu telgrafların asılları eski Türkçedir, el yazısıdır. Metindeki köy, semt isimlerinin yeni Türk harfleriyle karşılıklarının asıllarına uygunluğu şüphelidir. / C. B.

BELGE 7

İstanbul'da bulunan Amiral Webb'in,
İngiliz Hariciye Nâzırı Lord Curzon'a gönderdiği
9 Ağustos 1919 tarih ve 1417 No'lu mektubu ve
İngiliz Yüksek Komiserliği'nde görevli Mr. Ryan ile
Fransız Yüksek Komiserliği'nde çalışan Ledoulx'un raporları.

Belge Sıra No. 7 (Sadeleştirilmiştir)
Bak. 5. Cilt, s. 68.

İstanbul'da Amiral Webb'den Lord Curzon'a
(20 Ağustos'ta alınmıştır)
No. 1417 (118409/75458/44)

İstanbul, 9 Ağustos 1919

Muhterem Lord Hazretleri,

Amiral Calthorpe'un 1351 (no 471) sayı ve 31 tarih ve yine 1368 (no 475) sayı ve 5 Ağustos tarihli yazıları ile ilgili olarak Fransız meslekdaşım ile yaptığımız etraflı müzakerelerden sonra Veliahd ile ayrı ayrı görüşme talebinde bulunarak Sultan'ın İttihatçı parti faaliyetlerine iştiraki keyfiyetinin doğurması muhtemel bulunduğu tehllikeleri işaret etmek hususunda mutabık kaldığımızı ıttılâınıza [bilgilerinize] arz ile kesb-i şeref eylerim.

2- Prens Abdülmecid Mr. Hohler'i görünmek arzusunu izhar eylemişse de, bugünkü şartlar altında diplomatik mevkide bulunan herhangi bir şahsın kendisini görmesinin şayanı arzı olmadığını düşünerek evvela Mr. Ryan'la görüşmesini bilâhare de Fransız Yüksek Komiserliği'nden Mr. Ledoulx ile buluşmasını kararlaştırdık.

3- Bu suretle Mr. Ryan dün (8 Ağustos) sabah Prens ile görüşmüş olup bu konuşmalara ait gayet enteresan bir raporu leffen zât-ı âlilerinin ıttılâına arz ediyorum.

4- Veliahd'ın sözleri ile kendisine atfen Sadrazam ile diğer kaynaklardan vâki ifadeler arasındaki büyük farkı telif etmek çok zor.

5- Hiç şüphesiz Sadrazam'ın sözlerinde şahsi infialinin izlerini de aramak lâzım. Halbuki Veliahd oldukça kararsız bir karaktere sahip olup en son konuşmuş olduğu şahsın tesiri altında kalmaktadır.

6- Abdülmecid'in takriben üç ay kadar evvel* göndermiş olduğu telgrafa Majeste Kralın niçin cevap vermediğinin sebeplerini izah için fırsat bulduğuna memnun oldum.

7- Amiral Calthorpe yukarıda sözü geçen ikinci yazısının 4 ve 5. paragrafla-

rında gerek kendisinin ve gerekse Fransız meslekdaşının İttihatçılarla irtibatları olan şahıslara karşı çok şiddetli tarzda harekete geçmelerini Sadrazam'dan talep etmek niyetinde olduğundan bahsetmektedir. Bunun neticesi olarak da Sadrazam bertaraf edilmesini arzu ettiği bazı kimselerin isimlerini bildirdi. Kanaatime göre bunların hapsedilmesi zor olacaktır. Zira herhangi bir suç islememişlerdi. Fakat siyasi bakımdan şayanı arzu kimseler olmadıkları ileri sürülebilirdi.

8- Aradan çok geçmeden beş veya altı kişilik olan liste muhteviyatı elli kişiyi bulmuştu. Bu arada tevkiflerin müttefikler tarafından yapılacağına dair yanlış bir zahaba da kapılmıştı. Bu noktada tamamiyle yanılmıştı. Neticede İtalyan Hükümeti'nin bir itirazı olmadığı takdirde bu şahısların İtalya'yı ziyarete davet edilmesinde karar kılındı.

9- Bundan on veya onbeş gün kadar evvel bir hayli tahrikat ve çalkalanma olduğu halde şu günlerde siyasi faaliyette bariz bir duralama müşahede edilmektedir. Fakat bunun tamamiyle durmuş olduğunu farzetmenin büyük bir hata olacağı kanaatindeyim.

10- Umumi mahiyeti itibariyle mutedil derecede memnuniyet bahş fakat emirlerini tatbik ettiremeyecek kadar zayıf olan bir hükümet ile işbirliğinde bulunmak son derece müşkül. Bununla beraber kuvvetli bir hükümet ise Müttefiklerin gaye ve menfaatleri ile Mütareke şartlarının yürürlüğe konmasına kat'i surette muhalefet edecekti.

Saygılarımla,
Richard Webb

Prens Abdülmecid ile Mr. Ryan Arasındaki Görüşmeler

Önceden tertip edildiği gibi bu sabah Veliahd ile görüştüm. Beni samimiyetle kabul etti ve serbestçe konuştu. Görüşmemiz iki saate yakın sürdü.

Evvela Prens'e bir sureti ekli, önceden hazırladığım ve Mr. Ledoulx'a da gönderdiğim, notun muhteviyatına uygun şekilde hitap ettim. Tabiatıyla sözlerime ilaveler yaptım ve cümlelerimi nazikane kelimelerle süsledim. Prens dikkatle dinledi ve sözümü kesmedi.

Konuşmama son verirken kendi isminden de faidelenmekte olduklarını tebarüz ettirince bunu derhal reddetti. Ne milliyetçi hareketle herhangi bir ilgisi bulunduğunu ve ne de bu hareketin başına geçmek için en ufak bir tasavvuru olduğunu söyledi.

Mümaileyh, "Saltanat idaresi altında bu kimselerin maruz kaldıkları şartları biliyorum," dedi. Abdülhamid zamanında hapse atılmışlardı. Meşrutiyet'ten sonra hürriyetlerine kavuştularsa da siyasetten uzak durmaları sağlandı. Memleketin siyasi hayatında Veliahtların nüfuzu olmadığını belirterek, kanaatine göre Türkiye'nin siyasetinin Reşit Paşa ve Ali Paşa siyaseti gibi olması, yani sımsıkı İngiltere'nin yanında bulunulması gerektiğini söyledi. Mümaileyh bu görüşlerini harbten evvel

* No. 439, Not 2'ye bakınız. / C. B.

birçok görüşmelerinde serbestçe izhar etmiş bulunmaktadır. Mesela Sir G. Lowther 5 (Cild 3, S: 903, 907 de ismi geçmektedir) ile olduğu gibi. Ancak Sir G. Lowether'in bu konuşmaları kayda değer bulup bulmadığını bilmemektedir. Veliahd, Sultan Abdülhamit, Reşad ve Vahdeddin hakkında da aynı lisanı kullanmıştır.

Prens, bugünkü Sultan ile münasebetlerinin kırkbeş senelik bir dostluğa istinad ettiğini ve aralarında hiç kavga olmadığını beyan eylemiştir. Derin surette aralarında görüş ayrılığı bulunan tek mesele Ferit Paşa mevzuu imiş. Bu zat hakkında Prens, son derece acı bir lisanla konuşuyordu. Sultan'ın Ferit Paşa'yı iş başında tutmak ısrar etmesi ciddi bir hatadır. İzmir hadisesinde Ferit kendisinin kabahatli olduğunu kabul etmiş olmasına rağmen yine iş başına çağırılmıştı. Paris'e giden delegasyonun fiyaskoya maruz kalmasını intac eylemiş fakat tekrar iş başına getirilmişti. Millet kendisini istemiyordu. Asıl lâzım olan halkın itimadını haiz kuvvetli bir hükümet idi. Mesela Sultan, muhakkak bir dâhi olmamakla beraber tecrübeli bir şahıs olan ve İngiliz devlet adamlarını yakından tanıyan Tevfik Paşa'yı iş başına davet edebilirdi. Halk tarafından hoş görülecek İzzet Paşa, Çürüksulu Mahmut Paşa veya Ahmet Rıza Bey gibi diğer bazı şahıslarla teşrik-i mesaide bulunabilirdi.

Mümaileyh, halkın pek fazla bir şey istemediğini izah etmiştir. Halkın muazzam bir İmparatorluk değil, münhasıran Türklerle meskûn, Türk milletine ait bir memleket arzu ettiğini belirtmiştir. Halbuki bunun aksine, memleketin taksiminden başka bir şey konuşulmadığını beyan etmiş ve İzmir trajedisinin milletin gözü önünde bulunduğunu söylemiştir. Prens kısa bir zamanda Yunanlılar tarafından tahminen 20 bin kişinin katledilmiş olduğunun bir yabancı tarafından kendisine söylendiğini ifade etmiştir.

Dahildeki hareket ise haince, saçma ve müthiş bir şey idi. Fakat halk Ferit Paşa Hükümeti'nden daha iyi bir şey arzu ediyordu. Mustafa Kemal ve Rauf gibi kimselerin telkinlerine kapılıyor iseler, bu da arzularına saygı gösterilmemesinden dolayı idi. Bu hareket ile veya buna ön ayak olanlarla hiçbir bağı bulunmadığı hususunda namus sözü verdi.

Memleket dahilindeki hareket ile ilgili olarak Prens tarafından izhar edilen görüşlerin ancak aklı başında makul bir kimse tarafından dermeyan edilebilecek mahiyette olduğunu söyledim. Namus sözü vermesine lüzum yoktu. Zira kendisi hem Prens ve hem de centilmen idi. Memleketin siyasi hayatında Prenslerin durumuna gelince doğrudan doğruya bir nüfuzları olmadığı doğru idi. Fakat büyük ölçüde manevi otoritelerini kullanabilirlerdi. İşte bunun içindir ki Abdülhamid kendilerini tamamiyle bertaraf etmek istemişti. Meseleleri muhtelif yönlerden mütalâa etmek gayretleri dolayısıyla şahsen diğer Prensler arasında temayüz etmişti.

İzmir hadiselerini takiben vuku bulmuş olan şayanı teessüf vak'aların inkar edilemeyeceğini söyledim. İşitmiş olduğu rakamların mübalağa edildiği kanaatindeyim. Hadiseler ise mübalağaya ihtiyaç olmayacak kadar trajik idi. Daha önce de kendisine anlattığım gibi mukabil hareketlerle tahrik edilmişti. Her ne ise, bunlar şimdi Müttefikler arası bir komisyon tarafından tahkik mevzuu olacaktır. Bu tahkikatın yegâne faidesi hadiseleri hakikatin ışığı altına koymak olacaktır.

İleri sürmüş olduğu en ciddi hususu Ferit Paşa meselesinin teşkil ettiğini söyledim. Türkiye devlet adamlarına sahip olmak bakımından fakir idi ve belki Sadrazam olabilirdi. Üç defa denenmiş ve üçüncüsü tamamıyla başarısızlıkla netice-

lenmişti. İhtiyarlamış ve yıpranmış idi. Zikretmiş olduğu diğer şahısların ise dahildeki milliyetçiler ile bağları bulunduğu hususunda bana teminat verilmişti. Duruma hâkim olabilmek için Ferit Paşa'nın ciddi gayret gösterdiği müşahede edilmektedir. Sultan'ın itimadı da bunda bir hayli âmil olmakta vatanseverlerin yalnız barış ve sükûn arzu etmekte olduğu kanaatini uyandırmıştır. Her tarafta halkın vicdanını temsil ettiklerini iddia eden tahrikçiler mevcut idi. Bunlar bir hayli haykırmışlardır.

Mustafa Kemal, muayyen bir yerden geçtiği sırada asıl halk da ayaklanmakta idi. Zira, otoritenin şiddet ile elele bulunduğunu görmeye alışık idiler. Fakat Mustafa Kemal gelip geçtikten sonra tahrikçiler faaliyetlerine devam ettikleri halde asıl halk pasif duruma avdet ediyordu.

Prens, memleketin dahilinde olan bitenler hakkında hakikaten hiçbir şey bilmediğini ve malûmat aldığı hiçbir kaynak bulunmadığını beyan etti. Yakın dostlarından ancak birkaç kişiyi gördüğünü ve bunların da politikacı olmadıklarını söyledi. Ferit Paşa'nın kendisine karşı dürüst olmayan ve yakışıksız tavr-ı hareketinden dolayı Hükümet ile münasebetinin bulunmadığını belirtti. Bir aralık arkadaş olmakla beraber bir sebepten dolayı bilâhare araları açılmış. Halbuki bu hal, Ferit iktidara gelince dürüst münasebetlerin idâmesine mani teşkil etmemeliydi. Fakat Ferit'in hareket tarzı o şekilde idi ki nihayet bizzat kendisi herhangi bir teklif olduğu takdirde kabul etmemeye karar vermişti. Bu şahsi meseleler kendi görüşlerine müessir olmayacak kadar küçük şeylerdi. Bunları ise resmî haber kaynakları ile ne kadar az temasta olduğunu izah maksadıyla zikretmişti. Politikadan tamamiyle uzak bulunuyormuş. Uzakta yaşıyor, sanat ve edebiyat ile kendisini avutuyormuş. Durum hakkında görüşlerini bildirmek istediği takdirde, ki ara sıra böyle olurmuş. Doğrudan doğruya yalnız Sultan ile görüşüyormuş. Adı yalan yanlış şeylere karışıyor ise buna sebep kendisi değilmiş. Kendisine Çamlıca'da ikamet etmesinin çeşitli söylentilere yol açtığını bildirmem üzerine başlıca maksadının uzakta kalmak olduğunu söyledi.

Kendisini yüksek komisyondan ayıran yegâne hususun Ferit Paşa meselesi olduğunu ve maalesef bunun da çok önemli bir keyfiyet teşkil ettiğini ifade ettim.

Bundan sonra Prens daha umumi olarak konuştu. Türkiye için yegâne siyasetin İngiltere ile birlikte hareket etmek olduğu prensibine karşı inancını bir defa daha tebarüz ettirdi. Esasen harpten önce de bu görüşte imiş. Şimdi de aynı görüşe sahip bulunuyormuş. Sultan Reşad'dan Cemal Bey'i Bağdat'a vali olarak göndermemesini rica etmiş ve Cemal'in Mısır hakkındaki saçma fikirlerini takbih eylemiş Cemal'in Üsküdar Mutasarrıfı ve bir dost olarak tanıyormuş. Prens heyecanla dost değil ancak bir ahbap olduğunu tasrih etmek lüzumunu hissetti. Kısaca mümaileyhin ancak Üsküdar'a layık olduğunu Mezopotamya'ya çok zararı dokunabileceğini belirtti.

Ermeni katliamlarını durdurmak imkanlarını araştırmış olup bunu Ermeni Patriği de teyid edebilirmiş.

Bunlar onun görüşleri idi. İngiltere ile beraber hareket edilmeli imiş. Lord Palmerston'un portresi duvarda asılı olup, bütün harp boyunca asılı kalmış. Bir gün Sultan olabilirdi. Fakat bu saltanatı arzu ettiği manasına alınmamalı idi. Tabiatın seyri ile bu tahakkuk edebilirdi. Sultan dahi olsa şimdiki görüşleri yine baki kalacakmış. Bunları şefime anlatmamı ve onun da İngiliz Hükümeti'ne iblağ etme-

sini istedi. Bugünkü durum harpten öncekine benzemiyormuş. Siyasetimizin kaprisleri Meşrutiyetten sonra memlekette İngiliz sempatisi olmasına rağmen Türkiye'yi Almanya'nın kolları arasına atmış. Görünüşe göre bugün iki büyük kuvvet olarak birlikte zirveye doğru yükselmekte olan İngiltere ile Amerika kalmış. Görüş birliğimizin ne derece vahdet teşkil ettiğini bilmediğini fakat ihtilaflarımızın istikbalde halledilmesi gerektiğini söyledi. Türkiye Amerikalılara bırakılmamalı, fakat Amerika ile dost olarak muhafaza edilmelidir.

Prens, görüşme esnasında Wilson prensipleri üzerinde de önemle durmuş fakat mandalar hakkında hiçbir görüş izhar etmemiştir. Umumi siyasete dair görüşleri hususunda herhangi bir münakaşaya girişmedim. Ancak Türkiye'nin Almanya'nın kolları arasına düşmesi keyfiyetinin Meşrutiyet sonrası devrinin bir neticesinden ziyade Abdülhamid'in siyasetinin gerçekleşmesi olduğunu söyledim. Prens, "Hayır, Abdülhamid bir tohum ekti fakat bu ancak ormandaki tek bir tohum idi," dedi. Ben de cevaben mümaileyhin tarlaya bir ağaç diktiğini ve zamanla yani Meşrutiyetten sonra bu ağacın büyüyerek bütün tarlayı gölgelendirdiği kanaatinde olduğumu söyledim.

Prens, Krala göndermiş olduğu telgraf dolayısıyla hâdis olan durum hakkında pek o kadar acı bir lisanla konuşmadı. Diğer devlet reislerinden cevap aldığı halde İngiliz Kralından cevap alamadığı için sükût-i hayale uğramış. Bununla beraber her memleketin kendisine göre bir hareket tarzı olduğuna dair verilen izahatı kabul etti. Şu veya bu sebepten dolayı Kral kendisine cevap vermeye imkan bulamamış. Çıkmak üzereyken Prens Lord Palmerston'un resmini göstermek üzere beni başka bir odaya davet etti.

Prens, insanda müsbet bir intiba bırakıyor. Hiç olmazsa samimi bir şekilde konuşuyor. Bir hayli zeki olduğu ve okuduğu anlaşılıyor. Maksadını mükemmelen anlatacak şekilde kolaylıkla Fransızca konuşuyor. Çok çabuk teessüre kapılacak derecede fazla sinirli olduğu aşikâr.

Mr. Ledoulx 9 Ağustos Cumartesi günü için kendisi ile görüşmek tasavvurunda olduğunu bildirdi.

No. 478'e ikinci ek not:

1- Mr. Hohler şu sebeplere binaen Alteslerinin arzusunu yerine getirememiştir:

2- Altesleri antant devletlerinin reislerine yolladığı telgraf ile İzmir meselesinde direkt ve şahsi ilgisini izhar etmiştir. Kendilerinin malûmudur ki işbu devletlerin Hükümetleri İzmir'in işgalini takip eden hadiseleri en ciddi bir şekilde tetkik etmişlerdir.

3- Konferansın son olarak vardığı karar Osmanlı Hükümetini iki bakımdan tatmin etmektedir. Bir sınırlandırma olacağı bunun ülke meselelerinin bilâhare bir hal çaresine bağlanmasına hiçbir engel teşkil etmeyeceği resmen bildirilmiştir.

4- Bu karar, birkaç zamandır dahilde ve hatta İstanbul'da konferansın kesin kararlarına bir mukavemet hazırlamak gayesiyle girişilen ayaklanmayı haklı kılmamaktadır. Bu sebepledir ki İngiltere ve Fransa yüksek komiserleri nizamın muhafazası bakımından mahsus mesuliyetlerini müdrik bulunarak müşterek nota-

dan sonra hükümetin dikkatini bir defa daha dahildeki ayaklanmayı bastırmak lüzumu üzerine çekmek için bir de şifahi müracaatta bulunmuşlardır.

5- Yüksek Komiserler bahsettiğim mesuliyetin Mütareke şartlarındanneşet ettiğini düşünmektedirler. Buna, îfâsı mümkün yegâne yol ile yani, Hükümdarın ve onun Hükümetinin otoritesini destekleyerek tevessül etmeye karar vermişlerdir.

6- Yüksek Komiserler, alteslerinin kendi fikirlerini paylaştığına ve nizama aykırı olan veya sakinlerin hayatını tehlikeye koyacak her hareketin bu memleketin mukadderatı üzerindeki tehlikeli tesirden haberdar olduğuna emindirler. Bu dört veya beş yıl önceki hükümetin deliliği ile temellerine kadar sarsılmış olan bir imparatorluğun tahribinin tamamlanması demek olur.

7- Maalesef kötü kimseler Alteslerinin yüksek ismini basit insanları bu iftiraların Alteslerine ne kadar zarar verdiğini meşru hükümetin otoritesine karışmak istemeyerek ve İmparatorluk ile Hanedan ailesinin her uzvunun menfaatlerine kadar aykırı hareketlere ortak olmayarak bilmektedirler.

8- Cahil halk, Alteslerinin ikametinin merkezden muayyen bir uzaklıkta olması ve hal ve istikbaldeki hareketlerine dair birçok söylentilerin çıkması dolayısıyla daha da kolay bir şekilde aldatılmaktadır.

BELGE 8

İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti Kongresi adına, İtilaf devletleri Yüksek Komiserliği'ne çekilen 20 Mart 1919 tarihli telgraf.

Belge Sıra No. 8
Bak. 5. Cilt, s. 144.

İzmir, 20 Mart 1919

Biz aşağıda imzaları bulunan İzmir, Balıkesir, Manisa, Aydın, Denizli ve Muğla şehirleriyle Aydın vilayeti ve Karasi (Balıkesir) ve Menteşe (Muğla) sancakları dahilinde bulunan bilûmum kazaların belediye reisleri, müftüleri, belediye ve umumi meclis âzâları, her sınıf halk murahhasları, Türk matbuatı ve millî teşekküller mümessilleri 17 Mart 1919 tarihinde halkın iradesi üzerine umumi kongre halinde İzmir'de içtima ederken Harb-i Umumi'nin milliyetler hukukuna dair ihdas ettiği inkılâbı ve bütün milletlerin saadet ve selâmetlerini kâfil olmak üzere büyük devletler tarafından ilan edilen yeni esasları, Osmanlı Hükümeti'nin müşkül vaziyetinden istifadeye çalışan ve bu inkilâba ve prensiplere muhalif ihtirasları olan bazı milletlerin durumunu uzun uzadıya inceledikten sonra Türk milletinin söz birliği ile kabul edilen aşağıdaki dilek ve kararlarını beşeriyetin umumi vicdanına arz ederiz:

1- Türk milleti, galip milletler tarafından şarkta takip olunan siyasetin kendisini imha maksadına matuf olmadığına kanaat getirmek ister, bu hususta kendisini temin edilmesini arzu eder.

2- Şarkta mühim bir eleman olan Türk milletinin maddi ve manevi kalkınması, münhasıran arazi ve millî bütünlüğünün devamına ve 15. asırdan beri Türkiye'nin irfan merkezinin ve tamamiyetinin kaidesini teşkil eden İstanbul'un eskisi gibi Osmanlı payitahtı olarak kalmasına bağlıdır.

3- Aydın vilayeti ile Karasi ve Menteşe sancaklarının, aşağıda imzaları bulunan mümessillerinin Anadolu'nun batı sahilleri hakkındaki kanaati şudur:

Bu bölgede Türkler nüfus itibariyle yüzde seksen emlak ve arazi serveti bakımından yüzde doksanbeş gibi ezici bir ekseriyete malik olduklarına, kendileri yegâne müstahsil oldukları halde diğer unsurlarla ancak bu mahsullerin ithal edilen mallarla mübadelesinde mutavassıtlıktan başka bir şey yapmadıklarını ve Türk unsuru kesafetiyle bu siklet merkezini teşkil ettiğine göre herhangi bir değişiklik millî gayreti felce uğratacak ve Türkleri iktisadi mali ve ticari bakımlardan kat'i bir esarete düşürecektir. Binaenaleyh, yukarıda bahsi geçen belgenin Türklerden alınması, ırklar arasında daimi bir cidale ve memleketin tabiî servetinin ziyanına sebep olacaktır.

4- Büyük devletlerin adaletine güveni olan Türk milleti istikbalini tehdit eden tehlikeler karşısında sükûnetini elden bırakmayarak mevcudiyetini muhafaza kaygusuyla hakkını bilfiil müdafaa mecburiyetine düşmeyeceğini ümit etmektedir.

Türk unsurunun tesbit edilen yukarıdaki nokta-yi nazarını kendisi hakkında mukarrerat ittihazından evvel telgrafla Sulh Konferansı'na bildirme lütfunda bulunmalarını umumi kongre zât-ı asîlânelerinden istirham ve hürmetlerini arzeder.

İmzalar

BELGE 9

Yeni İzmir Valisi İzzet Bey'in İzmir'e gitmeden önce Nnrettin Paşa aleyhinde bnlnndnğunu anlatan vesika.

Belge Sıra No: 9
Bak. 5. Cilt, s. 156.

Dahiliyye Nezaret-i Celilesine

Devletlû Efendim Hazretleri,

Aydın Vali-i sabıkı ve kumandanı Nurettin Paşa'nın velev birkaç gün için olsun vekâleten makam-ı vilayette ve kumandanlıkta kalması bazı mahsusat-ı kaviyeye binaen katiyyen münasip olmadığından ve acizleri ise müttehi-i azimet bulunduğundan vilayet vekâletini defterdara ve kumandanlığı da Harbiye Nâzırı Paşa Hazretlerinin irâe edeceği zata hemen bittevdi İzmir'den müfarekat eylemesi esbabının istikmâli ve dünki zahriye-i âlileri üzerine Kemal Bey'in kumandanlığa tayini için Harbiye Nâzırı'na dün akşam tezkere yazılmış olduğundan mümaileyhin tayinine ait muamelenin de tesri-i muktezâsı menut-ı inâyetaliye-i nazâretpenâhileridir.

Emir ve Ferman... ilâh

Ahmet İzzet
17 Mart 1335

NOTLAR

BÖLÜM 1

1- Kurşuna dizmek isteyecek kadar mağrur generali hiddetlendiren ve fakat araya giren dostların teşebbüsleri ile güç kurtarılan rahmetli Süleyman Nazif'in, "Kara Gün"yazısı aynen aşağıya alınmıştır:

Fransız generalinin şehrimize gelişi münasebetiyle birtakım vatandaşlarımız tarafından icra olunan nümayiş, Türkün ve İslamın kalbinde müebbeden kanayacak bir ceriha açtı. Aradan asırlar geçse ve bugünkü hüzün ve idbârımız şu sevk-i ikbâle münkalip olsa, yine bu acıyı hissedecek ve bu hüzün ve teessürü evlat ve ahfadımıza nesilden nesile ağlayacak bir miras terk edeceğiz.

Almanya orduları 1871 senesinde Paris'e dahil olarak büyük Napolyon'un neşide-i mütehaccire-i muzafferiyatı olan 'tak-ı zafer' altından geçerken bile, Fransızlar bizim kadar hakaret görmemiştir ve bizim dün sabah saat dokuzdan on bire kadar hissettiğimiz yeis ve azabı duymamıştır. Çünkü yalnız Hıristiyanları değil, yahudi Fransızlarla Cezayirli Müslümanlar o matem-i millî karşısında aynı telekküf ve hicap ile ağlamış ve kızarmışlardı.

Bizse mevcudiyet-i millîye ve lisaniyetlerini bizim ulüvvü cenabımıza medyun olan bir kısım halkın hayü huyi şamatatıyla matem-i muazzezimize en acı hakaretlerin birer tokat şeklinde atıldığını gördük. Müstahak olmasa idik bu felâkete dûçâr olmazdık. Her kavmin sahayif-i hayatında birçok ikbal ve idbar sahifeleri vardır. Fransa Kralı Birinci François'yı, Şarlken'in mahpesinden kurtarmış ve koca Viyana şehrini kerrat ile sarmış ve ümmetin defter-i mukadderatında böyle bir satır-ı elim de mestur imiş. Her hal mütehavvildir.

2- Yaver Cevat Abbas Gürer, *Atatürk,* s. 166.

3- Bu sözler Atatürk'ün o tarihteki ifade ve beyan tarzıdır. Bir kelimesine dahi dokunmaya kıyamadım. Beyanatını çıkardığı *Hâkimiyet-i Milliye* ve *Milliyet* gazeteleri için eski emir subayı ve Siirt Mebusu rahmetli dostum Mahmut Soydan ile yazar Bay Falih Rıfkı Atay'a dikte ederdi. Ben de kendilerini ziyaretim sırasında tesadüf olarak dinlerdim.

4- Parti namına son olarak verilen önergenin sureti:

Partimiz namına serdolunan beyanat maksadımızı kabineye iblâğ eylemiş olduğundan beyan-ı itimatla ruznameyi müzakerata geçilmesini teklif ederiz... 18 Kasım 1918.

5- General Naci Aldeniz. O zaman Vahdeddin'in başyaveriydi.

6- "Büyük Gazinin Hatıratından Sayfalar", *Milliyet* gazetesi.

7- Ayân zabıtlarından

8- Divaniye mebusunun takriri, Bak.: Belge sıra No: 1'dedir. Beşinci şubedeki soruşturmalar yayınlanmıştır. Vakit Matbaası da kitap halinde basmıştır. O zamana ait vakaları daha derinden incelemek isteyenler için bu kitapta bilgi vardır.

9- Ali Fuat Bey'in hatıratından.

10- Meclis zabıtlarından.

11- Bu konuşmayı eski şeyhislam Musa Kâzım Efendi kabine arkadaşı Posta ve Telgraf Nâzırı Haşim Bey'e (Haşim Sanver) anlatmış ayrıca Sadrazam Talât Paşa'ya da haber verilmiştir. Bu belge sayın Haşim Sanver'in bana yazdığı mektuptan özetlenerek buraya alınmıştır.

BÖLÜM 2

1- "Büyük Gazi'nin Hatıratından Sayfalar", *Milliyet* gazetesi.

2- Ali Fuat Bey'in hatıratından

3- Bâbıâlî hariciye kalem-i mahsusunda General Allenby'nin metalibatına ait mevaddan.

4- Siyasi mümessil Kanelopulos, Ermenilerle olduğu gibi Musevilerle de siyasi bir birlik yaratmak istedi. Hatta bu maksatla Rum Patriğini birkaç defa hahamhaneyi ziyarete gönderdi. Fakat bir başarı elde edemedi. (*Pontus Meselesi*, s.37)

5- Meclis zabıtlarından hülasa edilerek alınmıştır.

6- 1913 - 1914 mebus seçiminde Bursa'da çalıştım. İzmir ve çevresindeki seçimin sonlarına yetiştim. Bizimkilerin Rumlarla bir seçim anlaşması yaptıklarını öğrendim. Anlaşma her iki tarafın arzusuna göre muntazam yürüyordu. Yalnız Emanuelidis'in şahsı üzerine anlaşmazlık vardı. İzmir'in meşhur metropoliti Hrisostomos, Emanuelidis'in yerine diğer bir Rum'un aday gösterilmesini istiyordu.

Metropolit'in bu hareketi İttihatçılar arasında Emanuelidis'in itibarını artırmıştı. Sanılıyordu ki; Emanuelidis diğerlerinden daha hâlis bir Osmanlıdır. Kendisi Meşrutiyet ilanından sonra Cemiyet'le beraber çalışmıştır. Slav tehlikesine karşı Türkiye ile Yunanistan'ın dost ve birlik olmasını isterdi. Her iki memleketin bu politikadan iyilik göreceğini umardı. İhtimal ki, bu siyasi görüşün altında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne sokulmak suretiyle –her zaman için– mebusluğunu garanti etmek fikri de gizlenmiş bulunuyordu.

Metropolit'in temsil ettiği şoven Rum muhiti, Türklere temayülünden dolayı Emanuelidis'i tutmuyorlardı. Bunlar, ne pahasına olursa olsun Türklük aleyhinde birleşmiş mutaassıplardı.

Emanuelidis, hemen her gün Aydın seçim bölgesinden gelen haberleri öğrenmek için İzmir İttihat ve Terakki merkezindeki büroma uğrardı. Kendisini burada tanıdım. Kayseriliydi, ana dili olan Türkçeyi İç Anadolu şivesiyle konuşurdu.

Mebusan Meclisi'nde, Rumların tehciri münasebetiyle Talât Paşa'ya

çatmıştı. Mütareke olur olmaz Rum mebuslarının lideri sıfatını takınarak açıktan muhalefet mevkiine geçti. Aydın'ın Osmanlı mebusu, Türkiye'de son zamanlara kadar açık, kapalı Yunanlılık hesabına çalıştıktan sonra Yunanistan'a giderek gerçek hüviyetini aldı, orada vekil aldı.

Metropolit Hrisostomos ile ilk defa, İzmir seçimlerinin son günü belediyede karşı karşıya geldim. Zeki papaz arada anlaşmazlık yokmuş gibi davrandı. Bursa'dan geldiğimi öğrenince 'Tirilyeli' olduğunu söyleyerek hemşehrilik, dostluk tezahüründe bulundu. Herkesin gözü önünde mührünü çıkardı, bana verdi. O zaman ruhanîler de seçim kurallarında tabiî üye olarak bulunurlardı. Kendisine vekalet etmemi rica eyledi. Arkadaşlar latife ederek yeni görevimi tebrik ettiler. "Mühür kimde ise Süleyman odur" sözü gerçekse, bir an için arkadaşlarımın hakkı vardı.

Biz biliyorduk, Balkan Savaşı'ndan sonra Yunanlılık, Helenizm propagandası ve faaliyeti daha metodlu, daha hızlı bir surette Anadolu'da kendini gösterecekti. İzmir, bu bakımdan onlar için en önemli bir merkezdi. Hrisostomos bu davanın tecrübeli, cesaretli bir takipçisi olarak buraya gönderilmişti. Şahsi dostluğun, hissi hemşerilik muhabbetinin millî işlerde yeri olamazdı. O aldığı direktifi ruhunda beslediği idealini gerçekleştirmeye çalışacaktı. Ben de millî yolumda yürüyecektim. Elbette karşı karşıya gelecektik. Nitekim öyle oldu. Bunun belli safhalarını ileride görecek, sırası gelince okuyacaksınız.

7- 'Mavri-Mira heyeti' ve çalışmaları hakkında 'Gayet Gizlidir' işaretli Harbiye Nezareti'nin bir yayını orduya ve ordu tarafından, 11.8.1919 tarihinde bazı vilayet valilerine gönderilmişti.

Suretini okuyucularıma olduğu gibi sunuyorum:

Madde 1- Rum Patrikhanesi'nde kurulan Mavri-Mira Heyeti Reisi Patrik Vekili Dretehos, âzâları Atinegora, İnoz Metropoliti Katehakis, Katelopos, Dipasimas, Ayinpa, Polimitis, Siyari.

Bu heyet doğrudan doğruya Venizelos'la muhabere eder, çok parası vardır.

Vazifesi çeteler teşkil ve idaresi mitingler tertip eylemek ve propaganda yapmaktır. Bugün Anadolu'da ve Trakya'da bulunan çeteler bu heyetin emrindedir.

2- Yunan Kızılhaçı Mavri-Mira Heyeti'ne bağlıdır. Miralay Antiyas'ın emrindedir. Çete teşkilâtını ve ihtilal tertibatını hazırlamaya memurdur.

3- Resmî Göçmenler Komisyonu yine Mavri-Mira emrindedir.

4- İstanbul Patrikhanesi'nde ve Yunan Konsolosluğu'nda silah ve cephane depo edilmiştir. Umum kiliselerde üniforma vardır. Bu silah ve cephaneyi *Kılkış* zırhlısı getirmektedir.

5- Ermeni Patriği Zaven Efendi, Mavri-Mira Cemiyeti'nce satın alınmıştır.

6- İstanbul'da toplanan Rum göçmenleri, yerleştirilmek için Trakya'ya gönderilmektedir.

7- Mavri-Mira, Rumlardan izci teşkilâtı yapmıştır. Bu teşkilât, şimdilik İstanbul, Bursa, Bandırma, Kırklareli, Tekirdağ ve çevresine inhisar etmektedir. İzciler mahalle itibariyle takımlara, kilise itibariyle bölük ve taburlara, metropolitha-

ne itibariyle de alaylara taksim edilmiştir. İzciler meyanında yirmi beş yaşını geçmiş adamlar da vardır. Osmanlı ordusunda hizmet etmiş –yedek subaylar– alınmaktadır. Aralık ayında tekmil izciler talimli olmaya mecburdur.

8- Taşralarda silah, cephane ve teçhizat mahdut miktarda bulundurulmaktadır. Fakat mühim miktarda silah ve cephane, harp gemileri içindedir. Harp gemileri içindeki silahların gerektiği zaman dağıtım yerleri: Gelibolu, Tekirdağı, Bandırma, Gemlik, Karadeniz Ereğlisi, Samsun'dur. Müsait bir hal zuhurunda bu limanlara birer yelkenli Yunan gemisi istasyon haline konarak o mahallin silah ve cephanesi yelkenlinin ambarında yüklü ve emre amade bulunacaktır. Şu suretle bir galeyan ve isyan halinde bir olup bitti yapılırsa Yunan Hükümeti'nin bu işte ilgisi olmadığını göstermek istiyorlar. Silah ve cephane yüklü torpidolar sıkça bu limanları ziyaret ediyorlar ve bir limanda üç günden fazla kalmamaktadırlar.

9) Ermeni hazırlığı da Rum hazırlığının aynıdır. Onların siyasi emelleri Doğu illeridir. Yalnız buralardaki emelleri tahakkuk etmezse İzmir ve civarını işgal altına alarak gelecekteki siyasetlerini temine çalışacaklardır.

(Gazi Mustafa Kemal Paşa büyük nutkunda bu heyetten bahsetmiştir. Nutuk, Cilt 2, Vesika 1.)

8- Albay Katehakis'in bu yoldaki çalışmalarına dair *Neologos* gazetesinin 4 Aralık 1920 tarihli nüshasında malûmat vardır.
(*Pontus Meselesi*, s. 38-39)

BÖLÜM 3

1- Bu mektubun diğer bir özelliği de göze çrapmaktadır. Hristostomos'un mektubunun başında çift kartal ve taç ile Bizans arması vardır.

2- Hrisantos, Anadolu'da Millî Mücadele'nin zaferinden sonra Yunanistan'a kaçmıştır. Orada sırasıyla Atina Başpiskoposu ve Yunanistan kiliselerinin başı olmuştur. 1936 yılında yayınlanan *Büyük Trabzon Kilisesi Tarihi*'nin yazarıdır.

3- Dimitri Kitsikis, *Yunan Propagandası*, s. 337, Meydan Neşriyatı.

4- *İkdam* Gazetesi, 17 Mart 1919, No: 7938.

5- Armstrong eserinin tercümesi, *Türkiye Nasıl Doğdu*'dan.

6- Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin beyanatı: "Kat'i bir sulhün arifesinde Ermeni milleti benim Paris'de bulunmaklığımı muhtelif nokta-yi nazardan faideli addetmiştir, orada sulh konferansı nezdine memur Ermeni heyet-i murahhasası ile teşrik-i mesai edeceğim." 23 Şubat 1919, Marsilya.

7- 3. Cilt, s. 143-144'de bilgi vardır.

8- Ayastafanos Muahedesi: Madde 16 – Ermenistan'da Rusya askerinin istilası altında bulunup devlet-i aliyyeye iadesi lâzım gelen mahallelerin tahliyesi oralarca devleteynin münasebet-i hasenesine muzir karışıklıklara mahal verebileceğinden devlet-i aliyyeye Ermenilerin mütemekkin

olduğu eyaletlerde menafi-i mahalliyenin icab ettiği ıslahat ve tensikatı bile ifate-i vakit icra etmekliği ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerni istihsal etmekliği taahhüt eder.

9- Berlin Muahedesi: Madde 61– Bâbıâlî ahâlisi Ermeni bulunan eyalatta ihtiyac-ı mahalliyenin icab ettiği ıslahatı bilâ tehir icra ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeyi taahhüt eder. Ve ara sıra bu bapta ittihaz olunacak tedâbiri devletlere tebliğ edeceğinden düvel-i müşarünileyhim tedabir-i mezkûrenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir.

10- Balkan Savaşı sonlarında Londra'da toplanan barış konferansıdır. 3. cildimizde, s. 176-178'de bilgi vardır.

11- *Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilaliyesi, İlan-ı Meşrutiyet'den Evvel ve Sonra,* s. 61-62.

12- Beynelmilel İçtimaiyat Kongresi ve intibalarımdan...

13- Talât Paşa'nın hatıratından.

14- Balkan Savaşı'ndan sonra doğu vilayetlerinde Ermeni komitelerinin düşüncesi ve durumu hakkında Bitlis Rus Konsolosu'nun İstanbul'daki elçilerine gönderdiği 24 Aralık 1912 tarih ve 63 numaralı umumi raporun son kısımlarının tercümesi belgeler bölümündedir. Görünüz çok enteresandır. Bak. belge sıra No. 2.

15- Birinci ve ikinci cildimizde bu ayaklanmadan ve sonucundan geniş bilgi verilmiştir.

16- *Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekat-ı İhtilaliyesi,* s. 54.

17- *Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekat-ı İhtilaliyesi,* s. 96-97.

18- Hinçak Komitesi'nin beyannamesi, Paris, 1914.

19- Belge sıra No 3'teki vesikayı görünüz.

20- Talât Paşa hatıralarında bundan bahsederken şunları kaydetmektedir:

Vartkes Efendi'ye müteaddit defalar İstanbul'u terketmesini tavsiye ve hatta kendisine nakdi yardım vaadettim. Bundan ailesi dahi haberdardır. Fakat kendisi gitmedi. Sonradan İstanbul'daki komite teşkilâtında olduğu gibi yerini terk edemediği anlaşıldı.

21- Bunlara ait bazı vesikaların fotoğrafları belgeler kısmındadır. Bak. belge sıra No. 4.

22- Vambery, 1832 yılında Macaristan'da bir köyde doğmuş, Budapeşte Üniversitesi Doğu Dilleri Profesörü iken 1913'de ölmüştür.

Fakir bir ailenin çocuğu idi. Hayatını çalışarak kazanmak zorunda idi. Önce bir terziye kısa bir süre çıraklık yaptı. Daha sonra bir hancının oğluna ders vermeye başladı. Geçimini sağlamak için öğretmenlik yaparken tahsiline de devam ediyordu. Lisana pek büyük istidadı vardı. 16 ya-

şına geldiği zaman Macarca, Latince, Fransızca ve Almancayı iyice biliyordu. İngiliz ve İskandinav dillerini, Rusçayı, Sırpça ve diğer Slav dillerini süratle öğrenmekte idi.

20 yaşında İstanbul'da Avrupa dilleri öğretmenliği yaptı. Kısa bir süre sonra Hüseyin Daim Paşa'nın evinde lisan dersleri vermeye başladı. Arkadaşı ve efendisi Molla Ahmet Efendi'nin etkisiyle Osmanlı uyruğu ve memuru oldu, daha sonra Tahran'ı ziyaret etti. Reşit Efendi takma adı ile derviş kıyafetine girdi. Hacılar kafilesi ile Mekke'ye gitti. Birkaç ay için Asya'nın çöllerinde zorlu ve perişan bir seyahat yaptı, hüviyetini gizlemeye muvaffak oldu.

Buhara'dan geçerek Semerkand'a vardı. Emîr kendisinden şüphelendi. Huzurunda yarım saat bulundurdu. Fakat Reşit Efendi (Vambery) uğradığı soruşturma ve imtihandan başarı ile çıktı. Emîr ondan o kadar memnun olmuştu ki kendisine bol bağışlarda bulundu.

Herut'da dervişlerden ayrıldı. Tahran yoluyla 1864'de Erzurum ve Trabzon'dan geçerek tekrar İstanbul'a vardı.

1865 Haziranı'nda Londra'ya gitti. Burada maceraları ve üstün dil bilgisiyle günün adamı oldu. Aynı sene, *Orta Asya'da Seyahat ve Maceralar* adlı kitabını bastırdı. Bu kitapla ilgili olarak şunu da söylemek gerekir ki dervişlerle beraber bulunduğu sırada Vambery ancak bir kaç gizli not alabilmiş, resim yapmaya cesaret edememişti. Vambery'nin hayatından ve kitabından bahsedenler, "Gördüğü sefalet dolu ıstıraplı sahneler aklında o derece yer etmişti ki eserinin sadeliği, bahisleri ele alış şekli, uğradığı her müşkül ve cefaya kahramanca mukavemetine ait ileri sürdüğü delilller insana inanç veriyor," demektedirler. Aynı zamanda Vambery politikacıların ilgisini Orta Asya'daki Rus hareketlerinin üzerinde topladı.

Vambery, Londra'dan Paris'e gitti, oradan Macaristan'a döndü. Budapeşte Üniversitesi'nde Doğu Dilleri Profesörü oldu. Yirmi kadar doğu dil ve diyalekti öğrenmişti. (Ansiklopedilerden özet)

23- *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamid,* s. 227. (Türkçeye çeviren Nusret Kuruoğlu.)

24- Bu görüşü tamamlayarak bir karara varabilmek için okurlarıma üçüncü cildimizdeki 138 numaradan 144 numaraya kadar bu konuya ait sahifeleri gözden geçirmelerini hatırlatmak isterim.

25- Prof. Avram Galanti'nin, *Türkler ve Yahudiler - Tarihi, Siyasi Tetkik*, adlı kitabı İstanbul'da 1947 tarihinde basılmıştır.

26- Masonların gizli bir raporundan, *Tarih Sesi* dergisi,. s. 51-53.

BÖLÜM 4

1- *Troşak*, Sayı 4, 20 Nisan 1914, s. 262. (*Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilaliyesi*, s. 32'den naklen)

2- *Troşak*, Sayı 12, 1914 Eylül-Aralık, s. 242. (*Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilaliyesi*, s. 32'den naklen)

3- Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, s. 52.

4- *Türkiye Nasıl Doğdu?*, Armstrong'un eserinin tercümesinden.

5- *Mütareke Acıları*, s. 81.

6- *Türkiye Nasıl Doğdu?*, Armstrong'un eserinin tercümesinden.

7- Vükelâ heyetinin 27 Şubat 1919 tarihli mazbatasından.

8- *Takvim-i Vekayi*, No. 3488.

9- Damad Ferit Paşa Kabinesi:

Sadrazam ve Hariciye Nâzırı	: Damad Ferit Paşa
Şehİslam	: Mustafa Sabri Efendi
Harbiye Nâzırı	: Vekil, Avni Paşa
Bahriye Nâzırı	: Müşir Şakir Paşa
Şura-yı Devlet Reisi	: Ayân'dan Seyit Abdülkadir Efendi
Dahiliye Nâzırı	: Konya Valisi Cemal Bey
Nafıa Nâzırı	: Avni Paşa 1. Kolordu Ahz-ı asker Reisi
Maliye Nâzırı	: Tevfik Bey, Dîvân-ı Muhasebat Reisi
Adliye Nâzırı	: İsmail Sıtkı Bey, avukat
Ticaret ve Ziraat Nâzırı	: Ethem Bey, eski Mısır Valisi
Maarif Nâzırı	: Hoca Vasfi Efendi, Şûra-yı Evkaf Reisi
Posta ve Telgraf Nâzırı	: Mehmet Ali bey

Sonradan Harbiye Nezareti'ne Ahmet Abuk Paşa, Bahriye Nâzırı Şakir Paşa'nın çekilmesiyle yerine damadı Avni Paşa getirildi.

10- Beni ele geçiremediler. Sebebi ilerideki sayfalarda okunacaktır. Kâtib-i mesullerin yakalanmaları için emir verildiği zaman Antalya'da çirkin bir hadise olmuştu. Buranın tanınmış yerli İttihatçılarından Emin Bey ile Giritli Zeki Bey'in İstanbul Dîvân-ı Harbine gönderilmelerine teşebbüs edildi. Hükümet bu işe İtalyan işgal kuvvetleri kumandanını karıştırdı. Bunlar zorla evlerinden alınmak istenildi. Kanuna uymanayn bu teşebbüsü sanıklar silahla karşılayacaklarını söyledikleri için kendileri aldatılmak yoluna sapıldı.

Emin Bey'in 57. Tümen Kumandanı Albay Şefik Bey'e (Şefik Aker) itimadı vardı. Mutasarrıf vekili bunu istismar etti. Hükümette kumandanın kendileriyle görüşmek istediğini bir polisle söyletti. Zavallı adam evinden çıkınca yakalandı. Arkadaşı Giritli Zeki Bey de buna benzer bir

hile ile ele geçirildi. Her ikisi de İtalyanlara teslim edildi. İstanbul Dîvân-ı Harbi'ne götürülmek için bir İtalyan harp gemisinde tevkif olundular. Gemi yolda iken Yunanlıların İzmir'i işgalleri vukua geldi. İtalyanlar İzmir meselesinde rakipleri Yunanlılara siyaset alanında mağlup olmuşlardı. Bundan dolayı kapıldıkları hiddetle ellerindeki tutukluları İstanbul'a götürmekten vazgeçtiler. Bir daha Antalya'ya ayak basmamak şartıyla İzmir'de bıraktılar.

Küçük gibi görünen bu vak'a fertlerin hukukuyla devletin hükümranlık hakkının nasıl ayaklar altına alındığını gösteren bir ibret levhası idi. İtalyanlar Antalya'da nüfuzlarına karşı koyabilecek kimseleri ortadan kaldırmak, engelleri yıkmak için çalışıyorlardı. Osmanlı Hükümeti de diğer yoldan memleket evlatları aleyhine –siyasi hasım diye– istilacılarla birleşmişti. Bununla beraber İtalyanların Antalya'ya silahla asker çıkarmalarını, memleketimizde yerleşmelerini Damat Ferit Hükümeti'nin nasıl karşıladığını aşağıdaki telgraf göstermektedir. Bu vesile ile okurlarıma sunuyorum:

Antalya Mutasarrıflığı'na

Zeyil: 29 Mart 35

Asker ihracı, işgal mahiyetini haiz olmayıp emrü inzibatın temininde hükümet-i mahalliyeye muavenet! maksadına müsteniden olacağı beyanıyla haysiyet-i hükümeti ihlal edecek harekâttan tevakki etmeleri emrinin verilmesi için İtalya ordularının Rodos'taki Başkumandanlığı'na Dersaadet'de (İstanbul'da) İtalya Fevkalâde Komiseri tarafından tebligat ifâ kılındığı şifahen Mütareke Komisyonu Riyaseti'nden bildirilmiştir. Bu ve buna mümasil ahvalde zamanın nezaketi nazarı dikkate alınarak suitefehhümlere meydan verecek tarzda idare-i umur edilmekle beraber kendileriyle temas edilip iyice anlaşmak suretiyle hüsn-i netayiç istihsalinin de ihmal edilmemesi lâzım gelir.

31 Mart 35
Nâzır Cemal

11- Yazmıştım, İzzet Bey kabinede Nâzırdır. Sonraları İzmir'in meşhur valisidir.

12- Cemil Molla, kabinede Şûra-yı Devlet (Danıştay) reisidir. 'Üryan'ın çıplak anlamında olduğunu hatırlatmak isterim.

13- Hoca Asım Efendi, Damad Ferit Paşa'nın peşinde koşan fikir ortaklarından, bu suretle şahsına ikbal sağlamak isteyenlerden biriydi. Ahmet Rıza Bey, Ayân arşivindeki eski kabine üyelerine ait sorgu dosyalarının Dîvân-ı Harbe verilmesini Kanun-ı Esâsî'ye aykırı olduğu için reddediyordu; bundan dolayı Ayân Reisliği'nden uzaklaştırılmıştı.

Hoca, bunu yapacağını Damad Paşa'ya vaat ettiği için onun yerine Ayân Reisliği'ne getirilmişti. Bu meseleyi sayın bir hukukçuya bir görüş-

me sırasında anlatmıştım. Muhatabım beni dinledikten sonra başını salladı, gülümsedi. Galiba yakın bir geçmişi hatırlamıştı, "Elveled ü sırr-ı ebî" dedi. Bu meşhur Arapça sözü tekrarlamakla neyi ve kimi kastetti sormadım, fazla derinleştirmek istemedim. Yalnız içimden, "İyilikler de kötülükler de unutulmuyor," dedim.

14- Burada okurlarıma önemli iki vesika takdim edeceğim. Bunlardan birincisi İstanbul'da Amiral Nebb'den İngiliz Hariciye Nâzırı Lord Gurzon'a gönderilen mektuptur.

Diğer birisi de İngiliz Yüksek Komiserliği'nde görevli Mr. Rayn'in ve Fransız Yüksek Komiserliği'nde Ledoulx'un raporlarıdır. Bunlar okunduğu zaman, İtilâf Devletleri'nin, Osmanlı Hükümeti'ni nasıl idare etmek istedikleri ve Veliaht (soraları Halife) Mecid Efendi'nin görüşleri ve Millî Mücadele aleyhindeki düşünceleri anlaşılacağı gibi bundan sonra ele alacağım bahislerin mütalâa ve muhakemesine yardım edecektir.

Vesikalar, belgeler bölümünde 7 numaradadır.

BÖLÜM 5

1- Ali Fuat Türkgeldi'nin hatıra notlarından

2- Sadeleştirilmiş tekrarıdır: Sıkıyönetim tarafından ölüme mahkûm edilen Kemal'in muhakemesi hak ve adalete uygun yapılmış olduğu takdirde hakkında çıkan idam hükmünün kağıt içinde yazılı fetva ve nukul-ı şeriyeye uygun olduğu izaha, anlatmaya değmez.

3- Mektubun fotoğrafı o tarihteki *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde çıkmıştır.

4- Küçük Talât Bey, Halil Paşa ile birlikte firar etmiş. Kafkasya'ya gitmiştir. Orada Enver Paşa ve Dr. Nazım Bey'le buluşmuş Millî Mücadele sırasında memlekete dönmüştür.

5- Malta menfilerinin bir kısmı şüphesiz Damad Ferit'in ricası ile tevkif olunmuşlardı. (*Türkiye Nasıl Doğdu*, s. 86.)

Müşir İzzet Paşa da hatıratında şöyle demektedir:

İngiltere Hükümeti'nin parlamentodaki resmî ifşaatından hükümet-i Osmaniye'nin teklif ve ricası üzerine bu muameleye –alıp götürmeye– tevessül edildiği anlaşılmıştır. Bu vak'anın ve muamelenin istiklal-i devleti payimal ettiğini (ayak altına aldığı) ve behemehal menfilerin iadesi için teşebbüsatta bulunulmasını teklif ettik. Mümkün olmaz denildi. Hiç olmazsa protesto edilsin dedik. Sadrazam Paşa -Damad Ferit- başını sallamakla iktifa etti.

5- *Türkiye Nasıl Doğdu*, s. 83-84.

6- Zabıtların aynen sureti:

Reis duruşma başlayınca İstanbul Muhafızı'nın aşağıdaki tezkeresini okuttu: Bera-yı muhakeme mah-ı halin 28. Çarşamba günü saat 2.30'da mahkeme-i ali-

yelerine celbedilen zevatın yevm-i mezkûrda İngiliz kumandanlığı tarafından gönderilen bir binbaşıya teslim edilmiş olduklarından iktizası mütevakkıfı rey'i âlî-i riyaset penahileridir efendim hazretleri.

29 Mayıs 1335 (1919)
İstanbul Muhafızı
Mirliva Sait

7- Mahkemenin tezkere sureti:

Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Dîvân-ı Harb-i Örfî
Adet 1162

Devletlü Efendim Hazretleri

5 temmuz 335 tarihli ve 660 numaralı tezkire-i devletleri cevabıdır:

25 Haziran 335 tarihli tezkere-i acizide mufassalan arz ve beyan olunduğuna göre Kiremitçiyan Efendi mukteziyet-i kanuniyeye tevfikan tevkif edilmiş olduğundan eğer hükümet-i seniyyece İngiltere mümessil-i siyasiliğinin iltimas-ı katisi terviç buyurulmak mecburiyeti görülüyorsa Harbiye Nâzırı Paşa Hazretleri'yle bilistişâre mevkuf-ı mumaileyhin idareten tahliye edilebileceği maruzdur ol babda...

(*Son Posta* gazetesi, 29.6.335 – 1919)

BÖLÜM 6

1- Biz bu orijinal nazariyeyi işlerine geldiği için Rum papaslarından işitirdik.

2- Hürriyet ve İtilâf Partisi İzmir Şubesi İdare Heyeti:

Avukat ve Aydın eski Mebusu İsmail Sıtkı Bey
Avukat Sadık Bey
Avukat Demosten Efendi
Avukat Avnadiyos Efendi
Avukat Islâhat gazetesi sahibi Emin Süreyya Bey
Avukat Amato Efendi
Avukat Kostaki Kolvo Efendi
Tavaslızâde Osman Bey
Eski mektupçu Ahmet Şükrü Bey
Salepçizâde Refik bey
Tüccardan Franko Efendi

(Partinin İzmir gazetelerine verdiği bildiriden)

3- Teceddüt Fırkası İzmir Şubesi İdare Heyeti azaları:

İzmir Mebusu Rahmi Bey
Tüccarden Giritli Raşit Bey
Eski Foça Müftüsü Vilayet Encümen Âzâsından Sırrı Efendi
Eczacıbaşı Ferit Bey

4- Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin İzmir'deki çalışmaları hakkında bir fikir edinilmesi için aşağıdaki bilgiyi veriyorum:

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti harp münasebetiyle gayretini arttırmıştı. Fukara için aş evleri açıldı. İzmir'de hergün ortalama 10.000 fakire ekmek, yemek vermek imkânını buldu. Bir zamanlar bu miktar günde 30.000'i aştı. Sabahları etli çorba, öğle ve akşam sebze veriliyordu. Mukabilinde yalnız 20 para alınıyordu. Ekmek, haftada bir defa verilen hoşaf bedava idi. Öksüzler Yurdu'nda 500 çocuğun maddi ve manevi ihtiyaçları karşılanıyordu.

Orduya yardım şubesinin idaresinde iş evleri açılmıştı. El tezgahlarında asker aileleri çalıştırılıyor, dokudukları mallar orduya gönderiliyordu. İki ay içinde İzmir'den 300.000 parça kışlık hediye toplanmıştı. Cemiyetin ayrıca memleket sporuna geniş yardımı vardı.

Kadın - erkek İzmirliler sosyal işlere yardımı severler, bizzat hayır müesseselerinde çalışmaktan zevk alırlar. Bu itibarla cemiyet bütün işlerinde memleketin necip duygusuna dayanıyor, kuvvetini buradan alıyordu.

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, harbin son senesinde halk arasında başlayan tifüs ve diğer bulaşıcı hastalıklarla mücadele eden Kızılay şubesinin takdire değer çalışmalarına yardımları ile destek oldu. Şehir içinde günde 25 kadar tifüs vakası oluyordu. İki hafta içinde tehlike önlendi. Sirayet vasıtasını ortadan kaldırmak için 5 umumi hamam açıldı. İki hamamlı tren, şimendifer hattı üzerinde dolaştırıldı. Altı ay içinde 457.370 kişi temizlendi. Alsancak'da açılan tifüs karantina istasyonunda 3 ay zarfında 3500 kişi tecrit edilerek aş evlerinden beslendi.

Hilâl semtinde umumi çamaşırhane açıldı. Burada yine üç buçuk ayda 11.024 kadın işçi tarafından 263.778 parça fukara çamaşırı bedava yıkandı. Söylemeyim, Müdafaa-i Milliye'nin başında Müftü Ahmet Cevheri Hoca bulunuyordu; Bütün bu söylediğim sosyal hizmetlerde birinci derecede Ferit Eczacıbaşı'nın tükenmek bilmez gayreti görülüyordu.

5- Karar defteri, no. 38

6- Millî Kütüphane'nin kurucuları 14 kişidir. Bunlardan yalnız ikisi sağdır: Celâl Bayar, Süleyman Ferit Eczacıbaşı [Y.N.: C. Bayar 22 Ağustos 1986'da, S. F. Eczacıbaşı 18 Nisan 1973'te vefat etti]. S. Ferit Eczacıbaşı bugün [1967] dahi bu irfan kurulunu, büyük feragat ve dikkatle idare etmektedir. Allahın rahmetine kavuşan arkadaşlarımız şunlardır:

Abidin Bey, Salih Akalan, Hamdi Aksoy (Osmanzâde), Şükrü Cevahirci, Faik Ener, Mahmut tahir, Maksutzâde Ethem, Küçük Talât Muşkara, Salâhattin Sahip, Celâl Saygun, Sezai Söker, Süleyman Tuser.

BÖLÜM 7

1- Efes Metropoliti hülyalarının gerçekleşmesi peşinde devamlı surette koşacaktır. Yunanlılar Sakarya savaşının arifesinde (1921) Ankara üzerine yürümek için Kütahya'da 'Harp Meclisi' kurmuşlardı. Küçük Asya Ordusu Komutanı General Papulas'ın hatıratındaki yazılarına göre, kumandanlık bunun taraflısı değlidi. Esaslı ilerleme arzusu Yunan Hükümeti'nden geliyordu.

Kütahya'da 'Harp Meclisi' toplandığı sırada Kral Konstantin burada bulunuyordu. Bizim Efes metropoliti de onun yanında idi. Kral, "Hazret! Son mesut olaylar kiliseyi ve onun, ordumuzun zaferleri sayesinde hissolunacak derecede artan 'tevabiini', yeni sadık evlatlarını düşünmemize müsaade etmedi. fakat şimdi emrinize amadeyim," dedi.

Metropolit hemen Kralın sözünü kesti, "Majeste! Ordumuz görevini tamamlamadıkça kilise, özellikle şu saatte veya başka zaman, bahtsız evlatlarının kurtarılmak üzere bulunmasından şikayet etmekle nankörlük etmiş olurdu," cevabını verdi ve Ankara seferine karar verilip verilmediğini anlamak için sözlerine şu soruyu ekledi:

Yoksa Majeste ankara seferine karar vermediniz mi?

Kral böyle bir karara karışmak istemiyordu, hiddetlendi. (General Papulas'ın Hatıratı, (tercüme) s. 8.)

Bizim metropolit Yunanlıların Kütahya'ya Eskişehir'e kadar gelişlerini öteden beri beslediği emeli için yeter bulmuyordu. İşte bu adamla biz Osmanlılık politikası namına müşterek vatan fikri ile millî meselelerde işbirliği yapacaktık!

2- Enver Paşa'nın bu işi tahkike memur ettiği Teşkilât-ı Mahsusa'dan Eşref Kuşçubaşı'nın kendisine sunduğu rapordan.

3- Lozan Sulh Konferansı'nın birinci devresinde Muhtar Bey'le Lozan'da buluştuk. Ben Ankara'dan iktisat müşaviri olarak gelmiştim. O da bayındırlık, şimendifer ve yabancı imtiyaz işleri müşaviri olarak İstanbul'dan gelip konferansa katılmıştı. Bir toplantı sırasında dostça yanıma geldi. Yukarıda anlattığım olaya işaret ederek, "O işleri sizin iyi niyetle yaptığınıza inanıyorum. Aramızda bir mesele yoktur," dedi. Ben de şahsından şüphem olmadığını temin ettim, barışmıştık. Allah rahmet eylesin...

4- Talât Bey, İzmir Lisesi'nde edebiyat öğretmeni idi. Gazetede yazı yazardı. Millî Mücadele'den sonra Çankırı'dan B. M. Meclisi'ne milletvekili seçilmiştir.

5- Sonraları eski Adliye Vekili Mahmut Esat Bey'in kayınbabası olan Dr. Hüsnü Bey'dir.

BÖLÜM 8

1- Süleyman Askerî, bilgisi, cesaret ve enerjisi ile tanınmıştı. Geçici Batı Trakya Cumhuriyeti başkanlığında bulunmuş, Birinci Cihan Savaşı'nda Bağdat'da teşkil ettiği kuvvetlere kumanda ederken yaralanarak şehit olmuştu. 4. cildimizde bilgi verilmiştir (s. 158, 162, 246).

2- Eşref Kuşçubaşı, *1913'de Garbî Trakya'da İlk Türk Cumhuriyeti*, s. 146 [özel dosya, Celâl Bayar arşivi].

Teşkilât-ı Mahsûsa:

"Batı Trakya Hükümeti'ne Son Verildikten Sonra Yeniden İkinci Defa Kurulan ve Enver'in emrinde Bulunan Meşhur Teşkilât-ı Mahsûsa" başlığı altında, Eşref Kuşçubaşı'nın bana gönderdiği dosyada, tarih bakımından bilinmesini gerekli bulduğum aşağıdaki yazılarına rastladım. Okurlarıma sunuyorum:

Gelelim Yeni Teşkilât-ı Mahsûsa'mıza. Enver'in emrinde bir kurul ve Süleyman Askerî Reis, ordudan subaylar, hükümet ricalinden yetkili bazı kişiler (ikinci derecede), yabancı Müslüman memleketlerden Hilâfet'e bağlı zevattan tanınmış ülema, tanınmış siyasi, milliyetçi ve memleketin kurtulması uğrunda çalışan kimselerle memleketleri için de hidematiyle kendini göstermiş, teferrüt etmiş olanlardan kurulu.

1- Eşref: Umumi Müfettiş ve Ceziretü'l - Arap, Necit, hata çöl ve icabında bütün bölge ve şubeler Eşref'in teftişinde.

2- Sami: Türkistan ve Büyük Asya'nın kuzey ve doğu kısımları.

3- Mısır'a: Abdülaziz Çaviş, Sait ve Ferit Beyler ve arkadaşları.

4- Tunus: Şeyh Salih eş-şerif ve Ali Başhampa ve Cemagi.

5- Hindistan: Mehmet Ali Şevket Ali ve arkadaşları. Hatta, Mecusîlerden Doktor Hardiyal ve arkadaşları ve ülemadan Şeyh Mevlana Mahmut Hüseyin, müderris Hüseyin, doktor Nasır, diğer bir zat (sağdır, isim verilemez.)

6- Cezayir'den bazı Abdülkadir oğulları ve milliyetçiler.

7- Afrika sahrası: Şeyh Sûnusîler emrinde.

Bazı, İslam âleminden tanınmış birçok kudretli zevat bu Teşkilât-ı Mahsûsa'da şube şube çalışmadalar ve hatta o kadar süratle ilerlemiş ve millî, dini hadiselerle mücehhez olmuşlardı ki, işte numunesi olan Mısır'ın, Libya'nın, Tunus'un Hindistan'da Pakistan'ın ve Hinduların, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ve hem pek az bir müddet içinde de olsa; büyük bir teşkilâta (bu Müslüman milletler) sahip olmuşlardı. Maalesef pek az bir müddet sonra bu Teşkilât-ı Mahsûsa Birinci Dünya Savaşı'nın gelmesiyle her taraftan rabıtanın kesilmesiyle ancak dahildeki faaliyetiyle kalmış ve diyebilirim ki, birinci savaşın son günlerinde adeta felce uğramıştı. Yine böyle iken hariçte vazife görürken sıkışmış kalmış olan birkaç kişinin ve Trablusgarp'a bazı vasıtalarla ve hatta harp içinde deniz altılar nakliyatıyla Afrika'da bulunan ve Türklerden bazı subay ailesini maaşlarını vermekten ve esir veya milliyetçi olarak Türkiye'de bulunan Hint ve sair Müslüman askerlerinin Türkiye'de bulundukları müddetçe ve diyebilirim mütareke senesinin kabineleri zamanına kadar iaşe memurluğu şeklinde ve mefluç bulunmaktaydı.

3- Teşkilât-ı Mahsûsa Reisi Eşref Kuşçubaşı'nın, *Tarihe Benden Haberler* adı ile hazırlanmış hatıralarından Birinci Dünya Harbi içindeki İzmir hadiselerini ilgilendiren bölümlerden pasajlar, anlatan Eşref Kuşçubaşı, yazan Cemal Kutay.

Not: Bunların basıldığını bilmiyorum. Yazıların bir kopyasını Cemal Kutay verdi, Kuşçubaşı da bir mektupla teyid etti. Aynen kaydediyorum.

4- Aksine, bu cinayet genel savaşın başlangıcı sayılmıştı.

5- Gemlik, Osmaniye adındaki küçük bir mahallesi müstesna, ahâlisi tamamen Rum ve Yunanlı idi.

6- Bu rakamlar tarafımdan kontrol edilmemiştir.

7- Bu fotokopi maalesef elimizde değildir.

BÖLÜM 9

1- Bu sözünü Fransızca, "Comme chien enragé" demekle sonuçlandırmıştı.

2- Yunanistan'ın eski Genelkurmay Başkanı ve başbakanlarından General Metaksas'ın, '1915 yılına kadar Yunanistan'ın Anadolu hakkındaki siyasetine dair düşünceleri ve bu konuda Venizelos ile konuşmaları' hakkında yazdığı rapordan aldığım aşağıdaki bilgiyi sunuyorum:

Yunanlılar belli bir hedef gözetmeden tabiatlarındaki canlılık etkisiyle Anadolu'da bir Yunanistan siyaseti yaratmışlardır. Gerçekte 1830 tarihinden sonra Yunanistan kıyılarından ve o sıralarda geniş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinden akın eden Rumlar Anadolu'da yerleşmişler, çoğalmışlar, büyük topluluklar haline gelmişler, ilerlemişler ve yıldan yıla ekonomi ve sosyal bakımdan yükselmişlerdir.

Yunanistan'dan göç edenlerle Anadolu'daki Rum toplulukları günden güne kuvvetleniyor, gelişiyordu. Anadolu Rumlarının bu topluluklar halinde gelişmeleri uzun vadelerle fakat sağlam ve esaslı bir surette tahakkuk etmiştir.

Mesela, İzmir'in 1812 yılında 60 bin'i Türk ve 25 bin'i Rum olmak üzere 85 bin nüfusu varken, 1840'da 45 bini Türk, 55 bin'i Rum olmak üzere nüfusu 100 bine çıkmıştır. 1868'de ise İzmir'in nüfusu 40 bin'i Türk, 75 bin'i Rum olmak üzere 115 bin'e yükselmiştir.

1884'de İzmir'in Rum halkı 120 bin'e, Türkiye'nin resmî istatistiklerine göre ise 1910'da 135 bin'e varmıştır.

Herhalde Rum cemaati 1915'e kadar Anadolu'da adım adım nüfuz ediyor, yer kazanıyordu.

3- Bu gazetenin sahibi Köylü Refet sonraları 150'lilik listeye girecektir.

4- Eserin aslında (Halil Mithat Bey'in tercümesi) *Anadolu* gazetesi Tefrika No. 3.

5- *Le Temps*, 16 Şubat 1916, "1918-1922 Yunan Ordusunun Seferleri", s. 176)

6- Giritli Tüccar Raşit Bey İttihat ve Terakki'nin İzmir Merkez Heyeti âzâsındandı. Bir vakitler cemiyetin murahhaslığını da yapmıştı. Kendisini "baba" diye hepimiz severdik.

7- Yunan muharrir Rodas da eserinde bundan bahsetmektedir.

8- Bu konuşma, Noter Bay Sabri'nin notlarından alınmıştır.

9- Bursa'da Türkiye İş Bankası Şubesi Müdürü iken ölmüştür.

10- Abdürrahman Sami, Yanyalı'dır. Cumhuriyet devrinde Manisa'dan B. M. Meclisi'ne milletvekili seçilmiştir.

11- İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti tarihçesine dair yazılan bir mektupta aşağıdaki satırlar vardır, aynen alınmıştır:

Dr. Ethem Beyefendi'nin delâletiyle Teceddüt Fırkası –İttihat ve Terakki– İzmir Merkez Heyeti'yle başlayarak fırkanın bize bilakaydü şart müzahir olacakları vaadi ile neticelenen müzakerenin şuyûu, Vali Ethem Bey ve etrafını fena halde aleyhimize çevirmişti.

12- Şükrü Kaya, memleketin yakından tanıdığı kültürlü bir şahsiyetti. Malta'ya sürülmüş, ikinci B. M. Meclisi'ne Muğla'dan milletvekili seçilmiş. Atatürk devrinde İçişleri Bakanlığını uzun müddet idare etmiştir.

13- 19 Mayıs, s. 12 - 13.

14- *Contemporary Revue*'den tercüme, *Ayın Tarihi,* Cilt 15, No 46 - 47, s. 2887-2888.

15- Bir gün Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nde Şükrü Kaya, Tokadîzâde Şekip Bey ve ben bir arada konuşuyor, Cemiyete ait bazı evrakı gözden geçiriyorduk. Bir kağıda yazılı Türk kelimesini Şükrü Kaya'ya gösterdim, "Bak 'vav'sız yazılmış," dedim.

Eski harflerle Türk kelimesi .... şeklinde yazılırsa terk gibi okunabilir. O zaman yeni imla taraftarları ve Türkçüler araya 'ü' edatını ifade eden 'vav' ilave ederek, Türk kelimesini .... şeklinde yazıyorlardı. Cemiyetin yazılarının çoğunu Şekip bey kaleme aldığı için bu akademik mütalâadan alındı, ve dargın bir eda ile:

"Beyefendi, beyefendi! Türk'ü 'vav' ile yazanlar memleketi bu hale getirdiler" dedi. Bu zihniyet farkına ancak gülmekle mukabele ettim.

Bu hatıra, haddi zatında ehemmiyetsiz gibi görünür, fakat zamanın zihniyetini ve Türkler arasındaki görüş farkını ifade bakımından önemi olsa gerektir.

16- Sayın Yazar Cemal Kutay, *Millî Mücadelede Öncekiler ve Sonrakiler* adlı eserinde bu konuya; İtalyanların İzmir ve bölgesine ait politikalarına temas etmiştir. Bazı parçalarını aynen buraya alıyorum:

Belediye reisinin (mahrem kaydıyla) haber gönderdiği kimseler arasında, İttihat ve Terakki'nin son İzmir Kâtib-i Mes'ulü Mahmut Celâl (Bayar) de vardı. Ce-

lâl Bey Mondros Mütarekesi'ni takip eden günlerde, mahut 7. maddenin bir işgale imkan vereceğinden endişeli idi ve bunu yakın dostlarına söylüyor, hazırlıklı bulunmanın zaruretini anlatıyordu. Bu davet edilme ve ona icabet edebilme cidden cesaret meselesiydi. Çünkü iktidara gelmiş olan Hürriyet ve İtilâf Partisi, vatanın içinde bulunduğu nazik ve buhranlı devrin tesanüt icaplarını unutmuş, korkunç ve kanlı bir devr-i sabık yapmaya başlamıştı. En çok takibe maruz kalanlar vilayet kâtib-i mesulleriydi. Bu umumi hareketten alnı açık hesap vermeye hazır nadir insanlar içinde İstanbul'dan sonra en büyük ve ekalliyetler meselesi itibariyle en başta olan İzmir vilayetinde vazife gören Celal Bey vardı.

Salon (belediye salonu) dolmuştu. Cami Bey, Ahmet Dino ve Moralı Zade Halit Beyler, kendilerini Sadrazam (Tevfik Paşa) tarafından gönderilmiş olarak tanıtmak istediler. Ahmet Dino dedi ki: "Sadrazam Paşa Hazretleri İzmir eşraf-ı beldesinin bu vaziyet karşısında şehrin selâmeti ve halkın hayatı itibariyle uhdelerine düşen vazifeyi îfâ için önlerine çıkan fırsattan istifade edeceklerine kanidirler. Bu hususta kolaylıkla bir formül bulmak mümkündür kanaatindeyiz."

Salonda bulunan bir kimse sordu:

"Nasıl bir formül?"

Ahmet Dino izah etti: "Şehir sekenesi namına yapılacak olan bir müracaat, İtalya Devleti'ni harekete getirir ve kendisine yapılmış olan müracaatı büyük devletlerden birisi olarak elbette reddetmez.

Bu takdirde İtalyan kara ve deniz kuvvetleri İzmir ve civarını her hangi ecnebi işgaline karşı müdafaa etmiş olur. Bunun için de yapılacak olan şey, şehir ahâlisi namına ve mümkün olduğu kadar fazla imza ile mazbatalar tanzim ve derhal onları İtalya Hükümeti'ne îsâl etmektir."

Celâl Bey'in söz istediği görüldü:

"Efendiler!.. Teklifi dinlediniz. Bu teklifte İzmir İtalyan kuvvetlerinin işgaline terk edilmektedir ve halâs yolu olarak öne sürülmektedir. İzmir ırkan ve ruhan Türktür. Ebediyyen Türk olarak kalacaktır. İzmirliler hiçbir devletin himayesine muhtaç değildir. İstiklal ve hürriyetlerini dün olduğu gibi buğün de vahdet-i millîye (millî birlik) içinde muhafaza edeceklerdir. Bunun için de istihkar-ı hayata (hayatlarını hor görme) karar vermiş ve bunu tarih boyunca fiilen defaatle ispat etmiş bir millet için manda altına girmek, ecnebi işgalini davet etmek gibi hacâletâver (utanç verici) hususların temini için ne formül düşünülür ne de aranır. İşte bizim kayd-ı hayat şartıyle formülümüz budur."

Cami Bey kendilerinin teklif getirdiğini, kararın İzmir şehri eşraf-ı belde ve ahâlisine ait olduğunu söylemekle iktifa etti. Toplantı bitmişti.

Celâl Bey toplantıdan çıktıktan sonra yakın mesai arkadaşlarıyla vaziyeti tetkik etti. Derhal harekete geçmek lâzımdı. Şehirde Rumların azgınlığı o dereceyi bulmuştu ki, bunların bir yerden ümit ve cesaret aldıklarına şüphe yoktu. Ertesi Pazar günü akşamı limana bir İtalyan harp gemisi daha geldi.

İzmir'e vali olarak gönderilen Kambur İzzet Bey, kayıtsız şartsız saray ve hükümetin emrine bağlı bir adamdı. Celâl bey bu şartlar içinde vatanseverliklerini güvendiği en yakın arkadaşlarına şu teklifte bulundu: "Dakikalarımız kıymetlidir. Bir an fevt etmeden ve müttehit olduğumuz ispat için derhal millî bir kongre aktedelim ve harekete geçelim."

Muhiti yakından bilen bir insan sıfatıyla davet edilecek murahasların şahsiyet-

leri üzerinde tavsiyelerde bulundu. İlk alınacak tedbir İzmir'i yabancı bir devlet arazisine ve hâkimiyetine terketmek karar ve hareketini reddetmekti. Müteşebbisler adetleri itibariyle oldukça mühim bir yekûn tutan ve fiili mukavemetin gayri mümkün, hatta memleketin istiklalinin hayal olduğuna inanarak ehven-i şer halinde memleketin bir kısmı, bu arada bilhassa İzmir ve havalisi için büyük devletlerden birisinin mandasını talep ederek Yunan İşgaline mani olmak isteyenlerle, aksi fikirde ve onlarla mücadele halinde idiler. Bu sebeple bir taraf'tan kongreyi teşkile çalışırken öte taraf'tan da kongreden sakat bir karar çıkmaması için gelecek delegelerin millî şuur ve istiklal aşkı ile yoğrulmuş idealist kimseler olması için mülhakattaki dostlarını harekete geçirdiler.

Bundan sonra yazar ileride ele alacağım kongre hakkında kısa bilgi vermekte ve benim şu sözlerimi kaydetmektedir:

"Efendiler! memleketi tehdit eden felaket o kadar muazzam ve o kadar yakındır ki, bunun yalnız kitaplar çıkararak, gazeteler neşrederek ve protesto notaları tevdi ederek önüne geçileceğini sanmak safdillik olur. Eğer zelil ve hakir yaşamak yerine mücadeleyi ve icabında ölmeyi tercih edebiliyorsak yapılacak tek bir şey vardır, memleketimizi müstevliye karşı müdafaaya karar vermeliyiz. O nasıl silah kuvvetine istinat ederek geliyorsa, biz de ona aynı tarzda mukabele etmeliyiz.

Silaha sarılabiliyor muyuz? Buna cevap verelim! Eğer vereceğimiz cevap müsbet olacaksa yolu vardır."

(Sayfa 267-275)

17- Sonraları Hacı Hasan Paşa, Yunanlıların adamı olmuş. 150'lik listeye girmiştir.

18- *Islâhat* gazetesi, 21 Mart 1919, No 75.

19- Eldeki istatistiklere göre:

Ege Bölgesi'nde	Türk-Müslüman	Rum-Ortodoks
İzmir, Manisa, Aydın ve Denizli	1.299.527	233.914
Balıkesir	368.404	85.547
Muğla	134.767	10.192
	1.802.698	329.653

Ayrıca 36.750 Musevi, 21.194 Ermeni ve 3.621 diğer milletlere ait nüfus gözüküyordu.

Çekilen telgrafların aslı Müdafaa-ı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin 4 numaralı bültenindedir (Smyrne Turque). Türkçe tercümesi için Bak. Belge Sıra No. 8.

20- Arnavut isyanının esas ve mahiyeti hakkında 2. ve 3. ciltlerimizde geniş bilgi verdiğimi okurlarım hatırlayacaklardır. Bu zat, Arnavutluk'a dönmediği için malûm 150'lilik listeye girmişti.

BÖLÜM 10

1- İran Hükümeti'nin Aydın'da fahri konsolosu.

2- Dimitri Kitikis, *Yunan Propagandası* (tercüme), s. 161-162.

3- İmegali Sheli Tu Jenus.

4- *Şehir* gazetesi, Aralık 1957 - 3 Mart 1958, Tefrika No. 72.
Not: İleride, 10 Eylül 1922 tarihinde bu siyasi iki hasım –Nurettin Paşa ve Hrisostomos– İzmir'de karşı karşıya gelecek, tarih bir 'linç' hadisesi kaydedecektir. Onu da okuyacaksınınz.

5- Hasan Paşa, bilindiği gibi yüzellilik listeye girenlerdendir.

6- Rusuhi Bey sonraları Atatürk'ün de yaveri olmuştur.

7- *Duygu* gazetesi, 9 Şubat 1919 No. 185.

8- İzmir'in yakınında güzel bir köydür.

9- Emin Fikri Özalp değerli bir subaydı. Millî Mücadele sırasında Haymana İlçesi Kaymakamı olmuş, daha sonra B. M. Meclisi'ne milletvekili seçilmiştir.

10- Hüsnü Bey de Millî Mücadele'ye katılacaktır.

11- Fethi Bey çok cesur bir jandarma subayı idi. Vaktiyle Yörük Ali Efe'yi takip etmiş, birkaç zeybek çetesini tenkil eylemişti. Aydın efelerine korku salmıştı. Sonraları Millî Mücadele'ye ve millî orduya katıldı. Yunanlılarla yapılan Bursa'nın İnegöl savaşında şehit oldu. Allah rahmet eylesin.

BELGELER VE FOTOKOPİLER

1- "Bu şarkının kaili Kont Emanüel Nalbantyan namında bir Ermeni şairi olduğunu geçenlerde muharrir-i muktedir Puzant Keçiyan Efendiden öğrendim." (S. N.)

2- "Şaverşan, bizim Beyazıt Sancağı taraflarında bir ovanın adıdır. Ermeniler, Zerdüşt mezhebinden ayrıldıkları zaman, İraniyeler ilan-ı harp ile General Vartan'ın kumandasındaki Ermeni ordusunu bu ovada imha etmişti." (S. N.)

Beşinci Cildin Sonu

Altıncı ve ondan sonraki ciltlerimizde vesika vermeye devam olunacaktır, lütfen takip ediniz.

C. B.

KAYNAKÇA

1. Kitaplar:
    - I. Etüdler
    - II. Hatıralar:
        - A. Yayınlanmış olanlar
            - a. Kitap olarak
            - b. Tefrika olarak
        - B. Yayınlanmamış olanlar
    - III. Takvim-i Vakayi
    - IV. Zabıtlar
2. Broşürler
3. Ansiklopediler, sözlükler
4. Dergiler, gazeteler:
    - a. Makaleler
    - b. Demeçler
    - c. Söylevler
    - ç. Haberler, v.s.
    - d. Beyannameler
5. Belgeler:
    - I. Yazılı Belgeler:
        - a. Telgraflar
        - b. Mektuplar
        - c. Tezkereler
        - ç. Zabıtlar (suret veya fotokopi)
        - d. Beyannameler
        - e. Raporlar
    - II. Fotoğraflar

1- Atay, Falih Rıfkı, "Büyük Gazi'nin Hatırat Sahifeleri", *Milliyet* gazetesi, tefrika No: 1-32, gazete No: 31-61, Yıl 1, İstanbul, Vatan Matbaası.

2- *Harp Kabinelerinin İsticvabı*, İst. 1933, Vakit Matbaası, 607 s.

3- Kitsikis, Dimitri, *Yunan Progpagandası,* İst. Toker Matbaası 375 s., Paris E. ve B.İ.F. Milletlerarası Münasebetler, Tarih Ens. Araştırmaları Yayınlarından.

4- *Pontus Meselesi*, Ank. 1338, Matbuat ve İstihbarat Mtb. (Üç kısım, Matbuat Müdüriyeti Umumiyesinin teşebbüsiyle bir heyet tarafından hazırlanmıştır.)

5- Bolayır, Enver, *Talât Paşa'nın Hatıraları,* 1. baskı, İst. 1946, Güven Basımevi, 149 s.

6- Galanti, Prof. Avram, *Türkler ve Yahudiler - Tarihi, Siyasi Tetkik,* 2. baskı, İst. 1947, Tan Mtb. 193 s.

7- Kemalettin Şükrü, Mütareke Acıları, İst. 1930, Selâmet Mtb., 205 s.

8- Woodward, E.L. and Rohan Butler, *Document Diplomatic on British Foreign Policy 1919-1939,* First Series, Volume 1- IV, London 1947, 1948, 1949, 1952, The Oxford University Press.

9- Le Comte Sforza, *Les Batisseurs de L'europe Moderne,* Paris, Librairie Gallimard, 43, Reu de Beaune (VII me).

10- Atatürk, *Nutuk,* Cilt II, İstanbul, 1961, Milli Eğitim Basımevi.

11- Armstrong, *Türkiye Nasıl Doğdu?,* tercüme eden Ömer Rıza Doğrul, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul.

12- Morgenthau, *Souvenirs,* Paris, 1919. (Eski Amerika İstanbul Elçisi'nin Hatıratı, Fransızca)

13- Haslip, Joan, Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamit, tercüme eden Nusret Kuruoğlu.

14- Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Abdülhamit,* Güven Yayınevi, İstanbul

15- *Ayın Tarihi,* Cilt 15, No 46-47, s. 2887-2888.

16- *Anadolu'da Elenizm ve Jön Türklük-Medeni Dünyaya Protesto ve Bir Çağrı* (Yunancadan tercüme).

17- Makkas, Leon, *Anadolu'da Elenizm, Tarihçesi, Kaderi ve Kudreti,* (Yunancadan tercüme).

18- Papulas, General, *Hatıratı,* Türkçeye çeviren Yüzbaşı İbrahim Halil, Askeri matbaa, 1928.

19- Eşref Kuşçubaşı, *1913'de Garbî Trakya'da ilk Türk Cumhuriyeti,* hususi dosya, Celâl Bayar arşivi.

20- Eşref Kuşçubaşı (anlatan), Cemal Kutay (yazan), *Tarihe Benden Haberler,* İstanbul.

21- Rodas, "Küçük Asya Tarihi", İzmir'de *Anadolu* gazetesi'nde tefrika edilmiştir. (Halil Mithat'ın tercümesi)

DIZIN

Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*'da; Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarını ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarını; Meşrutiyet Devri'nin seçme olaylarını, Mondros Mütarekesi'nden bu yana millî mücadeleyi, Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşunu ve ilk çalışmalarını, ilk meclis hükümetlerini, Atatürk'ü ve devrimlerini; anılarına, yaşadıklarına ve belgelere dayandırarak, Türkiye'nin 20. yüzyıldaki siyasal tarihine önemli bir tanıklık yapmaktadır. Bayar, bir yandan da, kendi deyişiyle, "genç nesiller için faydalı olacağı düşüncesi ile, özellikle inkılâpların meydana gelmesini zorunlu kılan tarihi sebep ve etkenler" üzerinde durmaktadır.

Ben de Yazdım'ın beşinci cildinde; İstanbul'un İtilâf Devletlerince işgal edilmesi ve politik baskılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma sürecinde azınlıklar meselesi, Ermeni sorununun kökeni, Abdülhamid devrinde önemli Ermeni saldırıları, Abdülhamid'e suikast, Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı İmparatorluğu'ndan istenilen topraklar, İttihatçılara yönelik baskılar, tutuklama ve sürgünler, Yunan işgali öncesinde İzmir'de ekonomik yaşam, İzmir'de İttihat ve Terakki örgütlenmesi, Teşkilât-ı Mahsusa'nın kuruluşu, programı ve çalışmaları, İzmir'de Rumların Yunan işgaline hazırlanmaları, Ege bölgesinde İtalya ve Yunanistan arasında çıkar çatışmaları, Hıristiyan din adamlarının siyasi faaliyetleri gibi konular ele alınmaktadır.

ISBN 975-579-018-7